304.432/c
41!
1988

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE SERIES
HISTORICA XLI.

= Egyetemes Történeti Tanulmányok 19.

EGYETEMES TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK XIX.

KLTE

DEBRECEN
1989

ACTA UNIVERSITATIS
DEBRECENIENSIS DE
LUDOVICO KOSSUTH
NOMINATAE SERIES
HISTORICA XLI.

EGYETEMES TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK XIX

Szerkesztette

OROSZ ISTVÁN

KLTE DEBRECEN, 1988.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TARTALOM

Papp Imre: Az "új mezőgazdaság" eszméi Franciaországban a XVIII. század második felében 5

Madaras Éva: Az osztrák kereszténységszocializmus első évtizedének historiográfiájához 25

Volker Klemm: Az intenzitás és a produktivitás növekedésének problémáiról a német mezőgazdaságban /1880-1939/ 69

X

A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus C 10. szekciójának anyaga -- Papers of the Section C 10 in the Eight International Economic Historical Congress, Budapest, August 1982

Dieter Scheler /Bochum, BRD/: Zur Sozialstruktur der Weinbauregion um Bonn und Godesberg im späten Mittelalter 85

Ingrid Bátori /Tübingen, BRD/: Weinbau und Weinhandel Kitzinger Bürger im 16. Jahrhundert 105

James B. Collins /Easton, USA/: Trade and Consumption of Wine in Seventeenth Century France 121

Éva H. Balázs /Budapest, Ungarn/: Porto und Tokaj 131

Imre Wellmann /Budapest, Ungarn/: Die Bedeutung des Weinbaus in Ungarns spätfeudalem Agrarleben 139

János Buza /Budapest, Ungarn/: Beitrag zur Geschichte des Weinhandels von Syrmien im XVII. Jahrhundert 145

István N. Kiss /Budapest, Ungarn/: Das Weinbaugebiet der Domäne Muhrinsel, 1720 /Produktion, Sozialstruktur, Gewinn/ 155

Zbigniew Kwasny /Wroclaw, Polska/: Der Weinimport nach Schlesien in der zweiten Hälfte des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts 159

István Orosz /Debrecen, Ungarn/: Weinbau und Weinexport in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts 161

TARTALOM

Papp Imre:

AZ "ÚJ MEZŐGAZDASÁG" ESZMÉI FRANCIAORSZÁGBAN A XVIII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A felvilágosodás korára a francia agronómiai irodalom jelentős múltra tekinthetett vissza. Kialakulása - Itáliához, Angliához és Németországhoz hasonlóan - az érett feudalizmus utolsó évszázadaiban, a humanizmus korában ment végbe. A jobbágyság személyi függőségének fellazulása, az egyszerű árútermelés kibontakozása, a humanizmus szabad természetszemlélete és az antik agrárirodalom újbóli felfedezése utat nyitott a gazdálkodás vizsgálata előtt.[1]

A francia agronómia első jelentős művelői Bernard Palissy /1509-1590/, Charles Estienne /1504-1564/, Jean Liebaut /1535-1596/ és Quiqueran de Beaujeu /1526-1570/ voltak. Mind formailag, mind tartalmilag az antik szakirodalmat tekintették példaképüknek. Az ókori szerzőkhöz képest alapvetően még nem alkottak újat. Koruk hagyományos művelési módszereit és gazdálkodási rendjét írták le. Csupán azt foglalták írásba, hogy hagyományos módon hogyan kell jól gazdálkodni. Nagy teret szenteltek a ház körüli munkáknak, a kerti teendőknek és a gazda által megtermelt javak feldolgozásának. A gazdálkodásról rajzolt képük a hiedelmektől és a babonáktól sem volt még mentes. Jelentőségük abban állt, hogy elsőként vállalkoztak koruk mezőgazdaságának bemutatására, másrészt műveik szerkezeti felépítése prototípusként szolgált a XVII. századi szakírók számára.[2]

A XVIII. század közepéig a francia agronómia legjelentősebb alakja Olivier de Serres /1539-1619/ volt. 1600-ban megjelent "Théâtre d'agriculture ou Mesnage des champs" /A mezőgazdaság színtere és a mezei gazdaság/ c. műve messze megelőzte korát. Több előremutató gondolatát csak a XVIII. századi szerzők újították fel vagy tekintették egyik fő forrásuknak az "új mezőgazdaság" tételeinek kidolgozásához.[3]

A "Théâtre d'agriculture..." az első olyan munka, amely logikus rendszerbe foglalta és összegezte a mezőgazdaságról eddig felhalmozott ismereteket. Serres értekezésének középpontjában a szántóföldi gazdál-

[1] C.Beutler: Une chapitre de la sensibilité collective: la litterature agricole en Europe continentale au XVIe siècle. Annales, 1973/5. 1280-81. l., Ifj.Barta János: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. Bp., 1973. 10. l.

[2] C.Beutler: l.m. 1282. l., Jean Meuvret: Agronomie et jardinage au XVIe et au XVIIe siècle. Etudes d'histoire économique. Cahiers des Annales, 32. Paris, 1971., 153-161. l.

[3] A.Demolon: L'evolution scientifique et l'agriculture française. Paris, 1946. 10-11. l.

kodás állt. Erről alkotott legmodernebb képet. Többszöri gondos szántást és boronálást javasolt. A föld termékenységét a pihentetésen kívül rendszeres trágyázással kívánta biztosítani. Elsőként hangsúlyozta, hogy a szántóföldön nemcsak gabonát, hanem takarmánynövényeket is kell termelni az állatok táplálásához. Az ugar egy részét főzelékfélékkel javasolta bevetni. Az ugar teljes eltörlését még nem említette, de gondolatai túlléptek a nyomásos gazdálkodás keretein. A terméshozamok növelése érdekében a trágyázáson és az alapos talajművelésen túl a vetőmag jó előkészítésének fontos szerepet szánt. A vetőmag gondos tisztítását és kiválogatását ajánlotta a gazdálkodók számára.[4]

Munkássága alapján joggal tekinthetjük Serres-t az "új mezőgazdaság" előfutárának.

A XVII. századból és a XVIII. század elejéről két agronómus érdemel említést: La Quintinie /1626-1688/ és Louis Liger /1658- 1717/. La Quintinie XIV. Lajos kertészeként a fejlettebb itáliai és holland kertgazdálkodás módszereit honosította meg Versailles-ban. A "Reflexions sur l'agriculture" /Elmélkedések a mezőgazdaságról/ c. munkájában a kerti művelés módszereinek a szántóföldre való kiterjesztését javasolta. Úgy vélte, hogy a szántót is a kerthez hasonló intenzitással kéne megművelni.[5]

La Quintinie-től eltérően Liger elsősorban a szántóföldi gazdálkodást vizsgálta. Az "Oeconomie générale de la campagne ou Nouvelle maison rustique" /"Új paraszti háztartás avagy a vidék általános gazdasága," 1700/ Serres művéhez képest kevés új szempontot vetett fel. A takarmánytermelésről írt részek érdemlik a legtöbb figyelmet. Liger szerint "...a gazdaság rét nélkül olyan, mint a test lélek nélkül...", mert táplálékot nyújt az állatoknak. Liger ismerte fel, hogy a sovány földbe vetett lóhere megjavítja a föld termőképességét.A nagyobb búzatermésheż gyomlálást és kapálást írt elő.

A "Nouvelle maison rustique" rendszerezettsége és egyszerű nyelvezete miatt a XVIII. század első felének legnépszerűbb agronómiai műve volt. Az angol szakíró J. Tull-ra, a fiziokrata Quesnay-re és Duhamel du Monceau-ra egyaránt nagy hatással volt.[6]

A francia agronómia történetében az 1750-es évektől új szakasz kezdődött. A XV-XVII. században összesen 264 szakkönyv látott napvilágot. A XVIII. században 1214, s zöme a század második felében.[7] A

[4] F.Lequenne: La vie d'Olivier de Serres. Paris, 1942. 172-182., 263-272. l.

[5] A.J.Bourde: Agronomie et agronomes en France au XVIIIe siècle. I.k. Paris, 1967. 92-97. l.

[6] A.J.Bourde: l.m. I. 186-188. l.

[7] A.Demolon: l.m. 9. l.

számszerű növekedésnél jóval lényegesebb volt a tartalmi változás. Az 1750 utáni művek döntő többsége szembeszállt a hagyományos gazdálkodás szemléletével, és olyan új rendet hirdetett a termelés számára, amely felszámolta az ugart, a kollektív határhasználatot, s amely a takarmányozáson alapuló állattenyésztést állította előtérbe. A javak ilyen újfajta előállításáról alkotott nézeteket az "új mezőgazdaság" tanainak, új agronómiának nevezhetjük.[8]

Ha az "új mezőgazdaság" legfontosabb elveit fel akarjuk vázolni, arról a gazdasági, társadalmi és szellemi milliőről is említést kell tennünk, amelyből tanításai kinőttek.

A kor francia mezőgazdaságát alapvetően a feudális viszonyok és a hagyományos gazdálkodás uralma jellemezte, amelyben a tőkés termelés elemei csak kisebb foltokban jelentek meg. A parasztság személyes szabadságának a termelésre gyakorolt ösztönző hatását a földre nehezedő feudális jogok erősen tompították.[9] A feudális járadékrendszer /cenzus, champart, dézsma, stb./ súlyát országos viszonylatban - sokfélesége miatt - lehetetlen pontosan megállapítani. Becslések szerint a parasztgazdaság jövedelmének 15-20 %-át vihette el. Ha az állami adókat /taille, huszad/ is figyelembe vesszük, a gazdálkodók évente megtermelt bruttó jövedelmük 35-40 %-ával nem rendelkeztek. Joggal hangoztatták a fiziokraták , hogy a termelők elnyomorítása a mezőgazdaság fejlesztésének egyik fő akadálya.[10]

A feudális rendszer valóságát fejezték ki a földesúri monopóliumok és birtokforgalmi illetékek, az állam közvetett adói és belső vámjai is. Ezek elsősorban az árúk szabad belső forgalmát korlátozták.[11]

A francia agrárfejlődés sajátos vonása volt, hogy a feudális és a polgári földtulajdonosok - ritka kivételtől eltekintve - földjüknek csupán járadékszedői voltak, de maguk nem gazdálkodtak. A bomló seigneurie többnyire paraszti birtokok és kisbérletek halmazából állt. A mezőgazdaságilag hasznosított földek 80-85 %-a birtok vagy bérlet formájában a népesség 75-80 %-át kitevő parasztság kezén volt. A francia parasztság mégis "földéhségben" szenvedett az igen egyenlőtlen birtok- és bérletmegoszlás, valamint a vidék túlnépesedése miatt. A parasztság

[8] G.Weulersse: Le mouvement physiocratique en France de 1756 à 1770. I.k. Paris, 1910. 333-335. l.

[9] A.Aulard: La révolution française et le régime féodal. Paris, 1919. 3-4. l.

[10] M.Garaud: La révolution et la propriété foncière /de 1789 à 1804/. Paris, 1958.168. l., A.Soboul: La révolution française et la "féodalité". Note sur le prélèvement féodal. Revue historique, 1968/3. 45-49. l.

[11] A.Soboul: La France à la veille de la Révolution. I. Economie et société. Paris, 1966. 25-28. l.

30 %-ának jelentett csak biztos megélhetést birtoka és bérleti gazdasága.[12]

A feudális viszonyokkal a mezőgazdasági termelés hagyományos rendszere párosult. A termelés minden fontos jellemzője /vetésszerkezet, művelési rendszer, agrotechnika, hozamok/ a hagyományos gazdálkodás uralmát tükrözte.[13]

A mezőgazdaság által hasznosított terület /40 millió ha/ több mint 50 %-án szántó és ugar volt. A szántó 40 %-át kitevő ugar arra utal, hogy a nyomásos gazdálkodás a XVIII. század második felében szinte kizárólagosnak tekinthető. A rét és a legelő a hasznosított terület mindössze 20 %-át foglalta el. A 12 millió ha-os vetésterület 87 %-án gabonát, 8 %-án takarmányféléket, 5 % -án ipari növényeket termeltek. A gabona egyeduralma az ugarra és a legelőre utalt állattenyésztés mellékes szerepét fejezi ki. A gazdálkodás legintenzívebb ágazatát a szőlő és kertművelés képviselte.[14]

A két- és háromnyomásos rendszer szükségszerű velejárója volt a kollektív határhasználat. Az ún. "nyílt mezők" vidékein a termelés elképzelhetetlen lett volna a parasztság számára vetéskényszer, ugar- és tarlólegeltetés nélkül, a réten érvényesülő másod- vagy harmadfűjog, valamint a legelők és az erdők egy részének közös használati joga nélkül. A szegényparasztságnak a kollektív haszonélvezeti jogok jövedelmi forrást is jelentettek. Mindezek korlátot képeztek az egyéni vállalkozás szabad érvényesülése és a váltógazdálkodás terjedése előtt. Felszámolásuk a paraszti tömegek ellenállása miatt még a nagybérlet vidékein /Párizsi-medence/ is rendkívül lassan haladt előre.[15]

A munkamódszereket és munkaeszközöket több évszázados változatlanság jellemezte. Az ország északi harmadában lóvontatta asszimetrikus ekével, más vidékeken ökörfogatos szimmetrikus könnyűekével szántottak. Az agronómusok a jó műveléshez négyszeri - ötszöri szántást

[12] J.Loutchisky: La propriété paysanne en France à la veille de la révolution, principalement en Limousin. Paris, 1911. 48-49, 151. l., Histoire économique et sociale de la France. II. 1660-1789. Szerk: F.Braudel és E. Labrousse. Paris, 1970. 497. l.

[13] M.Bloch: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Paris, 1931. 266. l.

[14] J.-C.Toutain: Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958. I. Estimation du produit au XVIIIe siècle. Cahiers de l'I.S.E.A. 1961. 48. l., F.Sigaut: Pour une cartographie des assolements en France au début de XIXe siècle. Annales, 1967/3. 632. l.

[15] J.Meuvret: La vaine pâture et le progrès agronomique avant la révolution. Études à histoire économique. Paris, 1971. 193-196. l., A.Soboul: Problèmes paysans de la révolution /1789-1848/. Études d'histoire révolutionnaire. Paris, 1976. 212. l.

ajánlottak. Ezt azonban csak az a gazda tudta teljesíteni, aki rendelkezett fogattal. Országos viszonylatban a gazdaságok legalább fele igásállatban vagy ekében hiányt szenvedett. A kölcsönkért felszereléssel legfeljebb kétszeri szántásra futotta az időből. Még rosszabb volt a helyzet a talajerő visszapótlásával. A pihentetés mellett sokszor trágyát is igényelt volna a szántó. A nagy gabonatermő vidékek ritka állatsűrűsége azonban a trágyázást csak igen ritkán tette lehetővé. A trágya helyes felhasználását sem ismerte a parasztság.[16]

Az elégtelen talajművelés és a trágyázás hiánya a terméshozamokban jutott kifejezésre. A XVIII. század folyamán a legfontosabb gabonafélék átlagos maghozamai a legmerészebb becslések szerint is legfeljebb 5:1-ről 5,5:1-re emelkedtek, vagyis 10 %-al. 1 ha búzaföld a XVIII. század végén közepes termésű évben 10-11 hl-t termett.[17]

Tévedés volna az eddigiek alapján a tradicionális mezőgazdaságot teljesen változatlannak tekinteni. A termelő nem volt teljesen alkalmatlan a változtatásra annak ellenére, hogy mozgási lehetőségei szűkek voltak. A szántón a termelés növelése volt a változtatás egyetlen útja a terület bővítésével, az egyszerűbb nyomásos rendszer bonyolultabbá való alakításával, s esetleg a kisebb hozamú növények nagyobb hozamú kultúrákkal történő helyettesítésével.[18]

A XVIII. századi mezőgazdaság számára a népességnövekedés jelentette a legnagyobb kihívást. Az 1710-20-as években a népesség száma 21, az 1750-es években 25, a forradalom korában pedig 28 millió fő volt. A XVIII. században tehát 33 %-al gyarapodott a francia nemzet.[19] A mezőgazdaságnak mindenekelőtt több élelmiszert /gabonát/ kellett termelnie. A népességnövekedést az 1730-40-es évektől a termelés felfutása követte. A század folyamán a főbb élelmiszerek termelése körülbelül annyival nőtt, mint a népesség.[20] A termelés 1/3-os növelése alapvetően hagyományos módon, a terület bővítésével és a há-

[16] P.Goubert: Les techniques agricoles dans les pays picardes. Revue d'histoire économique et sociale, 1957/1. 30. l., H.Sée: Histoire économique de la France, I. Paris, 1939. 196. l.

[17] M.Morineau: Y a-t-il eu un révolution agricole en France au XVIIIe siècle? Revue historique 1968/2. 308. l., Histoire économique et sociale de la France. II. 443-445. l.

[18] D.Faucher: La révolution agricole du XVIIIe-XIXe siècle. Bulletin de la société d'Histoire modern et contemporaine, 1957. 4. l.

[19] J.Dupaquier: Les caractères originaux de l'histoire démographie française au XVIIIe siècle. Revue d'histoire modern et contemporaine, 1976. 186-188., 192. l.

[20] J.Goy-E.Le Roy Ladurie: Les fluctuations de produit de la dime. Paris, 1972. 24. l.

romnyomásos gazdálkodás terjedésével valósult meg. Franciaország sűrűn lakott északi vidékein /Párizsi-medencében, francia-Flandriában, Elszászban/ és néhány déli vidékén /a Garonne és a Rhône völgyében/ ez a hagyományos út már nem volt járható. Itt a növekedés új elemeket is tartalmazott. A Párizsi-medencében a takarmánynövények, Elszászban a burgonya, Délen a kukorica és a burgonya kezdett elterjedni a szántón. Az új kultúrák - részben vagy teljesen - a hagyományos művelés felbomlásához vezettek.[21]

A kis lépésekkel elinduló modernizáció üzemtípusonként eltérő jegyekkel rendelkezett. A paraszti kisgazdaság kezdeti modernizációját a vetésterületnek a kukorica és a burgonya által előidézett átalakulása, a takarmánynövények időnkénti ugarba vetése, a gondosabb művelés és a családi munkaerőfelhasználás növelése jellemezte. Átmenetet képviselt a hagyományos és az új gazdálkodás között. Ezt a fejlődést elsősorban a szükség, az éhinség elkerülésének lehetősége ösztönözte. A kisparaszti modernizáció csendben és "homályban" zajlott, minden agronómiai felvilágosítás hatása nélkül.[22]

A kisgazdasághoz képest a gazdagparaszti középgazdaság és a bérleti nagygazdaság modernizációja sokkal látványosabb volt. Bekerítéssel, tagosítással, az ugar eltörlésével, a takarmánytermelés bevezetésével, új juh- és marhafajták meghonosításával és tökéletesített munkaeszközök felhasználásával járt. Az átalakulást kimondottan a piacratermelés szempontjai vezérelték. E két típus volt a tőkés agrárfejlődés hordozója. A gazdálkodó bérmunkát felhasználó vállalkozó lett. Francia-Flandria gazdagparaszti gazdaságai és a Párizsi-medence nagybérletei az új agronómiai ismeretek által ösztönzött fejlődést képviselték.[23]

Lényeges megjegyezni, hogy a modernizáció mindkét útja igen szűkkörű volt a feudális viszonyok megléte, a tőkehiány, a szakismeretek igen lassú terjedése és számtalan egyéb tényező miatt.

Az új agronómia megszületésében mind a fejlődés korlátai, mind pedig a szórványos sikerek ösztönzőek lehettek. Ez nemcsak a hazai, hanem az országhatárokon túli mezőgazdaságra is vonatkozott. A Franciaországgal szomszédos Németalföldön és Angliában a XVIII. század közepére az "új mezőgazdaság" már egyértelműen győzedelmeskedett. Fland-

[21] Histoire de la France rurale II. L'âge classique des paysans 1340-1789/. Szerk.: E.de Roy Ladurie. Paris, 1975. 580-581. l., O.Festy: L'agriculture pendant la révolution française. L'utilisation des jachères 1789-1795. Paris, 1950. 13-17. l.

[22] M.Morineau: La pomme de terre au XVIIIe siècle. Annales, 1970/6. 1780. l., Histoire de la France rurale II. 462-464. l.

[23] G.Lefebvre: Les paysans du Nord pendant de la révolution française. Bari, 1955. 197. l., D.Faucher: l.m. 8. l.

ria a váltógazdálkodás és az istállózó állattenyésztés bölcsője volt. A magas népsűrűség a XVI. századra lezárta a művelt területek növelésének lehetőségét. A népességet csakis intenzív gazdálkodással lehetett ellátni élelmiszerrel. A flamand mezőgazdaság minden más, később átalakuló mezőgazdaság számára mintául szolgált.[24]

Angliában a XVIII. században az iparfejlődés keltett olyan igényeket, amelyet csak az "új mezőgazdaság" tudott kielégíteni. Itt született meg az Európa hírűvé vált norfolki vetésforgó, amelyben gabona - takarmányrépa - gabona - pillangósnövények váltogatták egymást. A modernizáció az agrártársadalom viharos átalakulásával párosult: a bekerítések felszámolták a kisparaszti gazdaságot és a kollektív határhasználatot. A tőkés fejlődés fő hordozójává a nagybérleti gazdaság vált.[25]

A francia mezőgazdaság széleskörű modernizációja elé a társadalmi - gazdasági viszonyok gátakat emeltek. Az ismeretszerzéssel ezt kevésbé tudták megtenni. A gazdagabb francia földbirtokosok szélesebb látókörű csoportjait a külföldi utazások, valamint az angol mezőgazdasági szakirodalom rádöbbentették saját mezőgazdaságuk és az angol vagy a flamand közötti fejlettségbeli különbségekre. Sokszor nem is annyira az új agronómiai eljárásokra helyeződött a hangsúly, hanem a nagyobb jövedelem lehetőségeire. A járadékos birtokosság jövedelemnövelést keresve fordult a mezőgazdaság felé. Felismerte, hogy az elsajátítás elérte azt a szintet, amely után a járadékemelés már csak a termelési eljárások javításával lehetséges. Ez az egyik oka annak, hogy a XVIII. század közepétől a műveltebb körökben elterjedt a mezőgazdasággal foglalkozó művek olvasása, a mezőgazdaságról való társalgás. Voltaire a "Filozófiai Szótárban" /1764/ igen szellemesen foglalta össze ezt a jelenséget: "Az 1750-es évekre a nemzet betelt a versekkel, a komédiákkal, az operával és a romantikus történelmi regényekkel, ...s elkezdett a búzáról gondolkodni ... Hasznos dolgokat írtak a mezőgazdaságról; mindenki ezt olvasta, kivéve a földművelőket."[26]

A francia birtokosság - kevés kivételtől eltekintve - ekkor sem kezdett el maga gazdálkodni. A neves angol mezőgazdász utazó Arthur Young úgy vélte, hogy nem az agronómiai műveltség hiánya, hanem a mezőgazdasági vállakozástól való idegenkedés a francia arisztokrácia és nagybirtokos polgárság legnagyobb hibája.

[24] M.-J.Tits-Dieualde: L'évolution des techniques agricoles en Flandre et en Brabant: XIVe-XVIe siècle. Annales, 1981/3. 367-373. l.

[25] H.J.Habakkuk: La disparition du paysans anglais. Annales, 1965/4. 660-662. l.

[26] Idézi Faucher: l.m. 4. l.

A művelt világnak a mezőgazdaság iránt megváltozott magatartása azonban önmagában is jelentős volt, mert kedvező körülményeket teremtett az új mezőgazdasági szakirodalom számára. Különösen a mezőgazdasági társaságok játszottak jelentős szerepet e tekintetben. 1757-1789 között körülbelül huszonkét mezőgazdasági társaság alakult az országban. 1761-ben állami utasításra központi társaságot is alapítottak Királyi Mezőgazdasági Társaság néven. Tagjai többnyire gazdag birtokosok, természettudósok és mezőgazdászok voltak. A társaságok fő tevékenysége szakmai viták rendezéséből, az újítások propagálásából és pályázatok hirdetéséből állt. A század második felében jelentek meg az első olyan folyóiratok, amelyek kimondottan a mezőgazdasággal foglalkoztak.[27]

A XVIII. század második felében az abszolutizmus politikája is módosult valamelyest a mezőgazdasággal szemben. Az éhinségek és az ezzel járó lázadások elkerülése érdekében szorgalmazta a gabonatermő területek bővítését: a fiziokrata tanokkal szimpatizáló Bertin pénzügyi főellenőr 15 évre szóló adókedvezményt biztosított az ujonnan megművelt területekre. 1767-től a központi hatalom több tartományban /Normandia, Artois, Champagne, Burgundia stb./ a bekerítéseket is engedélyezte.[28]

Az 1750-es években kezdődtek az első próbálkozások a mezőgazdasági termelés országos méretű rendszeres felmérésére. Korábban az állam csak a kereskedelemre és az iparra vonatkozólag készített kezdetleges statisztikákat.[29]

Az államnak a mezőgazdaság felé fordulása nem jelentett lényegi változást politikájában. Nagyobb jelentőségű, a mezőgazdaság fejlődését segítő reformok befogadására képtelennek bizonyult. A fiziokrata Turgot reformjai bukásra voltak ítélve. A fiziokrata tanoknál politikamentesebb új mezőgazdasági szakirodalom fejlődését viszont ösztönözhette az állam agrárpolitikája.[30]

Az új agronómia elképzelhetetlen lett volna a természettudományok fejlődése nélkül. A felvilágosodás szellemi légköre, a természet dolgai iránt kiszélesedő érdeklődés kedvezett a tudományos kutatásnak és

[27] H.Sée: l.m. 202. l., E.Soreau: L'agriculture du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe siècle. Paris, 1952. 217-218. l. Legismertebb periodikák: Journal oeconomique /1751-1772/, Journal de l'Agriculture, du Commerce et des Finances /1765-1783/, Journal de Physique /1773-1793/, La Feuille du cultivateur /1791-től/.

[28] H.Sée: l.m. 204-206. l. , Histoire économique et sociale de la France. II. 420-422. l.

[29] B.Gille: Les sources statistiques de l'histoire de France. Des enquêtes du XVIIIe siècle à 1870. Paris-Genève, 1964. 82-84. l.

[30] B.Cazes: A propos de Turgot. Annales, 1964/5. 1031-1033. l.

kísérletezésnek. Az 1740-60-as években különösen a botanika és a biológia hatott erősen az agronómiára. Nélkülözhetetlen ismereteket nyújtott a növény- és állatvilág felépítéséről, a fajok fejlődéséről. Tournefort-nak, vagy Linnének az élővilágról és az ásványokról alkotott osztályozását szinte minden agronómiai munka felhasználta. Maguk az agronómusok sokszor botanikusok és biológusok voltak. /Pl. Duhamel du Monceau/. Buffon gyakorlati munkássága és "Természettörténet" című monumentális műve is segítséget nyújtott az agronómiának.[31]

A kémiai kutatások az 1760-70-es évektől kezdték befolyásolni az agronómia fejlődését. Különösen a növényi táplálkozásra és a talajerő-visszapótlásra vonatkozó nézeteket tudta felhasználni. E jelenségekre a kémia ekkor még nem adott ugyan elfogadható tudományos magyarázatot, de sok empírikus ismeretet gyűjtött róluk. Lavoisier új kémiája, amely szakított a flogiszton elmélettel, csak a XIX. századtól érezteti hatását. Az agrokémia a XIX. század alkalmazott tudománya lesz.[32]

Az állattenyésztésről szóló művekre a biológián kívül az állatgyógyászat hathatott termékenyítően. Az állatgyógyászatot Vicq d'Azyr újította meg az 1770-es években. Az állati betegségek rendszerezésén túl megelőzésükkel is foglalkozott. A járványok megelőzésére az állatok tisztán tartását és bőséges, szakszerű takarmányozását ajánlotta. Először vetette fel az oltás szükségességét.[33]

A franciaországi új agronómia első nagy képviselője a nemesi származású Henri-Louis Duhamel du Monceau /1700-1782/ volt. Jogi egyetemet végzett, de gyermekkorától fogva a természettudományok iránt érdeklődött. Orleans-i jogi tanulmányai után a versailles-i Királyi Kertészetben helyezkedett el, ahol széleskörű természettudományos felkészültségre tett szert. 1728-ban már a Tudományos Akadémia tagjává választották. Az 1730-as évek elején több nagysikerű értekezést írt a növények - különösen a gyümölcsfák - nedvkeringéséről, táplálkozásáról, oltásáról és nemesítéséről. Ismereteit a gyakorlatban is alkalmazta: 1732-ben tengerészeti felügyelővé nevezték ki. Új tisztségében hajótervezéssel és élelmiszertartósítással foglalkozott. Többször járt Angliában és Hollandiában tanulmányúton.[34]

Az 1730-as évek végén a Királyi Kertészetben kutató Buffon hatására zoológiával kezdett foglalkozni: az állati csontozat növekedését vizsgálta. Szenvedélyes kísérletező volt, idejének jelentős részét laboratóriumában töltötte.

[31] J.D.Bernal: Tudomány és történelem. Bp., 1963. 330., 345., 422. l.

[32] A.Demolon: l.m. 12. l., J.D.Bernal: l.m. 410-411. l.

[33] Fr.Dadognet: Des révolutions vert. Histoire et principe de l'agronomie. Paris, 1973. 47. l.

[34] P.Martellière: L'agronome Duhamel du Monceau. Orleans, 1889. 5-13. l.

Kutatásai hazáján kívül Angliában és Németországban, sőt Magyarországon is ismertté váltak. "La physigue des arbres" /A fák természettana/ c. munkáját 1764-65-ben kiadták Nürnbergben. A magyar Mitterpacher Lajos "Elementa..." c. művének a gyümölcsfákról szóló fejezeteit Duhamel eredményeinek felhasználásával írta.[35]

Duhamel mezőgazdász elhivatottsága az 1740-es évek végén alakult ki. Eddig elsősorban a kertészeten keresztül volt kapcsolata a gazdálkodással. A szántóföldi művelés iránti érdeklődését az angol szakirodalom megismerése keltette fel. Németalfölddel ellentétben Angliában nemcsak új mezőgazdaság, hanem új agronómiai irodalom is született a XVIII. század első felében.[36]

Az "új mezőgazdaság" tételeit Jethro Tull /1674-1741/ fogalmazta meg először "Horse-hoeing husbandry" /Gazdálkodás lókapával, 1731/ c. művében. Gazdálkodása olyan intenzív talajművelésen és új munkaeszközökön alapult, amely feleslegessé tette mind az ugart mind pedig a trágyázást. Tull szerint a tökéletes talajművelés, a sorvetőgép alkalmazása és a búza többszöri lókapálása nagyobb terméshozamot eredményez, mint az ugaroltatás vagy a trágyázás hagyományos talajművelés mellett.[37]

Duhamelben Tull könyve érlelte meg azt az elhatározást, hogy megírja a kontinentális Európa első "új mezőgazdaságot" hirdető művét. A "Traité de la culture des terres suivant les principes de M. Tull" /Értekezés a földművelésről Tull elvei alapján/ első kötete 1750-ben jelent meg. Lényegében a haszonnövények fiziológiáját és az ugar nélküli szántóföldi művelés fő vonásait foglalta össze. A botanikai és a talajok osztályozásával foglalkozó részek nem tartalmaznak lényeges új vonásokat.[38]

A művelt közvélemény számára a talajművelésről és a gabonatermelésről írt fejezetek jelentettek újat. Tull-hoz hasonlóan Duhamel is csodaszernek tekintette a tökéletes szántást, a boronálást, a sorvetőgépet és a lókapát. A trágyázást ugyan nem vetette el teljesen, de a hozamnövelés szempontjából mellékesnek tartotta. Csak a föld fizikai tulajdonságainak javítása szempontjából vette figyelembe. A jó szántóföldi gazdálkodás Duhamelnél nem más mint "nagybani kertészkedés" új eszközök felhasználásával.

[35] U.o., Ifj.Barta János: l.m. 74. l.

[36] Ifj.Barta János: l.m. 60. l.

[37] A.J.Bourde: l.m. I. 269-273. l., Lord Ernle: Histoire rurale de l'Angleterre. Tradult de l'anglais par Claude Journot. Paris, 1952. 175-178. l.

[38] J.Meuvret: L'agriculture en Europe au XVIIe et XVIIIe siècle. l.m. 164-166. l., A.J.Bourde: l.m. I. 312-313. l.

A technikai eszközökre vonatkozó részeket teljes mértékben Tull alapján írta meg. A modern gazdálkodáshoz a következő eszközöket tartotta nélkülözhetetlennek: a tökéletesített kormánylemezes, sok vasalkatrésszel rendelkező és a talajfajtákhoz igazodó asszimetrikus ekét; a kőtárcsát, a vasfogú boronát; a már említett sorvetőgépet és a vegetáció idején használatos ekekapát; a kaszát, valamint a cséphadarót.

Tull-nál is nagyobb figyelmet szentelt a betakarított gabona tárolásának és a vetőmag kezelésének. Szellős, száraz magazinok építését javasolta, amelyekben a bő termésű évek fölös termését tárolni lehet az ínséges esztendőkre. A vetőmaggal kapcsolatban nemcsak a tisztítást és a válogatást emelte ki, hanem a szemeket megtámadó gombák elleni védekezést is. Helytelenítette azt a hagyományos nézetet, amely szerint több vetőmag több termést ad. A vetőgép alkalmazása csökkenti a vetőmagot és növeli a termést.

A gabonatermelésről alkotott elképzelései három pontban foglalhatóak össze:

1/ A búza többet terem nem trágyázott, de tökéletesen művelt földben, mint a jól trágyázott, de a régi módon műveltben;

2/ Az olyan szántó, amely az előző évben nem pihent, több termést hoz ha Tull szerint művelik, mint egy azonos minőségű ugarral pihentetett szántó hagyományos műveléssel;

3/ A Tull szerint megművelt szántónak tehát nincs szüksége pihentetésre, sőt, ha azonos színvonalon művelik, minden évben több búzát terem.[39]

A kor legégetőbb problémáját, a termelés növelését Duhamel a búzatermelés növelésével akarta megoldani, de az eddigi felfogástól eltérően új metódussal, a hozamok emelésével. A hozamemelés az agronómia egyik kulcskérdésévé vált. Földművelésének propagálása érdekében Duhamel számításokat is végzett az új gazdálkodás várható hozadékáról. Egy 300 arpent /150 ha/ nagyságú gazdaságot vett alapul. Átlagos termésű évben a hagyományos gazdálkodás költségeit 5000-re, a bruttó hozadékot 8000-re, a tiszta hozadékot pedig 3000 livre-re becsülte. Az új metódus szerint a költségek 10350-re, a bruttó bevétel 18000-re, a tiszta hozadék viszont 7650 livre-re rúgna a hozamok emelkedése következtében. Az új gazdálkodás a régi 5-6:1 maghozammal szemben 10-12:1 hozamot biztosítana. Duhamel még nem a lehető legnagyobb nyereség elérésére törekedett, csupán a hozamok növelését tartotta szem előtt.[40]

Duhamel a szántó szinte teljes egészét gabonával akarta bevetni. A takarmánynövények /lucerna, lóhere, baltacim, répa/ és a kapásnövények /burgonya, kukorica/ jelentőségét elismerte, mint az állati táplálkozás nélkülözhetetlen forrását, de nem mint a vetésforgó szükséges részét. Az "Értekezés..." első kötetében a búza- és a takarmányterme-

[39] A.J.Bourde: l.m. I. 231. l.

[40] A.J.Bourde: l.m. I. 419. l.

lés nem képezett egységes művelési rendszert a szántón, nem váltogatta egymást. Arra a problémára, hogy hogyan fér össze a búza szupremáciája a takarmányfélékkel, sem Tull, sem Duhamel nem adott megoldást. Az állattenyésztés mellékes, kisegítő ágazatként szerepel az "Értekezés.."-ben: a haszonállatok legfontosabb szerepe az igavonás, s nem a trágyatermelés. Több, s főleg jobban táplált és jobban gondozott haszonállatokra a megszaporodott mezei munkák miatt van szükség. Az állattenyésztés "szükséges rosszként" való kezelése még a Duhamel utáni agronómiára is jellemző volt azzal a különbséggel, hogy a trágyatermelés lett a legfontosabb szempont.[41]

Duhamelnek az 1750-es évek elején vallott felfogásában éppen a trágya, az állattenyésztés és a takarmánytermelés szerepének lebecsülését tekinthetjük hiányosságnak. Hiányzott rendszeréből a szántóföldi növények váltogatásának gondolata is. Az "Értekezés..." első kötetét azonban 1762-ig még öt követte, s 1762-ben újabb kétkötetes művet jelentetett meg Duhamel "Elements d'agriculture" /A földművelés alapelvei/ címen. Az "Értekezés..." utolsó köteteiben és a "Földművelés alapelveiben" már figyelembe vette az "Értekezés..." első kötetének hatására kibontakozó agronómiai viták eredményeit.[42]

Továbbra is a búzatermelésnek rendelte alá a földművelést, de azzal a megszorítással, hogy a minden áron való búzatermelés helytelen. A gabonaféléket takarmány- és kapásnövényekkel kell váltogatni. A gabonatermő vidékek számára hatéves rotációt javasolt: búza - árpa, zab - főzelékfélék, bükköny - lóhere - búza - lóhere. Felismerte azt is, hogy az ugar eltörlése és a trágya nélküli művelés összeférhetetlen, mert a szántó trágya nélkül a legjobb talajművelés mellett is kimerül.[43]

Duhamel du Monceau agronómiai munkásságának legnagyobb érdeme az, hogy utat nyitott az "új mezőgazdaság" eszméi előtt az ugar nélküli gazdálkodás és a tökéletes talajművelés gondolatával.

Az "Értekezés..." köteteinek megjelenésével és az agronómiai viták kibontakozásával szinte egyidőben született meg a fiziokraták közgazdasági rendszere. Az agronómusok a mezőgazdaság fejlődését csak az "új mezőgazdaság" gyakorlati megvalósulásával tudták elképzelni, a fiziokraták pedig csak a tőkés rendszer keretében. A két eszmerendszer - számtalan rokonsága ellenére - sosem azonosult teljesen egymással. Inkább párhuzamosságról, a két rendszer kölcsönös egymásra hatásáról beszélhetünk. A mezőgazdaságot a gazdaságfilozófia felől megközelítő fi-

[41] J.Mulliez: Du blé, "mal necessaire". Réflexion sur les progrès de l'agriculture, 1750-1850. Revue d'histoire modern et contemporaine. 1979/1. 8-9. l., A.J.Bourde: i.m. 321., 490-491. l.

[42] P.Martellière: i.m. 15-16. l.

[43] A.J.Bourde: i.m. I. 336-337., 469. l.

ziokraták az angol és a francia agrárirodalomból sajátították el a termelés újfajta eljárásait. Az agronómusok - akik inkább természettudományos felkészültséggel rendelkeztek - a fiziokratákon keresztül ismerték meg a tőkés mezőgazdaság termelési viszonyait, gazdálkodási feltételeit. A fiziokratáktól vették át a befektetés elvét, a magas agrárárak, a szabad gabonakereskedelem és az adóreform szükségességét. Az agronómusokat inkább a tökéletesen termelő, a fiziokratákat inkább a tiszta hozadékot termelő mezőgazdaság érdekelte. Végső céljuk, a termelés növelése, azonos volt.[44]

Az egyetlen lényeges különbség a két felfogás között az, hogy az agrárszakirodalom sosem kötődött annyira a nagygazdasághoz mint a fiziokratizmus. Az agronómusok egy része a kisgazdaságot is alkalmasnak tartotta a kis költségekkel járó újításra /pl. a burgonya vagy a kukorica bevezetésére/. A fiziokraták gyors és totális agrárforradalmat képzeltek el, míg az agronómusok - főleg az 1770-80-as években - lassút, részlegeset.[45]

A fiziokrata közgazdaságtan egészének bemutatása és tudománytörténeti jelentőségének méltatása nem célja tanulmányunknak. Itt csak a fiziokratizmusnak a mezőgazdasági termelésre vonatkozó tételeit kíséreljük meg összefoglalni.

Francois Quesnay /1694-1774/ és követői /Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Mirabeau, Turgot stb./ teremtették meg a szabadversenyes kapitalizmus első közgazdasági rendszerét, amely a javak képződését már nem a forgalom, hanem a termelés körében vizsgálta. K. Marx szerint: "... a fiziokrata rendszer a tőkés termelés első rendszeres elgondolása."[46]

A rendszer középpontjában a mezőgazdasági termelés állt, amely a "tiszta termék" /értéktöbblet/ elsődleges forrása, a gazdasági tevékenység színtere.[47] A mezőgazdasági termelést épp úgy vállalkozásnak tekintette, mint az ipari vagy a kereskedelmi tevékenységet. A francia agrárfejlődés számára - a fiziokraták szerint - csak a vállalkozáson alapuló, angol típusú tőkés nagybérleti mezőgazdaság az egyedüli járható út. Csak az a forma biztosíthatja a termelés modernizációján és a hozamok növelésén keresztül a vállalkozás célját, a tiszta hozadékot. Élesen szembeállították a francia valóságot, az elmaradott kisparaszti termelést a nagybani gazdálkodással. "A kisbérlők által kicsiben művelt földek több embert és költséget kívánnak, jövedelmeik pedig jóval

[44] G.Weulersse: l.m. I. 26-30. l.

[45] A.J.Bourde: l.m. I. 28. l.

[46] K.Marx: A tőke. II. k. Bp., 1961. 365. l.

[47] V.P.Volgin: A társadalmi eszme fejlődése Franciaországban a XVIII. században. Bp., 1967. 77. l.

korlátozottabbak."[48] Fr. Quesnay "Maximes générales de gouvernement économique d'un royaume agricole" /1758/ c. munkájában a következőképpen indokolta a nagygazdaság előnyeit: "A magtermelésre használt földek, amennyire lehet, foglaltassanak össze jómódú gazdák által kezelt nagybérletekké. Mert... a nagy mezőgazdasági vállalatokban aránylag sokkal kisebb kiadással lehet jóval nagyobb tiszta hozadékot elérni, mint a kicsinyekben."[49]

Önmagában a nagygazdaság előtérbe állítása nem új elem a fiziokrata nézetekben. Mind a korábbi, mind az 1750-es évek utáni agronómiai vagy agrárgazdaságtani művek többnyire módos gazdálkodóknak szóltak. Az új elemet a tőkés haszonelv hirdetése jelentette, amelyet a XIX. század eleji német mezőgazdász A. Thaer fejlesztett tovább.[50]

A nagyobb tiszta hozadék eléréséhez Quesnay a nagyobb befektetések szükségességét emelte ki: "...ha a befektetések nem elegendőek, akkor a művelési költségek aránylag nagyobbak és kisebb tiszta hozadékot adnak."[51]

A fiziokraták a mezőgazdasági termelés döntő tényezőjének tekintették a tőkét. A mezőgazdaságba befektetett tőkét "elsődleges előlegre" /haszonállatok, holt felszerelés/, vagyis üzemi tőkére és "másodlagos előlegre" /vetőmag, munkabér, takarmány stb./, vagyis forgó tőkére osztották. Turgot /"Reflexions sur la formation et la distribution des richesses", 1766/ úgy ítélte meg, hogy a tőke csak akkor áramlik a mezőgazdaságba, ha a gazdag földművelő /nagybérlő/ a földjáradék lefizetése után legalább ugyanolyan nyereségre számíthat, mintha bármely más vállalkozással foglalkozna.[52]

A fiziokraták a haszonszerzésre alapozott tőkés gazdálkodáshoz szükséges feltételeket is rendszerbe foglalták, sőt egyes feltételek megteremtéséért politikai síkon is küzdöttek. Ez a feltételrendszer nem volt más mint a feudális termelési mód teljes tagadása anélkül,

[48] Fr.Quesnay: Gabona. A francia Enciklopédia. Szemelvények. Szerk: Győri János. Bp., 1962. 198. l.

[49] Quesnay idézett művének magyar fordításából: "Általános alaptételek földművelő országok gazdasági kormányzatáról". Quesnay és Turgot munkáiból. Franciából fordította és bevezetéssel ellátta Fenyvessy Adolf. Bp., 1899. 8. l.

[50] Orosz István: Albrecht Thaer és a "racionális" mezőgazdaság. Egyetemes Történeti Tanulmányok XII. 1978. 144. l.

[51] Quesnay: "Általános alaptételek..." l.m. 5. l.

[52] Turgot említett művének magyar fordítása: "Észrevételek a javak képződéséről és eloszlásáról".Quesnay és Turgot munkáiból. 95.l.

hogy az abszolutizmus megdöntését követelte volna. A fiziokraták a "törvényes despotizmustól" várták programjuk megvalósítását.[53]

A tőkés gazdálkodáshoz elengedhetetlenül szükségesnek tartották a korlátlan polgári tulajdon megteremtését. Az egyén korlátlan tulajdonából vezették le a művelés szabadságát: "Mindenkinek legyen szabad földjén azon terményeket előállítani, amelyek érdeke, tehetsége, s a talaj természete neki lehető legnagyobb eredményt igérőül ajánl."[54]

A művelési szabadság gondolatának hirdetése a hagyományos gazdálkodás kötöttségeivel szemben az agronómusoktól származott. Duhamel majd Henry Patullo és sokan mások a váltógazdálkodás bevezetésének egyik legnagyobb akadályát a kollektív határhasználatban látták. A fiziokraták a művelés szabadságát az egyéni vállalkozás szabadsága felől közelítették meg. Helyeselték és propagálták a bekerítéseket, a tagosítást, a közföldek elkülönítését.[55]

A kor számára a fiziokraták adóügyi reformjavaslatai tűntek a legradikálisabbnak, mivel mind a feudális járadékok, mind pedig az állami adózás fennálló rendjének tagadását jelentették. Egyetlen adónemet ismertek el: a földtulajdonosok földjáradékára kivetett adót. A tőkére és az árúkra kivetett adót elítélték, mert növeli a termelési költséget.[56]

Alacsony termelési költségekhez magas agrárárakat párosítottak. Ettől várták a termelési kedv kiszélesedését. Quesnay szerint "...a termények alacsony ára s a munkára való ösztönzésre elégtelen nyereség restté... teszik az embereket." Bőség és drágaság teremt gazdagságot a mezőgazdaságban.[57]

A fiziokrata gondolkodásban a vállalkozás szabadságához szervesen kapcsolódott a forgalom szabadsága. A tartományok közötti vámrendszer eltörléséért politikai síkon is harcoltak. Turgot rövid életű reformjainak egyik sarkpontját képezte a szabad kereskedelem.[58]

A tőkés gazdálkodás fiziokrata képébe a művelési eljárások megújítása is beletartozott. Quesnay helyeselte az ugar nélküli gazdálkodásról, a trágyázásról és a takarmánytermelésről vallott új nézeteket, mert egybevágott hozadékcentrikus felfogásával. Mirabeau és Turgot - Duhamel alapján - a mezőgazdasági oktatás szükségességét vetette fel: minden adókerületben szakiskolát kéne felállítani, hogy a módos földművelők elsajátíthassák az új agronómiát. Turgot a jó gazdálkodás-

[53] V.P.Volgin: i.m. 95. l.

[54] Quesnay: "Általános alaptételek..." i.m. 7. l.

[55] G.Weulersse: i.m. I. 423-426. l.

[56] V.P.Volgin: i.m. 86. l.

[57] Quesnay: "Általános alaptételek..." i.m. 43. l.

[58] G.Weulersse: i.m. I. 474-479. l.

hoz nemcsak a földművelő vagyonosságát tartotta fontosnak, hanem felvilágosultságát is. A fiziokratákhoz közelálló Gournay kereskedelmi biztos az új eljárások bevezetésének bátorításához mezőgazdasági hitelintézetek felállítását javasolta.[59]

A váltógazdálkodás mibenlétének, a takarmánynövények, a trágya és az állattenyésztés új szerepének teljesebb feltárását a Duhamelt követő, sokasodó számú szakírók végezték el. Náluk is érvényesült az angol gazdálkodás és szakirodalom hatása, de nem a Tull-féle irányzaté. A század második felében ismertté váltak a Norfolkban gazdálkodó Charles Townshend sikerei a váltógazdálkodás /gabona - takarmányrépa - gabona - mesterséges rét/ alkalmazásában. A hozamnövelés szempontjából különleges jelentőséget tulajdonított a trágyának és a takarmánytermelésnek. A sikeres gazdálkodásról állítólag a következőket mondta: "...hogy termelni lehessen, trágya kell, még trágya, ismét trágya."[60] Az 1770-es évektől Arthur Young Angliáról szóló utikönyvei és franciaországi utazásai hatottak termékenyítően a francia szakírókra. Young művei az angol gazdálkodás legmodernebb vonásaival ismertették meg az olvasókat.[61]

Az új agronómiát művelők második generációjából a Franciaországba áttelepült skót Henry Patullot és François Rozier-t /1734-1793/ érdemes kiemelnünk. Patullo "Essay sur l'amélioration des terres" /1758, Tanulmány a földek javításáról/ c. munkája jelentősen hozzájárult Duhamel egyoldalú nézeteinek módosításához. Patullonál találkozhatunk először az ugar nélküli vetésforgó alapos leírásával. Szerinte az "ugar törvényét" véglegesen csak a mesterséges rét és a trágya törli el. A gabonaféléket takarmány- és kapásnövényekkel kell váltogatni, mert ezek gazdagítják, gyomtalanítják a földeket, s így a gabonafélék is sokkal magasabb hozamokat adnak. Patullo a négynél több éves vetésforgók híve volt, hogy évelő növényeket is lehessen termeszteni. A gabonával váltogatható kultúrákat három csoportra osztotta: "mesterséges füvekre" /lucerna, lóhere, baltacim/, répafélékre és főzelékfélékre. Legnagyobb talajgazdagító szerepet a lucernának szánt. Franciaország éghajlati adottságai miatt a répaféléknek kisebb jelentőséget tulajdonított, mint az angolok. Patullo műve külföldön is sikert aratott:

[59] G.Weulersse: I.m. I. 374-377., 395-398. l.

[60] Lord Ernle: I.m. 170-175. l., M.Morineau: Les faux-semlants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle. Paris, 1971. 68. l.

[61] L.de Lavergne: Az angol mezőgazdaság. Fordította Beksics Gusztáv. Bp., 1884. 72-73. l., If.Barta János: I.m. 73. l.

1772-ben Londonban angolul, 1774-ben Madridban spanyolul jelent meg. Németországban a takarmánytermelésre vonatkozó fejezeteit Otto von Münchhausen hasznosította.[62]

Az 1760-70-es évek agronómiai eredményeire támaszkodva a növények "okszerű" váltogatásáról Rozier adott legteljesebb képet Franciaországban a XVIII. században. "Cours complet d'agriculture..." /A mezőgazdaság teljes kézikönyvei.../ c. munkájában a következőképpen írta le a vetésforgót: "Hogy a föld minden évben megfiatalodjon, a növényeket évről-évre váltogatni kell ugyanabban a földben meghatározott ciklusok szerint.[63] A váltogatás okszerűségét és a gazdagítás fogalmát még ő sem magyarázta meg tudományosan. Előnyeit, érvényesülését a flamand és az angol váltógazdálkodás tapasztalataiból szűrte ki. A vetésforgó ennél okszerűbb leírásával csak Thaernél találkozunk.[64]

Az új gazdálkodás másik sarkpontja, Patullonál és Rozier-nél egyaránt, a trágyázás. Patullo az angol tapasztalatok alapján győződött meg arról, hogy az ugar kiiktatása után a növények váltogatása és az alapos talajművelés nem elegendő a talajerő visszapótlásához. A francia mezőgazdaság alacsony terméshozamait a trágyázás elégtelenségére vezette vissza. Hogy a búza az angliaihoz hasonló hozamokat adjon, 1 arpent /0,5 ha/ szántóra a talaj minőségétől függően évente 5-8 szekér trágya szétszórását javasolta. Rozier a trágya gyüjtéséről, tárolásáról és helyes felhasználásáról nyújtott részletes képet.

A trágyázást mindkét szerző az istállózó állattenyésztéssel kapcsolta össze. A gabonatermő vidékek számára csak az istállózó marhatenyésztést tartották járható útnak. Rozier a szarvasmarhák bőséges takarmányozásán és gondos ápolásán túl azok fajtajavításának fontosságát is hangsúlyozta. Rozier sajnálkozva írta, hogy a francia provinciák nagy részében elkorcsosult fajták vannak. Flamand, holland és svájci fajták elterjesztését szorgalmazta.[65]

Rozier korára a francia agronómiában lényegében ujfajta egymásrautaltság született a növénytermelés és az állattenyésztés között. Ezt az újfajta egymásrautaltságot summásan Creité-Palluel agronómus fogal-

[62] A.J.Bourde: i.m. I. 339-343. l., S.von Frauendorfer: Ideengeschichte der Agrarwirtschaft und Agrarpolitik. I. München - Basel - Wien, 1963. 125. l.

[63] A.J.Bourde: i.m. I. 488-498., Rozier művének teljes címe: Cours complet d'agriculture théorique, pratique, économique et de médecine rurale et véterinaire, ou Dictionnaire universel d'agriculture. 12 kötet. Paris, 1781-1800. Közli: M.Cépede-B.Valluis: La pensée agronomique en France /1510-1930/. Paris, 1969. 70. l.

[64] Orosz István: i.m. 147-148. l.

[65] A.J.Bourde: i.m. II. 749-750. l.

mazta meg a "Feuille de Cultivateur" /A földművelő lapja/ egyik 1790 -es számában: "Hogy eltűnjön az ugar trágya szükséges, hogy trágya legyen állatok szükségesek, végül hogy az állatokat táplálják természetes és mesterséges rét kell. Ime az agrárgazdaság köre."[66]

[66] J.Mulliez: l.m. 3. l.

R é s u m é

Imre Papp:

Les idées de la "nouvelle agriculture" en France dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle

Dans l'histoire de la littérature agronomique française une nouvelle période s'est commencée dès 1750. D'une part, par rapport à la période antérieure le nombre des oeuvres éditées s'est augmenté, d'autre part le contenu des ouvrages s'est aussi transformé. On a commencé à proclamer la liquidation de l'exploitation traditionnelle.

Le premier représentant de la nouvelle agronomie était Duhamel du Monceau. Il s'occupait d'abord de la botanique et de la zoologie et c'était sur l'influence d'un anglais, Jethro Tull, qu'il commançait à s'occuper de l'agronomie. Dans son ouvrage célèbre, publié en 1750 /Traité de la culture des terres suivant les principes de M.Tull/, il a été le premier parmi les agronomes français qui parlait de l'assolement sans jachère. Il voulait remplacer le rôle de la jachère par une parfaite culture du sol. Mais il a déprécié la rôle du fumage, de la production des fourrages et de l'élevage.

L'assolement alterne en forme parfaite était décrit par Henry Patullo et François Rozier. Contre la production de blé unilatérale ils ont souligné la nécessité de la production des fourrages et de l'élevage. Selon eux, après la liquidation de la jachère, dans la rotation il faut alterner les céréales et les fourrages dans un ordre déterminé. Pour l'assolement alterne, le fumage systématique est indispensable. Mais Patullo et Rozier ne savaient pas encore expliquer scientifiquement la logique de l'assolement alterne et la notion de l'amendement du sol.

Parallèle à la littérature de l'assolement alterne, l'idéal capitaliste de la production agraire s'est formé aussi. C'était rédigé par les phisiocrates. Ils ont opposé la considération capitaliste des valeurs à l'ordre féodal de l'agriculture. Selon eux il faut que l'agriculture devienne – comme le commerce et l'industrie – une entreprise capitaliste. Le but de l'entreprise est le plus grand "produit net" possible.

A la fin du XVIIIe siècle en France une litterature agronomique s'est formée, qui répondait au niveau européen. Mais le développement effectif de l'agriculture restait derrière le niveau de la littérature agronomique.

Madaras Éva:

AZ OSZTRÁK KERESZTÉNYSZOCIALIZMUS ELSŐ ÉVTIZEDÉNEK HISTORIOGRÁFIÁJÁHOZ

Az Osztrák-Magyar Monarchia történetének utolsó évtizedei bőven kínálnak olyan politikai eseményeket, ideológiai és művészeti jelenségeket, amelyek ma is e korszak búvárlására serkentik a kutatók meglehetősen népes táborát. Az újabb kutatások révén kibővültek és modernizálódtak a közelítés szempontjai, gyarapodott mind a résztanulmányok mind az összegző-szintetizáló művek forrásbázisa. Ausztrián és az utódállamokon kívül mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok területén folyik jelentős Monarchia kutatás.

A Monarchia utolsó negyedszázadának történetében ideológiai és politikai tekintetben új jelenség a kereszténységocális mozgalom kibontakozása, a kereszténységociális párt hatalmi tényezővé válása a Birodalom Lajtán túli felében, mindenekelőtt Bécsben és Alsó-Ausztriában.

A 19. század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulója Európaszerte katolikus illetve kereszténységociális eszmék és mozgalmak kibontakozásának időszaka volt. Az egyház politikai és társadalmi aktivizálódásának hátterében egész sor társadalmi és politikai tényező - a kapitalista fejlődés általános térhódítása, a polgári nemzetállamok megszilárdulása, a liberális pártok szétforgácsolódása, a nemzetközi munkásmozgalom megerősödése és a II. Internacionálé megalakulása, a szociális kérdés előtérbe kerülése - állott. Nem hagyhatók figyelmen kívül az egyházon belül végbement, az előbb felsorolt tényezőktől nem függetleníthető változások - készség a polgári haladással való megbékélésre, törekvés az egyház társadalmi befolyásának növelésére, a szociáldemokrácia térhódításának feltartóztatása - sem.

Az osztrák kereszténységociálisok pártszerveződése része e nemzetközi méretű folyamatnak és a hasonló jellegű pártok közös vonásain túl az ausztriai viszonyokban gyökerező sajátosságokat is mutat. Társadalmi-politikai és eszmetörténeti tekintetben egyaránt figyelmet érdemlő jelenség, hiszen a kereszténységociális mozgalom jelentkezése és kibontakozása Ausztriában a liberalizmus válságának talaján, a századvégi nagy pártpolitikai átrendeződés részeként ment végbe. Az akkor kialakult politikai táborok a fasizmus uralomra jutásáig meghatározó szerepet játszottak az osztrák közéletben, és ez a helyzet a második világháború után is csak részben módosult. Eszmetörténeti vonatkozásban a kereszténységociális ideológia az újkonzervativizmus fogalomkörébe utalható.[1] A kereszténységociális mozgalom szervezeti és ideoló-

[1] Erről a jelenségről egyetemes és magyar történeti vonatkozásban ld. Szabó Miklós: A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új

giai formálódásának megismerése nemcsak a történelmi múlt megértéséhez visz közelebb, hanem napjaink ideológiai-politikai jelenségei között is segíti az eligazodást. Végül nem érdektelen mint tömegpárt, amely heterogén elemekből hatékony politikai erővé fejlődött.

Az osztrák keresztényszocializmus története lényegében négy szakaszra tagolható. Az 1880-as évek végétől 1897-ig tartott a pártalakulás és a hatalomért folytatott harc első szakasza. 1897 és 1911 közé tehető a párt Monarchia-korabeli történetének legsikeresebb periódusa, amelynek meghatározó tényezője volt Luegernek és pártjának a bécsi kommunálpolitikában játszott vezető szerepe, valamint a cislajtániai területeken megnövekedett súlya. Az 1911-es nagy választási vereségtől a Monarchia 1918 őszén bekövetkezett összeomlásáig számítható a párt tevékenységének harmadik, a két világháború közötti években a negyedik periódusa.

A következőkben a mozgalom előtörténetének és 1897-ig terjedő első szakaszának historiográfiáját kívánjuk áttekinteni. Ez a mintegy másfél évtized rendkívül fontos időszak a párt történetében, nemcsak annak létrejötte, de további útja szempontjából is. Ekkor még jól felés megismerhetők a heterogén párt alkotóelemeit képező politikai csoportok, nyomon követhető a programok formálódása és a változó körülményekhez igazítása. 1897-ig a pártnak nem voltak hatalmi pozíciói, ellenzékként lépett fel a liberális politikai és gazdasági berendezkedéssel szemben. Ez az ellenzékiség - elsősorban taktikai vonatkozásban - a szélsőségektől sem riadt vissza, így a pártalakulás évtizede mutatja meg a legjobban azokat az eszközöket és módszereket, amelyek segítségével végül nemcsak a tömegeket sikerült meghódítania, hanem hatalmi pozíciókat is szerzett. A keresztényszociálisok első nagy győzelmüket a birodalmi fővárosban érték el, amikor az 1895-96-ban rendezett választásokon megkapták a városi tanács mandátumainak döntő többségét és kiharcolták Luegernek a polgármesteri hivatalt. Ezzel a liberalizmus egyik legfontosabb erődítményét vették be. Fölénybe kerültek az 1896. évi alsó-ausztriai tartományi választásokon is. 1896-ban fogadta el a Reichsrat a Badeni-féle választójogi reformot, amely jelentős mértékben növelte a választásra jogosultak számát.[2] Ez a birodalmi politikához vivő Reichsrat-mandátumokért folytatott harcban teremtett új helyzetet. Az 1897-es év így mindenképpen periódus-határt jelöl a párt történetében, hiszen az itt vázolt körülmények módosították a párt tevékenységének feltételeit. 1897-től a hatalmi pozíciók

vonásának kialakulása a századfordulón. Történelmi Szemle 1974/3, Uő: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974/1.

[2] A választásra jogosultak száma az új törvény értelmében a korábbi 1 890 335-ről 5 018 217-re emelkedett, azaz a 24. életévüket betöltött férfiak 88,1 %-a volt választásra jogosult. vö.: Somogyi Éva: Válasz-

birtokában ugyanis nemcsak működési területének jelentős kitágulásával számolhatunk, hanem a párt jellegében és taktikájában bekövetkező változásokkal is. A harcos kispolgári antikapitalizmus látszatát fenntartva a párt mindinkább összebékült a kapitalista renddel, sőt idővel már nemcsak a középrétegek, hanem az osztrák nagyburzsoázia érdekképviseletére is vállalkozott.Ez szükségképpen bizonyos mérséklettel járt a párt taktikájában, valamelyest tompította antiszemitizmusának élét, lefaragta taszító szélsőségeit, növelte vonzerejét. Egyéb körülmények mellett így vált lehetővé 1907-ben a katolikus - konzervatív néppárttal való egyesülés, amely a keresztényszociálisokat a Reichsrat legerősebb politikai csoportjává tette, és jelentősen megnövelte a párt vidéki bázisát.

A múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveinek fordulóján, a mozgalom kibontakozása idején meglehetősen heterogén elemek gyülekeztek a keresztényszociális táborban. Közös jellemzőjük egy konzervatív indíttatású antikapitalizmus, amely az adott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokkal való elégedetlenségből fakadt. A burzsoázia politikájának elutasítása ideológiailag egy erőteljes antiliberalizmusban nyilvánult meg, amely konzervatív, konzervatív - katolikus, antiszemita és nem utolsó sorban szocializmus ellenes gondolati elemekből tevődött össze. A keresztényszociális párt azzal az igénnyel lépett fel, hogy valamennyi, a kapitalizmus térhódításával fenyegetett helyzetbe kerülő, létbiztonságát elveszítő, a politikai privilégiumokból kizárt társadalmi réteg átfogó pártja legyen. Így elsősorban a liberalizmustól elforduló városi kisolgárságot, az ahhoz utat sem találó parasztságot tartotta szem előtt, de a 80/90-es évek fordulóján folyó szervezőmunka az elégedetlenkedők olyan csoportjaival is számolt, mint a hivatalnokok, a tanítók, az alsó-klérus és - bár ott kevés sikerrel - a nagyipari proletariátus. Az un. "kisemberek" mellett kezdettől megtalálhatók a pártban a vallásos konzervatív nemesség képviselői is.

A keresztényszociálisok társadalmi programjának középpontjában egy olyan szociálpolitika állott, amely valamennyi elégedetlen csoport problémáinak orvoslását ígérte, s az osztályellentétek kibékíthetőségét propagálta. Ez a program teoretikusan a katolikus szociális tanításokra támaszkodott, amelyek elsősorban Karl von Vogelsang báró közvetítésével kerültek a keresztényszociális mozgalomba. Maga a pártszervezés és a hatalomért folytatott harc irányítása mindenekelőtt a kivételes szervezőképességgel rendelkező kispolgári származású bécsi ügyvéd, Karl Lueger nevével kapcsolódik össze, aki vitathatatlan szónoki adottságait, hatalmas munkabírását, tömegpszichológiai érzékét a keresztényszociális mozgalom szolgálatába állította. A hatalomért

tójog és parlamentarizmus Ausztriában /1861-1907/, Budapest, 1968. 72. l. /Értekezések a történeti tudományok köréből 44./.

folytatott harc időszakában merész radikalizmussal bírált, ügyes és hatékony demagógiával agitált, olykor nyers, sőt gátlástalan is tudott lenni, ha ezt célravezetőnek ítélte. Taktikája végül is eredményesnek bizonyult. A párt és személy szerint Lueger sikereihez természetesen egy sor objektív tényező is hozzájárult, amelyek elemzése ezuttal nem lehet feladatunk.

A keresztényszociális mozgalom irodalma számszerűségében óriási, indíttatását, célját, funkcióját, értékelési szempontjait, tudományos színvonalát tekintve azonban meglehetősen különböző műveket tartalmaz. Minthogy meghatározott történetírói irányzatot képviselő, szoros értelemben vett szaktudományi munka viszonylag kevés akad ebben a terjedelmes irodalomban, célszerűbb, ha az áttekintést a kronológiai szempont szem előtt tartásával végezzük. Lényegében három nagy időegységben gondolkodhatunk: a Monarchia utolsó időszaka, a két világháború közötti periódus és a második világháború utáni évtizedek. Mindhárom korszakra jellemző, hogy a közelítés szempontjaira jól érzékelhető hatást gyakoroltak a történelmi sorsfordulók következményeképp kialakuló új körülmények. Az eseményektől való távolodás növeli a téma irodalmának mennyiségét, és meghatározó az alábbi áttekintés egyes részeinek arányaira vonatkozóan is.

x x x

A századforduló után, a Monarchia fennállásának utolsó másfél évtizedében jelentek meg az első olyan történetírói és publicisztikai munkák, amelyek a közeli múlt osztrák történetéről szólva bizonyos távolságtartással objektív vélemény formálására törekedtek. Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy az osztrák pártviszonyok strukturája megváltozott. Jól érzékeltetik ezt a választási eredmények már 1901-ben is, de sokkal inkább az általános választójog alapján megtartott 1907-es választások, amelyek során a pártpolitikai liberalizmus teljesen visszaszorult, miközben a múlt század utolsó negyedében szerveződött új - keresztényszociális, német-nacionalista, és szociáldemokrata - pártok tényleges politikai erőként vonultak be a képviselőházba.[3] Feltehetően az új pártok iránti érdeklődés, a liberalizmus vereségével járó őrségváltás és a folyamat megértésének igénye is közrejátszott abban, hogy megjelentek a közeli múlttal foglalkozó kézikönyvek, publicisztikai írások, memoárok. Ezek egy része ma is mérvadó a Monarchia történetének megismeréséhez, és jól használható a keresztényszocializmus jelenségének, a keresztényszociális párt jellegének megítélése szempontjából.

[3] A választási eredmények alakulását 1897 és 1911 között ld. Somogyi: Im. 176. l.,27. tábla

Áttekintésünk élére az átfogó, a tárgyalt korszakra széles perspektívát nyitó művek kívánkoznak. Az alkotmányos korszak politikai történetének megismeréséhez nélkülözhetetlen alapmű Gustav Kolmer nyolckötetes parlament- és alkotmánytörténete.[4] A szerző az ausztriai parlamentarizmus kitűnő ismerője, aki 1875-től a Monarchia legrangosabb liberális sajtóorgánumának, a Neue Freie Presse-nek a munkatársaként elsősorban parlamenti tudósításokat és belpolitikai tárgyú vezércikkeket írt. 1888-tól éveken át a Parlamentarisches Jahrbuch kiadója, tehát nemcsak szemtanúja, de aktív részese is azoknak az eseményeknek, amelyeket a századforduló után "Parlament és Alkotmánytörténet Ausztriában" címmel rendszerbe foglalt. Hatalmas tényanyagot tartalmazó szintézisét a tárgyilagosság jellemzi. A parlamenti élet hű krónikásaként mint más politikai erőkét, úgy a keresztényszociálisok parlamenti tevékenységét is megörökítette. Beszámol a választási harcokban való résztvételükről, propagandamódszereikről, rámutat a kormánypolitikáról kialakított álláspontjukra. /Munkája megkönnyíti a parlamenti jegyzőkönyvek használatát is/. Véleménye szerint a liberális párt bukását gyengesége és bátortalansága okozta, s tette "egy demagóg párt játékszerévé" az 1895/96-os politikai küzelmek során.

A XX. század első éveiben indult Richard Charmatz liberális történetíró pályája. Munkásságának középpontjában a XIX. század második felének és a századforduló utáni éveknek osztrák történelme áll. A hangsúly inkább a belpolitikára került.[5] Művei világos áttekintést adnak a korántsem egyszerű ausztriai pártviszonyokról, politikai csoportosulásokról, ideológiai jelenségekről, és ebben a keresztényszociális mozgalom interpretációja az osztrák politikai fejlődés egészébe helyezve - a kézikönyvek korlátozott terjedelmi határai között - súlyának és szerepének megfelelő. Időtálló a keresztényszociális ideológia részét képező modern pártpolitikai antiszemitizmus okairól, bázisáról, a zsidóság társadalmi helyéről és gazdasági szerepéről adott magyarázata. Az antiszemitizmus térhódításáért felelőssé teszi a liberalizmus szűkkeblű, a tömegekről elfeledkező politikáját is. Charmatz történész-publicistaként több élet és pályaképet rajzolt az osztrák történelem személyiségeiről, a keresztényszociális párt vezetői közül Luegerről.[6] Noha elismeri Lueger "gazdag tehetségét", "páratlan tetterejét", a portré mégsem hízelgő. A közélet napi szükségleteihez alkal-

[4] Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich. 8 Bde. Wien, 1902-1914.

[5] Richard Charmatz: Österreichs innere Geschichte 1848-1907. Leipzig, 1909; Uő: Deutschösterreichische Politik. Wien, 1907.

[6] Uő: Dr. Karl Lueger /Separatdruck aus der Berliner Monatschrift "Deutschland"/ Wien, 1904.

mazkodó gátlástalan politikusnak tartja, akitől a természet egy dolgot tagadott meg: a jellemet.

A liberális szellemben fogant műveknél maradva a memoárirodalomból Ernst von Plener báró emlékiratait érdemes kiemelni.[7] Plener a régi Ausztria egyik markáns egyénisége, aki az 1860-as évek közepén diplomáciai pályán indult, később azonban mint a liberális párt vezetője, majd a Windischgrätz-kormány pénzügyminisztere, a belpolitikai küzdelmek középpontjába került. Háromkötetes emlékiratának forrásértéke jelentős. A keresztényszociális mozgalomra vonatkozóan a II. és a III. kötet szolgál hasznos adalékokkal. Természetes, hogy Plener a liberalizmus szemszögéből ítéli meg az eseményeket. Charmatzéhoz hasonlóan Plener munkájában is kiemelendő az antiszemitizmus árnyalt, múltra és jelenre egyaránt figyelő, tényeken alapuló elemzése. Mindhárman a kereszténységszociálisok ideológiai és politikai ellenfelei voltak, mindnyájukra jellemző, hogy elsősorban a kereszténységszociális pártot teszik felelőssé a viták, pártharcok elfajulásáért, a politikai közélet hanyatlásáért. Bár elismerik egyes kereszténységszociális vezetők tehetségét, mélységesen megvetik demagóg fellépésüket, a "kisembereknek" hízelgő tömegpolitikájukat. Egészében véve mégis a tárgyilagos hangvétel, a korrekt anyagkezelés, időtálló ítéleteik és nem utolsó sorban a viszonylag gazdag tényanyag alapján maradhattak mindmáig irányadóak a századvég és a századelő történetének egészében vagy részkérdéseiben tájékozódni kívánók számára.

A század első évtizedében szocialista állápontról szintén foglalkoztak a kereszténységszocializmus jelenségével. A párt két kiemelkedő vezetője, Otto Bauer és Karl Renner publicisztikai írásaira hivatkozhatunk, amelyek az osztrák szociáldemokrácia Der Kampf című ismert elméleti folyóiratában jelentek meg. A szerzőket a politikai harc fejleményei inspirálták - erre utal a cikkek megjelenésének időpontja -, a kereszténységszocializmusról adott összegzésük azonban nem aktuálpolitikai vonatkozásuk miatt érdekesek elsősorban, hanem éppen azon túlmutató, a történelmi számvetés igényét is kielégítő megállapításaik okán.

Egy évvel a kereszténységszociálisok nagy parlamenti választási győzelme után és nem sokkal az 1908-as alsó ausztriai tartományi választások előtt Karl Renner a párt jellegében tapasztalható változással foglalkozik, és azt hangsúlyozza, hogy az 1907-es katolikus-konzervatív és kereszténységszociális egyesülés minden látszat ellenére sem garantálja a középrétegek meghatározó szerepét, mert a párt valójában az uralkodó osztályok pártjává vált. Amikor a tekintély, a vagyon, a hatalom érdekében emel szót, pontosan az ellenkezőjét képviseli annak, amit tíz évvel korábban ígért.[8]

[7] Ernst v. Plener: Erinnerungen. 3 Bde Stuttgart, 1911-1921.

[8] Karl Renner: Die Wandlungen der Christlichsozialen. Der Kampf, 1908. okt.

1911-ben az akkor aktuális választások fordították a figyelmet a párt múltja és jelene felé. Közvetlenül a válsztás előtti hetekben jelent meg Otto Bauer írása "A keresztényszocializmus vége" címen.[9] Lueger 1910-ben bekövetkezett halála után a pártban súlyos harcok folytak, fejetlenség uralkodott. Ezt látva Bauer nem sok esélyt adott a keresztényszociálisoknak a közelgő választásokon. Az elemzés azonban nem a várható eredmények latolgatásával foglalkozik, hanem rövid, világos, lényegretörő összegzést ad a párt keletkezésének történelmi körülményeiről, társadalmi bázisáról, jellegéről és az utóbbiakban bekövetkezett változásokról a megtett út során. Értékelése nem hoz alapvetően új szempontokat az osztrák szociáldemokrácia eddigi álláspontjához képest, írásának jelentősége magában az összegzésben van, amelynek megállapításaihoz a lényeget illetően ma sincs sok hozzátenni való. Bauer mélységes szakadékot lát a pártalakulás idején meghirdetett célkitűzések és a párt tényleges politikája között, s ennek alapján ítéli úgy, hogy "a keresztényszociálisok egy hatalmas párt, a keresztényszocializmus azonban halott." Írásának ez a záró gondolata lényegében a cím értelmezését is megkönnyíti.

Karl Renner már a keresztényszociálisok választási vereségének ismeretében beszél a "kispolgári szocializmus csődjé"-ről.[10] Írásának érdekessége, hogy a keresztényszociális mozgalom történeti és dialektikus szemléletének szükségességét hangsúlyozza, óv a mozgalom egyoldalú megítélésétől. Fontosnak tartja annak történelmi feltételei között, rendkívüli ellentmondásosságában való bemutatását, s ő maga ennek a kívánalomnak megfelelően tekint vissza a keresztényszociális ideológia néhány évtizedes történetére. Elemzése szerint a kispolgári eszmények egyre inkább csődöt mondanak a századforduló utáni keresztényszociális párt gyakorlati politkájában, noha Renner meglátása szerint a kispolgári politika Ausztriában még így is jóval hatalmasabb és hosszabb életű, mint a sok tekintetben hasonló jellegű francia illetve német mozgalmak esetében.

Áttekintésünk nem bibliográfia, nem feladata, hogy teljességre törekedjen. Tendenciák, irányzatok, indítékok feltárása a célja, amelyek a keresztényszocializmus története első szakaszának vizsgálatára ösztönöztek. Ebből a szempontból kell megemlítenünk, hogy a századforduló után egy-két esetben már a mozgalom résztvevői maguk is megszólaltak. Franz Stauracz, a főváros politikai viszonyait jól ismerő bécsi pap készíti az első számvetést a párt és Lueger tevékenységéről a

[9] Otto Bauer: Das Ende des christlichen Sozialismus. Der Kampf, 1911. Jún.

[10] Karl Renner: Der Bankrott des Kleinbürgersozialismus. Der Kampf, 1911. Jún.

teljes támogatás szellemében, a kommunálpolitikai eredményeket helyezve előtérbe azzal a céllal, hogy a kereszténységszociális eszmék győzelmét egész Ausztriában előmozdítsa.[11] Joseph Scheicher egy hatkötetes emlékiratnak a szerzője.[12] Scheicher szintén pap volt, teológiai tanár, a kereszténységszociális mozgalom első híveinek és vezetőinek egyike, rendkívül termékeny publicista. A századforduló után radikalizmusa miatt mindinkább kiszorult a vezetésből. A párt történetében betöltött szerepét ismerve emlékezései csalódást keltenek, ha olyan adalékokat keresünk azokban, amelyek csökkenthetnék a párttörténeti kutatások fehér foltjait. Memoárjának hangja őszinte, helyenként csalódottság érződik politikai számvetésében. Pártjával szemben a bírálatnak is helyet ad. Rendszerint különbséget tesz, annak múlt század végi és a századforduló utáni politikája között az előbbi korszak javára. Kifogásolja a mindinkább érvényesülő "mindent a pártért" politikát. Ezt a kritikus hangot részben a pártalakulás korából megőrzött politikai idealizmusa magyarázza. Saját tevékenységével összefüggésben elsősorban politikai aktivitásának indítékait és anyagi feddhetetlenségének kérdését állítja előtérbe. Az, hogy a vállalt ügyet miként, milyen eszközökkel szolgálta, kevésbé látszik foglalkoztatni a klerikusok un. "éles hangnemet" képviselő csoportjának egykori vezérét.

x x x

Az osztrák kereszténységszocializmus korai történetének irodalma a két világháború közötti időszakban gyarapodott először számottevően. A mennyiségi növekedés nem járt együtt a jelenség komplex megközelítésének, kritikus feltárásának vagy bizonyos fogalmak tisztázására törekvésének igényével, sőt a közelítés politikai-ideológiai tekintetben meglehetősen egyoldalúvá vált, amennyiben az ekkor megjelent írások szerzői kivétel nélkül közvetve vagy közvetlenül a katolikus-kereszténységszociális táborhoz tartoztak. Ha vázlatosan is, de mindenekelőtt emlékeztetnünk kell arra az új történelmi szituációra, amely a világháború elvesztése és a Monarchia felbomlása következtében alakult ki Ausztriában. A nagyhatalmi státus és a Monarchia egykor hatalmas terü-

[11] Franz Stauracz: Eine wahre Volkspartei. Beiträge zu einem Ehrenbuch der christlichsozialen Reformarbeit. Warnsdorf, 1904. Ugyancsak ő az első kereszténységszociális szerző, aki Luegerről élet- és pályarajzot adott. Munkája előszavában őszintén megmondja, nem tekinti feladatának, hogy Lueger tevékenységében árnyoldalakat keressen. Erről gondoskodnak az ellenfelek. Vö. Dr. Karl Lueger, Zehn Jahre Bürgermeister, Wien, 1907.

[12] Joseph Scheicher: Erlebnisse und Erinnerungen. 6 Bde, Wien, 1906-12. A téma szempontjából ld. főként a IV. Bd. Aus dem politischen Leben. Wien und Leipzig, 1910.

leteinek elvesztése kétségeket támasztott az új Ausztria életképességét illetően.[13] A császárság bukása és a köztársaság kikiáltása a demokratikus hagyományokkal alig rendelkező Ausztriában csak fokozta a bizonytalanságérzetet. Mindamellett a háború utolsó éveiben ismét nagy lendületet vett a nemzetközi munkásmozgalom, és a kommunista pártok megalakulásával visszanyerte forradalmi jellegét. A háborús évek nélkülözései majd a háború utáni infláció újult erővel állították előtérbe a szociális kérdés fontosságát, ami a nemzetközi forradalmi helyzetnek is egyik éltető eleme volt. Ezek után kérdés, hogyan fogadta a változásokat az osztrák kereszényszociális párt, amely a Monarchia fennállásának idején "birodalmi" és "államfenntartó" pártnak tekintette magát, s mint ilyet nagyon is kompromittálta a háborús politika és a bekövetkezett összeomlás. Az új helyzet ideológiai és szervezeti tekintetben egyformán felkészületlenül találta a kereszténységiszociálisokat. Ausztriában a Monarchia összeomlása után is megmaradt a kereszténységiszociális, német-nemzeti és szociáldemokrata tagolódású pártstruktúra, amely kiegészült az 1918 novemberében létrejött kommunista párttal. Ez utóbbi azonban nem tudott számottevő politikai erővé válni az első köztársaság idején. A német-nemzeti tábor 1918-ban meglehetősen szétforgácsolt, s csak 1920 őszén sikerült hívei egy részét összefogni a Grossdeutsche Volkspartei-ban A három nagy párt közül az összeomlás után egyedül a szociáldemokraták rendelkeztek világos politikai koncepcióval. 1918 és 1920 között a nemzetgyűlés legerősebb pártját alkották és rövid életű kormánykoalicióra léptek a kereszténységiszociálisokkal.

A kibontakozás iránya a kereszténységiszociális táboron belül nem talált egységes helyeslésre. A körülményekhez való alkalmazkodás, a kérdés, hogy miként viszonyuljanak az új realitásokhoz, heves vitákat váltott ki az osztrák katolikusok körében. Egyáltalán nem volt könnyű utat találniok a császárságtól a köztársaságig.[14] A monarchikus berendezkedés hívei azonban - még ha egy "demokratikus monarchia" tervével álltak is elő -, nem lehettek mérvadó tényezővé. A pártnak azok a kereszténységiszociális politikusok és parlamenti képviselők jelölték ki a követendő utat, akik a nemzetközi helyzetet és az ausztriai körülményeket figyelembe véve reális álláspontra helyezkedtek, gyorsan feladták korábbi monarchisztikus elképzeléseiket, és a köztársaság mellé álltak. Az egyházi vezetés is hasonlóképpen gondolkodott, és a püspöki

[13] Összefüggéselben ld. Kerekes Lajos: Ausztria gazdasági és társadalmi helyzete a kettős Monarchia felbomlása után. Századok, 1974/1.

[14] Vö. Stefan Hansler: Die Zeitschrift "Das Neue Reich" 1918-1925. Zum restaurativen Katholizismus in Österreich nach dem Ersten Weltkrieg. Wien, 1973. Kéziratos disszertáció. 1.

kar már 1918. nov. 12-én az állam iránti hűségre hívta fel a hívőket. A Keresztényszociális Pártnak a mélypontról való kimozdulása ténylegesen csak 1920-ban indult meg, amelyet nagymértékben elősegített az október 17-i választásokon aratott győzelem. A Nemzetgyűlés 175 mandátumából 82-t a keresztényszociálisok szereztek meg, s ezzel ők kerültek az első helyre. A kormánykoalíciót nem újították meg, a szociáldemokrácia ellenzékbe vonult, de ez nem jelentette a közéletből való visszavonulását. A szociáldemokraták véleményével és hatásával a kormányzó kereszténysszociálisoknak továbbra is számolniuk kellett. Különösen fontos tényező volt ebben a tekintetben a "vörös Bécs", azaz, hogy Bécs közigazgatásában a szociáldemokraták 1934-ig meghatározó szerepet játszottak, kommunálpolitikai tevékenységükkel, jelentős eredményeikkel ők is hozzájárultak a két világháború közötti Ausztria történetének alakításához, a közgondolkodás formálásához. Visszatérve a Kereszténysszociális Párt helyzetéhez megállapítható, hogy a szervezeti regenerálódás vagy a kormányalakítás kétségtelen politkai sikere nem mozdította elő a párton vagy még szélesebb értelemben a katolikus táboron belüli nézetkülönbségek tisztázódását, a kívánatos eszmei-ideológiai egység létrejöttét. Az első világháború utáni új történelmi helyzetben lényegében egy régi vita elevenedett fel, amely a modern politikai katolicizmus kezdetétől ismerős. A polgári-kapitalista társadalomba való beintegrálódás alternatíváját elfogadók kerültek itt szembe egy harcosabb, konzervatív alapokon nyugvó, antikapitalisztikus szellemű társadalmi reformokat követelő csoporttal. A közöttük zajló viták, az álláspontok különbözősége mindenkor felvetik a politikai realitásokkal való számolnitudás illetve a politikai-történelmi illúzionizmus kérdését. A két világháború közötti periódusban a német és az osztrák katolicizmuson belül ez az ellentét az un. szolidárisok és a revízionisták között húzódott. Ha a számunkra kevésbé ismerős megnevezést - szolidárisok - a megfelelő korabeli politikai erővel akarjuk behelyettesíteni, akkor ez a fogalom a hivatalos párt- és egyházi vezetést és az őket támogató, velük egyetértő erőket, egyben a többséget jelenti a katolikus-kereszténysszociális táboron belül. Ők azok, akik a XIX. századi liberális-katolikus hagyományokhoz és tapasztalatokhoz kapcsolódtak, amennyiben, ha kissé kényszeredetten is, de elfogadták a történelmi változásokat, olyannyira, hogy 1918 után a Kereszténysszociális Párt lett a tőkés és kispolgári érdekek domináns képviselője Ausztriában. A revízionistának nevezett csoport a Kereszténysszociális Párton illetve a katolikus táboron belüli ellenzék, amely ideológiai offenzívát indított a konzervatív-katolikus társadalomfelfogás és a katolikus szociálpolitika érdekében. Ausztriában, ahol a politikai katolicizmus-kereszténysszocializmus nem produkált kiemelkedő elméleti teljesítményeket, a szolidárisok pragmatikus politikájával elégedetlen revízionisták egyetlen ideológiai bázisul kínálkozó, nemzetközileg is elismert teoretikus-publicista munkásságához fordulhattak, és ez Karl von Vogelsang báróé. Tehát ennek a belső ellenzéknek az ideológusai

voltak azok, akik szerint a háborúban erősen kompromittálódott /bár ezt nyíltan soha el nem ismerő/ Kereszténységszociális Párt hitele és vonzereje Vogelsang tanításait követve állítható vissza. E meggyőződésből a vogelsangi eszmék valóságos reneszánsza sarjadt az első világháború utáni Ausztriában. Egy hangsúlyozott szociálpolitikai attitűdön túl ebben más is kifejeződött: a katolikus-konzervatív tradícióknak a szociális kérdésnél szélesebb körű felkarolása csakúgy, mint a kereszténységszociális pártpolitika kritikája, hiszen a párt - ahogy már Renner írásával összefüggésben megállapítottuk -, a századforduló után mindinkább eltávolodott a vogelsangi eszméktől, és a két világháború között is csak azokat az elemeket vette át, amelyek beleillettek Seipel erősen kleriko-konzervatív, korporatív elgondolásaiba.

A kereszténységszocializmus történetével foglalkozó irodalom jórészt ennek a Vogelsang-reneszánsznak a jegyében született tanulmányokat, közleményeket, visszaemlékezéseket, évfordulós írásokat és monográfiákat jelentette a két világháború közötti évtizedekben. Javarészt, de mégsem teljesen. A teoretikus Vogelsang mellett a nagyon is praktikusan gondolkodó Karl Lueger, a párt vitathatatlan vezére, tulajdonképpeni megteremtője a mozgalom másik olyan személyisége, akit halála után is nagy népszerűség övezett, s akiről ugyancsak jelentek meg publicisztikai írások éppúgy mint monográfiák, bár ezek száma egyelőre még elmaradt a Vogelsanggal foglalkozó irásoké mögött.

Mielőtt bemutatnánk a Vogelsang-kultuszt életre hívó és azt ápoló személyiségeket és csoportokat, szükségesnek látszik legalább jelzésszerűen összefoglalni Vogelsang társadalom-koncepciójának lényegét, különös tekintettel a szociális kérdésre, minthogy eszméinek reneszánsza a szociálpolitikus Vogelsangot állította előtérbe. Vogelsang kiindulópontja a liberalizmus politikai eszméinek és gazdasági alapelveinek kritikája. Véleménye szerint a liberalizmus elvei kibékíthetetlen ellentétben állnak a keresztény-nyugati kultúrával, a liberális gazdasági rendszer tönkreteszi a népeket, felbomlasztja az államokat, elpusztítja az országokat. Írásaiban a "vad konkurrencia-harc", a "gazdasági és szociális káosz időszaka"-ként jellemzi kora társadalmát, amelynek "eszménye az aranyborjú", "erkölcsi törvénye a mammonizmus". A felhalmozódott társadalmi feszültségeket érzékeltetve szociális robbanástól tartott, s ezt elkerülendő, társadalmi reorganizációt sürgetett. Szilárd meggyőződése volt, hogy a társadalom újjárendezése csakis a keresztény történelmi elvek alapján lehetséges, ezért publicisztikai tevékenységében tudatosítani igyekezett a keresztény szellem felélesztésének fontosságát. Idealista világnézetének megfelelően a társadalom működésében nagy fontosságot tulajdonított a változatlan, örök, Istentől adott etikai törvényeknek, evangéliumi tanításoknak. Ezeket kérte számon a kapitalista gazdasági és politikai rendtől egyaránt, sőt egyenesen a politika "erkölcsi feladatairól" beszélt.

Vogelsang a rendekre tagolódó társadalmi struktúra híve. Az a "keresztény" jellegű társadalom, amelyet az atomizált liberál-kapitalizmus helyébe kívánt állítani, ún. hivatásrendekbe szerveződne, parasztok és földbirtokosok, munkások és vállalkozók olyan közös korporációkat alkotnának, amelyek alapja valamiféle érdekközösség volna, és amelyből félreérthetetlenül kiviláglik az osztályharc kiküszöbölésének szándéka. Az alapvető és "igazi" rend Vogelsang társadalomfelfogásában a parasztság és a kézművesség rendje. Mindegyik rend mint társadalmon és államon belüli részorganizmus, sajátosságának megfelelően nemzeti feladatot teljesít, úgymond szociális, társadalmi és állami intézmény. A szocális funkció tudata, a gazdasági önállóság, szakmai becsület, az ember "szabad személyiség-jellege" ezeknél a rendeknél szerinte teljes egészében kifejezésre jut. A parasztságnak senki mással nem pótolható alapvető rendként való értelmezéséből következik, hogy Vogelsang a legsürgetőbb szociálpolitikai feladatként jelöli meg a parasztság helyzetének rendezését.A paraszti birtokok tehermentesítésétől, az örökösödési jog és az adórendszer megfelelő szabályozásától, kedvező hitelfeltételek biztosításától és más ezekhez hasonló intézkedések bevezetésétől reméli a "szilárd gazdasági alapon álló paraszti rend" megteremtését.

Tulajdonfelfogásának hangsúlyozott eleme a birtokhoz kapcsolt szociális és politikai kötelesség, a kapitalista tulajdon kizárólagos jellegének – vagy ahogy Vogelsang nevezi, az "abszolút tulajdonnak" – elvetése. A parasztság mellett Vogelsang felfogása szerint a kézművesség rendje a társadalom másik tartóoszlopa. A fent említett és Vogelsang által nagyra tartott etikai értékek, valamint a munka és tőke egysége mint gazdasági tényező, a kézműves rendben szerinte még pregnánsabban jutnak kifejezésre, mint a parasztság esetében. Vogelsang reformprogramja a kézművesség létalapját és társadalmi tekintélyét is regenerálni kívánja, amelynek érdekében a kamat, az uzsora, a nyomasztó konkurrenciaharc kiküszöbölése látszik kívánatosnak. A kézművesség védelmére ugyancsak szükségesek az állami, illetve a törvényes garanciák, továbbá a kézműipar és a gépi nagyipar közötti érdekszférák elhatárolása. Egy megelégedett kispolgári rendnek mint a városi lakosság bázisának a létét egyenesen államérdeknek tartja.

A proletariátus problémáját szintén annak renddé szerveződésében látja megoldhatónak. Véleménye szerint a modern nagyipar talaján is meg kell találni azokat az intézményeket, amelyek révén a proletariátus szervesen betagolódhatik a létrehozandó ipari testületbe. A korporatív módon szervezett nagyiparban szilárd jogokkal rendelkező munkáshierarchiának kell kialakulnia, a munkás résztvételi jogainak egész skálájával, hogy alig lehessen megkülönböztetni, ki a tulajdonos: a vállalkozó vagy a munkás. A munkást és a vállalkozót egy "ipari család"-ban akarja egyesíteni. Vogelsang reformelképzelését erősen befolyásolta a középkori rendi társadalom idealizált képe, amely véleménye szerint a leginkább megfelelt a kereszténység szellemének. Nem mentes

a romantika eszmei hatásától, különösen Adam Müller államfilozófiája hatott rá. Vogelsang elveti a kapitalizmus politikai érdekképviseletét és helyébe olyan politikai képviseletet követel, amely megfelel a rendi társadalmi szervezetben kifejeződő szociális tagozódásnak. A politika nagyfokú önállóságával szemben ő a politikai és a szociális szféra teljes összeolvasztására biztat. Meg kell említenünk azt is, hogy a társadalom újjászervezésében Vogelsang jelentős szerepet szánt az államnak. Szerinte az állam feladata az állampolgárok szociális és gazdasági viszonyainak befolyásolása, a szociális igazságosság elvének érvényesítése a társadalomban éspedig átfogó, céltudatos, törvényes beavatkozás révén.[15] A vogelsangi társadalomfelfogásról adott vázlatos összefoglalásból természetesen sok minden kimaradt. Nem esett szó pl. antiszemitizmusáról, amely pedig antiliberalizmusának szerves tartozéka volt. Társadalombírálata sok vonatkozásban jogosult, reformjavaslataiban voltak használható elemek is, tevékenységének egészével szemben azonban szubjektíve becsületes szándéka ellenére sem a történelmi haladást segítette. Az osztrák politikai katolicizmus történetében mindenesetre megkülönböztetett hely illeti meg, ami a szocialisták méltatásaiban is kifejeződik. Elméleti munkássága lényegében az újkonzervativizmus jelenségének egyik korai osztrák megnyilvánulása volt.

Azok a teoretikusok, szerkesztők, lapkiadók és más tollforgatók, akik a Vogelsang-kultusz ápolásában jeleskedtek, az osztrák kereszténvszocializmus két világháború közötti történetének ismert személyiségei voltak, de annyira mégsem jelentősek, hogy az első köztársaság történetét tárgyaló kézikönyvek többségüket akárcsak említenék. Ez alól jószerivel csak Josef Eberle, Ernst Karl Winter és Richard Kralik jelentenek kivételt. Valamennyiőjük közös jellemzője, hogy nem tudták maradéktalanul elfogadni a háború utáni kibontakozás útját, noha abban a szociáldemokrácia ellenzékbe vonulása után egyre nagyobb szerepe volt a kereszténvszociális vezetésnek. Igaz, a Seipel-féle vezetés a kapitalizmussal kiegyező, a körülményekhez alkalmazkodó szolidáris álláspontot képviselte. Ennek az irányzatnak a legjelentősebb hatású kritikusa Josef Eberle, a Württembergből származású katolikus publicista volt.[16] Az első világháború után két nagy hatású folyóirat irányítása fűződik a nevéhez. 1918. október 1-én jelent meg a köztársaságnak hadat üzenő, a Monarchia restaurálását és a legitimista elveket nyíltan propagáló Das Neue Reich című hetilap, amely mint kultúrális, politikai és közgazdasági fórum a legfontosabb korkérdések megvitatá-

[15] Vö. Karl von Vogelsang: Gesammelte Aufsätze über sozialpolitische und verwandte Themata. Ausburg, 1886.

[16] J. Eberle: /1884-1947/ földbirtokos-malomtulajdonos családból származik, tanulmányait különböző német egyetemeken végezte. 1911-ben dok-

sának kívánt teret biztosítani. 1924-ben a lap tizenötezres példányszámával a német nyelvterület legnagyobb hetilapja volt.[17] A másik ugyancsak kultúrális hetilapot Schönere Zukunft néven 1925-ben indította. A Das Neue Reich-hoz hasonlóan ez a lap is hamarosan a katolikus tábor szócsöve lett.[18] Eberle a sajtót nagyhatalomnak tartotta, és úgy vélte, hogy mennél inkább a sajtó útján zajlik az eszmék csatája, annál sürgetőbb feladat a katolikus sajtótermékek számbeli növelése és helyzetük megerősítése.[19] A Schönere Zukunft első évfolyamának első számához írt bevezetőjében a lap feladatát a következőkben fogalmazta meg: "a kereszt jegyében megújított, újjárendezett világ" kialakításának elősegítése, katolikus út keresése a szocializmus és a kapitalizmus között, a katolikus alapelvek maradéktalan képviselete a magán- és közélet minden területén, a konzervatív-katolikus tradíciók folytatása és ápolása.[20] Ehhez a saját korának szánt programhoz kívánta segítségül hívni Vogelsangnak, mint "az építő munka nagy alakjá"-nak példaadó életművét.[21] A keresztényszociális párt vezetősége a háború után egészen 1926-ig nem adott átfogó, a párt egészére érvényes elvi progra-

tori címet szerzett, majd áttelepült Ausztriába és a vezető keresztényszociális napilap, a Reichpost szerkesztőségében dolgozott. Áttelepülésében állítólag döntő szerepe volt a katolikus dinasztia iránti lelkesedésének, amiben tevékenységét ismerve nincs okunk kételkedni. Szabó Miklós egyik tanulmányában Eberlével kapcsolatban magyar vonatkozású utalás található: eszerint a Tomcsányi Lajos, Bangha Béla, Bus Jakab, Martinovich Sándor jezsuita lelkészek vezetésével szervezkedő és a Prohászka-féle törekvések riválisaként jelentkező Mária-kongregáció mozgalom Eberle és Kralik reakciós eszmei befolyása alatt állott. Vö.: Szabó Miklós: Prohászka Ottokár és a katolikus egyházi reformtörekvések 1896-1914. Történelmi Szemle, 1973/1-2. 261. l.

17 Gerhard Silberbauer: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage. Graz - Wien - Köln, 1966. 193.l. A megállapítás igazságát nem áll módunkban ellenőrizni. Úgy véljük azonban, hogy talán nem általában, hanem keresztényszociális vonatkozásban tarthatjuk a Das Neue Reich-ot a német nyelvterület legnagyobb hetilapjának.

18 Uo.: 194.l.

19 A sajtó hatalmával kapcsolatos nézeteit Eberle önálló kötetben is publikálta Grossmacht Presse címen, amely az 1913-as első kiadás után 1920-ban ismét megjelent a bécsi Herold kiadónál.

20 Schönere Zukunft, 1925-26 I. évf. 1.sz. 1-3.l.

21 Ld. a szerkesztőség bevezető soralt Maria v. Vogelsang: Aus dem Leben des Sozialpolitikers Freiherrn Karl v. Vogelsang c. írásához, Das Neue Reich, 1924 okt. 11. 43.l.

mot. Ez a helyzet magyarázza hogy a Das Neue Reich olyan írásnak is fóruma lehetett, amely Lueger korától vizsgálja a programvesztés politikáját azzal a végső konklúzióval, hogy a Vogelsang korában még meglévő kereszténvszociális alapelvek egy részének feladása nem erősítette a pártot, hanem gyengítette, s "...amilyen mértékben nőtt a kereszténvszociális párt, úgy hígultak fel és tűntek el a kereszténvszociális mozgalom eszméi. Ettől kezdve a párt inkább fenntartásáért mint alapelveiért harcolt."[22] 1930-ban Vogelsang halálának 40. évfordulója alkalmából maga Eberle írja a lap tisztelgő cikkeit, a programadó és a szociálpolitikus Vogelsang után az embert és a publicistát is közelebb hozza a kor olvasóihoz. Az idősebb katolikus szociológus generáció egyik legjelentősebb képviselőjének nevezi, akinek doktrínái a világháború majd a kapitalista gazdasági rend nagy gazdasági válságának fényében a szerző szerint időszerűbbek, mint valaha, valóban programot adnak a jelennek.[23] Itt most nem érdemes belebonyolódni annak a kérdésnek a taglalásába, hogy a konzervatív katolicizmus Vogelsang képviselte változata az 1920-as és harmincas évek szociálpolitikájához valóban adhatott-e valamilyen fogózót. Az azonban bizonyos, hogy Eberle és köre nem képviseltek korszerű nézeteket, s így tőlük éppúgy nem lehetett várni egy progresszív szellemű katolikus megújulást, mint az osztrák kereszténvszociális párt hivatalos vezetésétől vagy az egyházi hierarchia csúcsán állóktól. Eberle összegyűjtött írásait forgatva könnyen meg lehet győződni arról, hogy tradícionalizmusa teljesen érzéketlenné tette a XX. századi változások iránt. Lényegében a XIX. század katolikus-kereszténvszociális konzervativizmusának eszméit tolmácsolja, csak sokkal közérthetőbb formában.[24]

A Vogelsang-reneszánsz jelenségétől elválaszthatatlan Anton Orel tevékenysége, akit Vogelsang leghűségesebb követőjeként tartanak számon. Bár lehetőségei korántsem vetekedhettek az Eberléével, hatása a kapitalizmus és a hivatalos kereszténvszociális pártpolitika valamenynyi katolikus kritikusán érezhető a két világháború közötti Ausztriá-

[22] Vő. Wiard Klopp: Eine sozialpolitische Gesellschaft vor dreissig Jahren in der "Goldenen Ente". Das Neue Reich 1925. szept. 12. 1183-1186.l.

[23] Vő. J.Eberle: Zum 40. Todestag von Karl v. Vogelsang. Schönere Zukunft, 1930. nov.9. /VI évf. 6.sz./ 125-128.l. A lap következő számal újabb cikkeket közölnek Eberle tollából Vogelsangról.

[24] Ld. Eberle: Zertrümmert die Götzen! Zwölf Aufsätze über Liberalismus und Sozialdemokratie. Wien - Innsbruck - Müchen 1918., Uő: Die Überwindung der Plutokratie. 14 Aufsätze über die Wiederverchristlichung der Volkswirtschaft und Politik. Wien, 1919.

ban.[25] Vogelsang társadalomfelfogása megtámadhatatlan és időtlen érvényű tanítást jelentett számára, amely kényszerítő következetességgel vezethető le a keresztény dogmákból. Az ő kezdeményezésére hozták létre a Vogelsang-Verlag-ot, amely névadója eszméinek propagálását tűzte ki céljául. 1922-ben itt jelent meg Orel Vogelsangról írt könyve is, amely jellegében ismeretterjesztő-népszerűsítő munka.[26] Arról sem mondott le, hogy a pártpolitika gyakorlatát az általa helyesnek tartott szellemben befolyásolja. Ez a törekvése azonban hajótörést szenvedett. Doktrinerizmusa, meggyőződéséért folytatott szinte fanatikus harca és a párt vezetői elleni vádaskodása számos ellenséget szerzett neki, ami 1925-ben a pártból való kiszorításával végződött.[27] Hatása - hívei révén - a kereszténységi szociális munkásmozgalomban és a katolikus értelmiség egy szűk körében továbbra is érvényesült. A kereszténységi szociális munkásmozgalom az Orel-körhöz tartozó Karl Lugmayer révén kapcsolódott leginkább a kereszténységi szociális hagyományokhoz, aki a szervezet 1923. évi linzi programját a korábbi kereszténységi szociális programokra alapozta. 1925-ben Lugmayer havonta megjelenő folyóiratot indított Neue Ordnung néven, "a keresztény társadalmi megújulás lapja" alcímmel. Mindenekelőtt a Vogelsang és köre által szorgalmazott szociális törvényhozás történetét, valamint az ipari proletariátus szociális helyzetének feltárására irányuló, és szintén ebben a körben kezdeményezett törekvések kereszténységi szociális hagyományát részesítette figyelemben. Lugmayer Vogelsang követője volt a kapitalista tulajdonfelfogás elvetésében, elfogadta és propagálta a munkára és a munkás anyagi létbiztonságára vonatkozó nézeteit.

Az Orel táborból vált ki 1927-ben az Österreichische Aktion csoport, amely néhány katolikus szociológusból állt. Tagjai Eberle köréhez hasonlóan a monarchikus államrend hívei, társadalomfelfogásuk a katolikus-szociális tradíciókban gyökerezik, mégsem lehet teljesen egyenlőségjelet tenni a két csoport tagjai közé, mivel az Österreichische Aktion tagjai szélesebb látókörű teoretikusoknak és rugalmasabb politikusoknak bizonyultak. A monarchiát kötelezettségekkel tartozó "szociális királyság"-ként értelmezték, reformelképzelésük elsősorban a proletariátus "megváltására" irányult, és érződik rajta a bécsi szociáldemokrata kommunálpolitika eredményeinek hatása. Nem zárkóztak el mereven a szociáldemokráciától. Politikai magatartásuk mottójaként előszeretettel hangoztatták a "rechts stehen, und links denken" jel-

[25] Silberbauer: l.m. 189-190.l.

[26] Anton Orel: Vogelsangs Leben und Lehren. Wien, 1922.

[27] Orelnek a kereszténységi szociális párthoz fűződő kapcsolatát mindig is konfliktusok terhelték attól kezdve, hogy 1905-ben életre hívta a keresztény munkásifjúsági mozgalmat Ausztriában.

szavát, ami azonban a Dollfuss-rezsim idején csődöt mondott.[28] A csoporton belül August Maria Knoll volt a szociális kérdés legavatottabb szakértője. Pályakezdő fiatalként 1924-ben Vogelsangról készített disszertációt.[29] Szellemiségén és munkásságában élete végéig érezhető a vogelsangi eszmék hatása.[30] Társadalomkoncepciójában központi helyet kapott a munkásosztály helye, szerepe a modern társadalomban. A modern nagyüzem rovására írta, hogy a technicizálódás és a magasfokú munkamegosztás elveszi a munka igazi örömét, nem ad lehetőséget a munkásnak képességei kibontakoztatására, és így a munka elveszíti hivatásjellegét, fantáziátlan, gyűlöletes erőfeszítéssé válik. Keresi a módot, hogyan lehetne ellensúlyozni a gépi nagyüzemben végzett munka elszürkítő jellegét. Ezen túl - és itt kapcsolódik közvetlenül Vogelsang reformfelfogásához - szükségesnek tartja a proletariátus "megváltását", azaz megszabadítását a bérrabszolgaságtól, önállóvá tételét.[31] Ezt a koncepciót a második világháború után fejleszti tovább illetve akkor véli megtalálni a megoldás kulcsát, amiről majd később lesz szó.

Meglepő, hogy az említett munkák mennyire nem tükrözik igazán, még a polémia szintjén sem, a modern közgazdaságtan, a szociológia,

[28] Részletesebben ld. Silberbauer: l.m. 5. fejezetét. Felfogásuk közvetlenül megismerhető: Die Österreichische Aktion, Programmatische Studien von August Maria Knoll, Alfred Missong, Wilhelm Schmid, Ernst Karl Winter, H.K. Zessner-Spitzenberg. Wien, 1927. Politikai kudarcukat legszembetűnőbben a csoport vezetője, Ernst Karl Winter példázza, aki 1933 tavaszán Dolffuss új irányvonala ellen mint alkotmánysértés ellen tiltakozott, az 1934-es februári események után mégis vállalta a polgármester helyettesi tisztet Bécsben azzal a megbízatással, hogy a lefejezett szociáldemokrata munkásság megbékéltetésén munkálkodjon. Szubjektíve becsületes és jóhiszemű kezdeményezései azonban sorra kudarcot vallottak a kormány általános politikai irányvonala miatt. Vö.: Walter Goldinger: Geschichte der Republik Österreich. Wien, 1962. 196. és 221.l.

[29] A.M.Knoll: Karl von Vogelsang als Nachfahre der Romantik. Wien, 1924. Kéziratos disszertáció.

[30] 1930-ban Vogelsang halálának 40. évfordulója alkalmából jelentek meg a következő munkák: A.M.Knoll: Karl v. Vogelsang und der Ständegedanke. In: Die soziale Frage und der Katholizismus. Festschrift zum 40 jährige Jubileum der Enzyklika "Rerum Novarum". Hrsg. von der Görres-Gesellschaft. Paderborn, 1931., Uő: Der soziale Gedanke im modernen Katholizismus. Wien-Leipzig, 1932., Uő: Das Ringen um die Berufständische Ordnung in Österreich. Wien, 1933.

[31] Silberbauer: l.m. 202. 203.l.

egyáltalán a korszerű tudományosság eredményeit. Lényegében a XIX. század végén kitaposott szellemi ösvényeken haladnak anélkül, hogy megkísérelnének új csapásokat vágni a hagyományok erdejében.

Vogelsang halálának negyvenedik évfrodulója alkalmából jelent meg az első gazdag forrásanyagra támaszkodó nagylélegzetű Vogelsang-monográfia, amelynek szerzője Dr. Wiard Klopp, Vogelsang veje. A szociálpolitikus életútjának és tevékenységének feldolgozása közben teljesen azonosul apósa nézeteivel, és a monográfia előszavában egyedül azzal magyarázza Vogelsang és küzdőtársai fáradozásainak sikertelenségét, hogy nem találtak megértésre. Az illúzióban, hogy a gazdasági viszonyok a keresztény erkölcsi törvényeknek megfelelően szabályozhatók, - műve tanúsága szerint - Wiard Klopp is osztozik.[32] Ettől eltekintve monográfiája a Vogelsang-irodalom alapműve, amelynek rangját elsősorban értékes forrásbázisa adja meg. 1938-ban egy újabb kötetben Vogelsang társadalomfelfogását igyekszik népszerűsíteni.[33]

Egyetlen olyan munkával találkoztunk, amely kritikai szempontot is alkalmaz Vogelsang társadalomfelfogásának tárgyalásakor. A szerző Joseph Schwalber, akiről közelebbi adat nem áll rendelkezésünkre, szemlélete alapján azonban feltehetően a német, közelebbről a bajor szolidáris katolikusok táborához tartozhatott. Mind a német, mind az osztrák katolicizmus történeti útját jól ismeri. Véleménye szerint a kapitalizmus teljes elutasítása már Vogelsang korában sem volt járható út, még kevésbé az az első világháború után. A mégis jelentkező Vogelsang-reneszánsz okát többek között abban látja, hogy az osztrák katolikusok egy része Vogelsangnál véli megtalálni legtisztábban és legvilágosabban azt a keresztény szellemtől áthatott társadalmi ideát, amelyet a sikeres szociális reform előfeltételének tekintett. Ez a társaság a nagy eszmék hiányától szenvedett leginkább. A szerző szerint nem lehetséges a tisztán idealisztikus alapon felépülő szociálpolitika. Vogelsang eszméinek egy része a modern kereszténységszocializmus számára tarthatatlan. Vannak azonban aktuális, továbbfejleszthető gondolatai, ezek közül a korporációs formákra vonatkozókat tartja a leghasználhatóbbaknak és bizonyos mértékig a hivatás-gondolatot, amely a modern kor kívánalmainak megfelelően fejleszthető.[34]

A harmincas évek elején készült az egyetlen magyar nyelvű és magyar vonatkozású tanulmány Vogelsangról. Szerzője Tóth László törté-

[32] Wiard Klopp: Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherr von Vogelsang. Wien, 1930.

[33] Uő.: Die soziale Lehren des Freiherrn Karl von Vogelsang. Grundzüge einer katolischen Gesellschafts-und Volkswirtschaftslehre nach Vogelsangs Schriften. St. Pölten[1], 1894, Wien[2], Leipzig 1938.

[34] Joseph Schwalber: Vogelsang und die moderne christlichsoziale Politik. München, 1928.

nész, egyetemi tanár. Munkássága főleg politikai és egyháztörténeti jellegű. Ez a tanulmánya Vogelsang és a magyar konzervatív politika kapcsolatát vizsgálja 1867 után.[35] Vogelsang ugyanis 1872 áprilisától három és fél éven át a magyar konzervatív sajtó szolgálatában szerkesztőként tevékenykedett Pozsonyban. A Károlyi-emlékkönyvben megjelent tanulmány szerzőjének fő célja nem a Vogelsang-kutatás volt, hanem a konzervatív politika egy szakaszának feltárása. Korrekt, tárgyszerű munkájában rámutat a tisztázandó kérdésekre a magyar konzervatívok és Vogelsang kapcsolatában. 13 német nyelvű levelet is közöl, amelyeket 1874 és 1879 között gróf Apponyi György, a konzervatívok vezére küldött Vogelsangnak.

A Vogelsang-irodalom a két világháború közötti években - háború utáni inflációval, majd gazdasági válsággal küzdő periódusban - úgy tűnik, meglévő társadalmi igényt elégített ki szociálpolitikai eszményt állítva a katolikusok elé. Funkciójuknak megfelelően ezek az írások apologetikus jellegűek. Az első Vogelsangról szóló munka - Orel 1922-es Vogelsang-könyve - után hamar megjelent Richard Kraliknak Luegert és a pártot népszerűsítő könyve.[36] A szerző a katolikus szellemiség kiemelkedő képviselője volt Ausztriában, akinek alkotói periódusa nagyobbrészt a Monarchia időszakára esett. Rendkívül sokoldalú tevékenységet folytatott: kulturfilozófus, irodalomkritikus, drámák és történelmi művek szerzője, egyházpolitikus. Politikai alapállása konzervatív, kulturképét a középkori keresztény-germán eszmevilág és a romantika határozták meg. Ennek megfelelően Richard Wagner lelkes híve és a salzburgi ünnepi játékok szellemi atyja. Katolikus kulturális intézmények. folyóiratok, újságok alapításának kezdeményezője. A századforduló utáni években zajló híres katolikus irodalmi vitában, amelyben a modernek és a konzervatívok csaptak össze, a Rajna vidéki Karl Muthtal szemben Kralik a reakciós-konzervatív álláspontot védelmezte.[37] Említett könyvében nagy figyelmet fordít Lueger közéleti tevékenységére, számontartja a különböző gyűléseken történt fellépéseit, és a korabeli lapok - főként a Deutsches Volksblatt - alapján számos részletet idéz beszédeiből. Ezzel életközelbe hozza Luegert és a mozgalom fejlődését egyaránt. Szerkezetileg a kronologikus építkezést követi, ami valamiféle modern krónika-jelleget kölcsönöz Kralik könyvének.

[35] Tóth László: Vogelsang és a magyar konzervatív politika 1867 után. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése 80. fordulójának ünnepére 1933. okt. 7. Bp. 1933. 512-535.l.

[36] R.Kralik: Karl Lueger und der christliche Sozialismus. Wien, 1923.

[37] Vö: Adam Wandruszka: Österreichs politische Struktur. In: Geschichte Republik Österreich. Hrsg. Heinrich Benedikt. München, 1954. 318.l.

Tíz évvel később az Orel-csoportba tartozó Rudolf Kuppe adta ki a kereszténységszociális pártról és vezetőjéről szóló terjedelmes monográfiáját.[38] Bőséges anyagra támaszkodva állítja az olvasó elé a tevékeny Luegert, környezetét és a korabeli Bécset, így munkája ma is hasznos. Mivel azonban Kuppe belülről szemléli a kereszténységszociális mozgalmat, világnézetileg azonosul ideológiájával, monográfiája csak megfelelő kritikával forgatható.

1926 szeptemberében Lueger-emlékművet avattak Bécsben. Az esemény nagy Lueger-ünneppé vált, amelynek hatalmas hazai és nemzetközi sajtóvisszhangja volt. A Wiener Stadtbibliothekban külön tételként szerepelnek az alkalomhoz kapcsolódó ujságcikkek.[39] Vannak lapok - így a magyarországi Pester Lloyd, a Kölnische és a Frankfurter Zeitung -, amelyek rövid tudósításban csupán az ünnepségről számolnak be, mások vázlatosan ismertetik Lueger politikai pályáját, esetleg polgármesteri tevékenységét, de akad olyan napilap is, amely részletesebb elemző írást közöl. Ebből a szempontból figyelmet érdemel a csehszlovákiai liberális szellemű független napilap, a Prager Tagblatt egy cikke, amely ünneprontóként hat az apologizáló vagy csak tényközlésre szorítkozó publikációk sokaságában.[40] A közelítés szempontja az alkalomból következően a történelmi nagyság kérdése. A szerző szerint nagy ember nem képzelhető el nagy eszmék nélkül, a nagy ember mindig valamilyen "világmozgalmat reprezentál" és annak szellemi erőivel áll kapcsolatban. Ezen kritériumok alapján Luegert nem tartja nagy politikusnak, mert nem volt etikai felfogásból eredő politikai meggyőződése, inkább a cinizmus jellemzi. Lesújtó véleménnyel van Lueger beszédeiről, amelyeket tartalmi szempontból sekélyes banalitásoknak tart. Elismeri viszont, hogy ezeket Lueger temperamentummal, virtussal adta elő, egészséges bécsi humorral fűszerezte. Hatását tehát semmiképpen sem a gondolatiság, az intellektus, az ethosz magyarázza, hanem az, hogy bár nem volt politikai meggyőződése, politikáját szívből csinálta. Sohasem volt hűvös, szeretetreméltóságával megbűvölte a tömegeket. A szerző szerint ha a jelen valamit átvehet és tanulhat Luegertől, akkor az nem egyéb, mint az érzelmekre ható politizálás, amely az értelmi ráhatással szemben biztosítja a politikai sikert. A hosszú és jól megírt fejtegetésből itt mindössze néhány gondolatot ragadtunk ki, azt is vázlatosan. A szerző nem minden indulat nélkül közelít az ún. Lueger-jelenséghez, s ha értékelése kissé egyoldalú is, kritikája helytálló. Az övéhez hasonló megállapításokkal már az 1918 előtti liberális és szo-

[38] R.Kuppe: Karl Lueger und seine Zeit. Wien, 1933.

[39] Konvolut von Zeitungsausschnitten Dr Lueger und das Lueger-Denkmal' betreffend. Wien, 1926.

[40] Max Graf: Die Lueger-Legende. Prager Tagblatt, 1925. szept. 24.

cialista publicisztikában is találkozunk, de nem maradhatnak ki egyetlen tárgyilagosságra törekvő Lueger-portréból sem.

A Prager Tagblatt tehát nem tartotta Luegert nagy embernek. A bécsi Schönere Zukunft-ban viszont Richard Kralik igazi demokrataként ünnepli őt, és azon sajnálkozik, hogy kiemelkedő szellemi tehetsége nem érvényesülhetett a birodalmi főváros határain túl. Nagy véteknek és rövidlátó politikának tartja, hogy 1895-96-ban a kormánykörök többször is megakadályozták Lueger polgármesterré választásának megerősítését, amivel szerinte siettették Lueger idő előtti megbetegedését és korai halálát, holott talán ő volt az az ember, aki képes lett volna más útra vezérelni az 1918-as összeomlást.[41] Josef Eberle, a kiadó-főszerkesztő következtetéseiben nem ment ilyen messzire. Ő az ünnepi alkalom során a hősök követésének fontosságát emeli ki. Az új emlékmű az ő megítélésében akkor kap igazi értelmet, ha Lueger támadókedve, hódítási vágya, megrendíthetetlen győzelemtudata hatja át a korabeli keresztényszocialista pártot.[42]

Azzal a rendkívül összetett jelenséggel, amit keresztényszocializmusnak nevezünk, számos disszertáció foglalkozik. A doktori értekezések áradata a 30-as években indult és a második világháború éveitől eltekintve mindmáig tart. Szembetűnő jelenség, hogy az értekezések döntő többsége a keresztényszociális mozgalom előtörténetével és a Lueger-érával foglalkozik. Vajon mi vonzza a kutatókat a párttörténet első két periódusához és véletlen-e, hogy az 1911-18 közötti időszakot alig, a világháború utáni évtizedeket pedig mindössze néhányan választották értekezésük témájául? Arról van szó, hogy a keresztényszociális mozgalom történetének első két évtizedében egy felfelé törekvő, ennek megfelelően harcos és mindinkább győztes erőként jelentkezett. 1907-ben még a katolikus-konzervatív centrum is elismerte ezt, amikor egyesült a keresztényszociálisokkal. Ezen kívül polgármesterként, Bécs közigazgatásának élén Lueger kiemelkedő kommunálpolitikusnak bizonyult. Háborús és forradalmi válságok ekkor még nem rengették meg a Monarchiát, a hatalmon lévők fő gondja pozícióik megtartása és további erősítése volt. Erre a sikeres korszakra az első árnyékot Lueger 1910 márciusában bekövetkezett halála vetette, amikor a párt megfelelő vezető nélkül maradt. Ezt követte a pártot csaknem szétziláló 1911-es hatalmas választási vereség. Hamarosan kirobbant a világháború, amelynek során a párt a végsőkig való kitartás álláspontját képviselte, és vezető napilapja, Friedrich Funder Reichpost-ja, a háborús propaganda fő hangadói közé számított. 1910 és 1918 között az osztrák keresztényszociális mozgalom története sem szerencsés, sem dicsőséges nem volt.

[41] Schönere Zukunft, 1926. szept.26. 2. évf. 51/52.sz. 1245-1246.l.

[42] Uo. 1238.l.

A vereségek okainak feltárása, a háborús politika elemzése a kutatónak nem kínált hálás feladatot. A párt első világháború utáni politikájának helyességét viszont az első köztársaság történetéből ismert események teszik kérdésessé.

Kiindulópontunkhoz visszatérve, a harmincas években készült doktori értekezésekről el kell mondanunk, hogy azok a kereszténységi szociális pártgondolat kezdeteit, a keresztény népmozgalom fejlődését, a kereszténységi szociális párt első évtizedének taktikáját, a pártfórumnak számító Deutsches Volksblatt c. napilap 1889-1899 közötti politikáját dolgozzák fel. Van olyan értekezés, amely a szociális kérdés tárgyalását vizsgálja a Vaterlandban 1874 és 1890 között, tehát lényegében amíg a lap Vogelsang vezetése alatt állt. 1939-ben olyan tanulmány is készült, amely - az idők jeleként is felfoghatóan - az ausztriai kereszténységi szociális párt történetét kutatja Lueger alatt, "különös tekintettel Hitler ítéletére a Mein Kampf-ban".

A publicisztikai írások, monográfiák és disszeretációk mellett a két világháború között született és a kereszténységi szociális mozgalom korai történetével foglalkozó munkák áttekintéséhez valóban hozzátartoznak a Mein Kampf megfelelő fejezetei is. Magától értetődik, hogy nem történeti munkaként említjük, nem is azért, mert új adalékot szolgáltat a mozgalom történetéhez. A közelítés szempontjai különböznek itt az előbbiekben tárgyalt munkákétól. Bécsi tartózkodásának éveit - 1906-tól 1913-ig - Hitler politika iskolázása fontos szakaszának tekintette, s bár politikai meggyőződése alapján - saját bevallása szerint - a Schönerer féle nagynémet párthoz vonzódott, a "klasszikus és mély jelentőségű tanulmány"-t azonban a nagynémet mozgalom emelkedésének és hanyatlásának, valamint a kereszténységi szociális párt előretörésének együttes elemzése jelentette számára.[43] Luegerben "minden idők leghatalmasabb német polgármesterét" látja,[44] politikai tisztánlátás és elvi kérdések tekintetében Schönerert tartotta "jobb és alaposabb gondolkodónak". Kettejük közül mégis Lueger volt az eredményesebb politikus, aminek magyarázatát a következő tényekben jelölte meg: ritka emberismerő képesség, amely az erőviszonyok helyes megítélését tette lehetővé számára. Annak felismerése, hogy a létükben fenyegetett középosztályokra kell építenie, "és ezáltal áldozatkész és szívós harci erőt jelentő, kitartó tábort biztosít magának". Továbbá: "végtelenül okosan" alakította kapcsolatát a katolikus egyházzal és biztosította a fiatal papság támogatását. Megértette a tömegek nagy jelentőségét, látta a szociális kérdés súlyát, a nagyvonalú propaganda értékét, és bravúrosan tudott hatni követői tömegének lelkületére. Hitler tehát helyeselte a pártvezetés módszereit, de amit hiányolt a kereszténységi szociálisoknál, az a világos cél: a "német újjászületés" és a "nemzeti

[43] Hitler Adolf: Harcom /Mein Kampf/ Bp. 1943. 82. és 106.l.

[44] Uo. 48.l.

gondolat jelentőségének fel nem ismerése". Helytelenítette a párt "zsidópolitikáját", mert megítélése szerint annak "antiszemitizmusa faji alap helyett vallási kifogásokon nyugodott", "látszat-antiszemitizmus" volt csupán.[45]

Hitler két fejezetet szánt munkájában a bécsi éveknek és az ott szerzett tapasztalatoknak. Tette ezt azért, mert úgy vélte, hogy neki és pártbarátainak "különösen célszerű" és "nagyon tanulságos", ha az említett két ausztriai párt hibáiból okulnak. Meggyőződése, hogy a bécsi tapasztalatok azokban a kérdésekben adták meg neki az első világnézeti alapot, amelyek a párt /ti. az NSDAP - MÉ/ alaptételeihez tartoznak, és amelyek hatalmas tömegmozgalom elindítói lettek.

A keresztényszociális pártszervezés módszereinek Hitler részéről történő adaptálása ismeretében sem állítható, hogy a keresztényszociális párt a fasizmus közvetlen előfutárának szerepét töltötte be. Az viszont nyilvánvaló, hogy a keresztényszociális örökség egésze korántsem fogadható azzal a kritikátlan azonosulással, sőt egyenesen apologetikus közelítéssel, ami csaknem kizárólagosan jellemző az osztrák keresztényszocializmus rendkívül heterogén irodalmára. A mozgalom visszásságai közül nem egyet már a kortárs-kritikák is megfogalmaztak . Ám kétségtelen, hogy a Keresztényszociális Párt olyan negatívumaira, mint az antiszemitizmus vagy a féktelen demagógia, a fasizmus ismeretében erőteljesebb hangsúly kerül.

x x x

A második világháború után a korábbinál jóval szélesebb körű érdeklődés nyilvánult meg a keresztényszociális múlt iránt, és a háború befejezése óta eltelt több mint három évtized alatt ez még mindig lankadatlan. A témával kapcsolatos irodalom rendkívül változatos, a közvélemény tájékoztatását szolgáló publicisztikától az alkalomszerű megemlékezéseken át az összefüggéseket kereső, problémákat feltáró tudományos elemzésekig.

Arra a kérdésre, hogy mi tette ismét időszerűvé a keresztényszociális mozgalommal való foglalkozást, válasz csak a nemzetközi helyzet alakulásának és Ausztria második világháború utáni politikai-ideológiai erőviszonyainak ismeretében adható. Egészen röviden arról van szó, hogy a politikai katolicizmus mint pártpolitikai jelenség története folyamán csak ekkor vált meghatározó tényezővé Európában. Ez a kereszténydemokrácia jegyében történő ideológiai-szervezeti megújulással és a második világháború alatti keresztény antifasiszta ellenállással függött össze. A szocialista világrendszer kialakulása és az antifasiszta koalíció fő erőinek szembekerülése a hidegháború éveiben

[45] Uo. 83. és kk., 100-102., 107. és kk., 132-133.l.

kihatott a kereszténydemokrata pártok politikájára, de nem a demokratikus vonásokat erősítette fel.[46] A háborút követően tehát számos európai országban a kereszténydemokrata pártok kormányképes erővé, a társadalmi és politikai élet mérvadó tényezőivé váltak. Ez a legegyetemesebben az ötvenes években érvényesült, amikor a kereszténydemokrata pártok hatalmuk csúcspontján állottak.

Ami Ausztriát illeti: a pártpolitikai struktúra a második köztársaság idején a folyamatosság jegyében szerveződött újjá. A Monarchia utolsó éveiben kialakult és azóta meghatározó jelentőségű politikai erők léptek ezúttal is előtérbe, azaz: Ausztria Szociáldemokrata Pártja /SPÖ/ és az Osztrák Néppárt /ÖVP/. Rajtuk kívül van egy viszonylag kis létszámú Kommunista Párt /KPÖ/ és egy 1949 óta változó elnevezések alatt tömörülő polgári csoportosulás, amely "harmadik erővé" igyekszik felküzdeni magát.[47]

Az 1945. április 17-én létrehozott ÖVP történetileg a keresztényszociális párt örököse és folytatása, de semmiképpen sem azonos azzal. A második világháború végére megváltozott történelmi helyzet, az első köztársaság politikai csődje, az 1938-1945 közötti évek keserves tapasztalatai, a belső erőviszonyokból következő és 1966-ig fennálló koalíció a szociáldemokratákkal, és még jónéhány tényező az újjászerveződő kereszténységi erőket nemcsak puszta névváltoztatásra készteti, hanem tartalmi, programatikus megújulásra is. Bizonyos mértékű demokratizálódás ment végbe és az egyházhoz fűződő kapcsolat szintén változott, az együttműködés direkt formái helyett mindkét fél a különállás, az önálló, de a lényeget illetően összhangban lévő politika mellett döntött. AZ ÖVP nevében és programjaiban is szélesre tárta a kapukat az osztrák társadalom valamennyi nem-marxista világnézetű elemének csatlakozása előtt.

A kereszténységi múlt felé fordulás a második világháború után - az 1918-as összeomlást követő időszakhoz hasonlóan - csakúgy jellemző Ausztriában, mint Németországban, illetve most már a Német Szövetségi Köztársaságban. A katolikus és kereszténydemokrata táborhoz tartozó szerzők szerint ez azzal a világosan megfogalmazott szándékkal történik, hogy az újjászületéshez felhasználják mindazt, ami példaként szolgálhat a jelenben "a haza újjáépítéséhez." A súlypontot ezúttal is a kereszténységi szocializmus, szociál-katolicizmus XIX. századi történetére helyezték. Az egyház és az állam hatalmi harcának bemutatását a polgári átalakulás időszakában két okból is aktuálisnak tartották:

[46] Részletesebben ld. Gergely Jenő: A keresztény demokrácia előtörténete és fogalma. In: A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában 1944-1958. Bp. 1980. 62. és kk.

[47] Ez a harmadik erő 1956-tól Freiheitliche Partei Österreich - FPÖ - néven szerepel. Az osztrák pártviszonyokra ld. Klaus Berchtold: Österreichische Parteiprogramme 1868-1966. Wien, 1967.

egyfelől a szocialista államok és katolikus egyházaik közötti küzdelemre való tekintettel, másfelől a korabeli viszonyok jobb megértése érdekében.[48] A korábbi "ellenfél", a liberalizmus elleni nyílt harc időszerűtlenné vált, sőt a kereszténydemokrata pártok a liberális ideológia bizonyos elemeit saját eszmerendszerükbe integrálták. A szocializmus és a kommunizmus azonban továbbra is eszmei-politikai ellenfél volt, sőt az utóbbival szembeni fellépés a szocializmus világrendszerré válásával sürgetőbb lett, mint valaha.

Az elődöknek történő tiszteletadás, tevékenységük felidézése azáltal kapott aktuális tartalmat, hogy követendő példaként állították az ifjúság elé. Szükségesnek látszott, hogy a katolikusok szélesebb körével is megismertessék a kereszténységszociális mozgalom és nagy alakjainak történetét, a keresztény egyházak szociális tanításait, a nagy szociálpolitikusok törekvéseit.[49] Olyan szándékkal is találkozunk, amely a kereszténységszociális mozgalom történetével a demokráciáért vívott harc folytonosságát szeretné bizonyítani, igazolva, hogy az egyház nemcsak kényszerből fordul a demokrácia felé.[50]

Kérdés azonban, hogy a tradíció-ápolás természetes igénye, nemes gesztusa, sőt a háború utáni talpraállás és különösen a négyhatalmi megszállás időszakában egyenesen nemzeti feladata betölti és betöltheti-e nemzedékformáló, közgondolkodást alakító hivatását megfelelő hatásfokkal akkor, ha az örökségként kapott hagyományok kritikai elemzése elmarad? Márpedig ez sem az egyház, sem az ÖVP, sem a szaktudomány részéről nem történt meg. A "jó, az értékes, a tiszteletre méltó hagyományok" megmentésének szándéka[51] meglehetősen sok bizonytalansági tényezőt hordozott. Az ÖVP elméleti folyóirata az Österreichische Monatshefte egy megszépítő szándékú hagyományápolásnak nyitott teret.[52]

[48] Vö. Georg Franz: Kulturkampf. Staat und katolische Kirche in Mitteleuropa von der Sekularisation bis zum Abschluss des preussischen Kulturkampfes. München, 1954. A szerző előszava.

[49] Ld. Ephrem Filthaut: Deutsche Katholikentage 1848-1958. Essen, 1960. Bevezető: Heinrich Schnee: Ketteler, Vogelsang und Lueger als sozialpolitische Erzieher. In: Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Pedagogik. Münster, 1952. 28.évf. 1.sz. 44.l.

[50] Norbert Miko: Das Ringen um die christliche Demokratie in Österreich. In: Theologische-Praktische Quartalschrift, 1955. 103.évf. 1.sz. 1-2.l.

[51] Vö. Leopold Figl: Sinn, Weg und Ziel der Österreichischen Volkspartei. Wien, 1974. 4.l.

[52] Vö. pl. Österreichische Monatshefte 1952. 8.évf. 5.sz. 281-286.l. Vogelsangról; a 7/8.sz. 396-409.l. Luegerről; az 1958. 14.évf. 11.sz. a kereszténységszociális pártról szóló írásokat.

Találkozunk hasonló tendenciájú könyvekkel is, amelyek közül a "Lueger és az ő Bécse" c. művet érdemes kiemelni.[53] A kitűnő kiállítású, sok képpel illusztrált könyvet a kiadó az utóbbi évtizedekben felnevelkedett generációknak szánta, hogy megmutassa, ki volt Lueger és mit tett Bécsért. Érzékeltetni igyekszik azt a népszerűséget, amelyet Lueger élvezett, azt a szeretetet, amellyel a "kisemberek" körülvették, és amiről a mai viszonyok között alig lehet fogalmat alkotni.[54] A kiadvány dokumentumait ennek megfelelően célzatosan válogatták össze egy megszépítő Lueger-portré kívánalmai szerint. Luegert kommunálpolitikusként bemutatni hálás feladat, egyéniségének vonzerejét, rokonszenves oldalát politikai ellenfelei sem tagadják. A kérdés az, hogy erről a portréról lényeges vonások hiányoznak, nem teljes, és így nem is lehet egészen igaz.

Lueger életútjáról és tevékenységéről a második világháború után újabb monografikus művek láttak napvilágot. Ezek közül először Kuppe[55] 1933-as Lueger-monográfiájának egy rövidített változata jelent meg. Ezt követte a magas színvonalú katolikus hetilap, a Die Furche főszerkesztőjének, Kurt Skalniknak a munkája[56], majd Heinrich Schnee nyugatnémet történész monográfiája, amely Lueger halálának 50. évfordulója alkalmából jelent meg.[57] A pálya ívét világosan felrajzoló, jól használható, az ábrázolt személyiség iránti megértő rokonszenv jegyében készült írásokról van szó. A katolikus baloldalhoz tartozó Skalnik munkáját mégis érdemes kiemelni, egyrészt, mert ábrázolásában a teljes Lueger megjelenítésére törekedett, másrészt, mert Lueger antiszemitizmusa kapcsán felveti a morális felelősség kérdését, és korunkban nem tartja megengedhetőnek "az antiszemitizmussal való játszadozást".

Skalnik könyvének recenzálása ürügyén Lueger-ügyben a szociáldemorácia is hallatta hangját. Jacques Hannak méltatja Skalnik monográfiáját, s "örvendetes jel"-nek tartja az ifjú katolikus generáció részéről megnyilvánuló szándékot egy realisztikusabb Lueger-kép kialakítására. Hannak számára, aki az osztrák szociáldemokrácia egyik igen tapasztalt és tekintélyes vezetője, Lueger a modern "Führer-típus" első szimbolizálója, aki nem lett egészen führerré, mert hiányzott belőle az elegendő brutalitás és sötétség. Tudott játszani az alantas

[53] Richard Soukop: Lueger und sein Wien. Ein Volksbuch um den grossen Bürgermeister Wiens. Hrsg. ÖVP Wien, 1953.

[54] Uo. Edward Heinl előszava. 9.l.

[55] Rudolf Kuppe: Dr. Karl Lueger. Persönlichkeit und Wirken. Wien, 1947.

[56] Kurt Skalnik: Dr. Karl Lueger, der Mann zwischen den Zeiten. Wien, 1954.

[57] Heinrich Schnee: Karl Lueger. Leben und Wirken eines grossen Sozial- und Kommunalpolitikers. Berlin, 1960.

ösztönök és a gyűlöletvágy húrjain, de az élet kellemes oldalait is ismerte. Két korszak közötti átmeneti jelenségként értékeli, aki egy rövid történelmi pillanatra önálló és öntörvényű akciókra képes mozgósítani a kispolgárságot, hogy azután ismét a jóllakottak és hatalmasok nagypolgári pártjának tömegereje legyen.[58] J. Hannak Luegerről alkotott véleményében az objektív ténykörülmények meghatározó szerepe elhalványul, és helyette szubjektív elemek, személyi tulajdonságjegyek kerülnek előtérbe. Feltűnő, hogy éppen a szocialista Hannak nem veszi figyelembe: a diktátorok konkrét történelmi-társadalmi válsághelyzetek termékei, az egyéni adottságok érvényrejutásának ezek biztosítanak teret.

Erényeivel és hibáival együtt jelenik meg a keresztényszociális párt vezetője Erich Kielmansegg gróf feljegyzéseiben.[59] Kielmansegg változatos hivatali pályafutás után 1889 és 1911 között igen fontos pozíciót töltött be: Alsó-Ausztria helytartója volt, a legjelentősebb személyiség ezen a poszton 1914 előtt. Visszaemlékezéseit Walter Goldinger professzor rendezte sajtó alá és rövid bevezető tanulmány keretében e történeti forrás használatát elősegítő áttekintést ad a szerzőről, hivatalának jellegéről és írásának forrásértékéről. Ezek a feljegyzések a memoár műfajának sajátos eseteként portrékat rajzolnak az emlékező jelentős kortársairól. Kielmansegg éppen a megélénkülő, majd egyre hevesebbé váló pártpolitikai küzdelmek éveiben volt Alsó-Ausztria helytartója, így tisztéből adódóan közvetlen tapasztalatokat szerezhetett a keresztényszociálisoknak Bécs és Alsó-Ausztria megszerzéséért folytatott harcáról. Fontos szerepet játszott a polgármesterkrízis idején, majd Lueger megerősítése után munkakapcsolatba került a keresztényszociális párt vezetőjével. Kielmansegg jó, sőt elfogulatlan megfigyelőnek bizonyul. Figyelembe véve, hogy 1895-96-ban a keresztényszociálisok támadásának egyik fő célpontja volt /elsősorban őt okolták a császári megerősítés elmaradásáért/, a Luegerről készített portré személyes indulatoktól mentes, korrekt politikusi - és jellemrajz.

A hatvanas évek második felétől már a Monarchia-kutató amerikai történészek munkásságának eredményeit is figyelembe kell venni. Éppen Luegerrel összefüggésben hivatkozhatunk Carl E. Schorske-nak a californiai Berkeley egyetem történész professzorának munkájára. Schorske az Osztrák-Magyar-Monarchia történetének, főképp művelődéstörténetének

[58] Jacques Hannak: Eine neue Lueger-Biographie. Die Zukunft, 1955/3. 81-84.l.

[59] Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k. k. Statthalters Erich Graf Kielmansegg. /Eingeleitet von Walter Goldinger/ Wien-München, 1966. 365-418.l.

ismert kutatója a The Journal of Modern History c. folyóirat 39. kötetében tanulmányt közöl "Politika új hangnemben: egy osztrák triptichon" címmel, amelyben a századvégi osztrák politika három új - keresztényszociális, nagynémet és cionista - irányzatát jellemzi a vezető személyiségeket állítva középpontba.[60] A szerzőt - saját szavai szerint - ezúttal a "harcias" Lueger érdekli, nem a "győzedelmes". A századfordulóig megrajzolt rövid élet- és pályakép rendkívül plasztikus, Lueger fölött nincs glória, a portrét inkább a sötét színek uralják.

A teljes pályát átfogó árnyalt Lueger-kép még várat magára, ám az apologetikus hangvételhez viszonyítva csekélyszámú kritikai megközelítés egy adalékkal még kiegészíthető. Emlékező írásról van szó, amely Lueger halálának 60. évfordulója alkalmából született. Az írás szerzője az osztrák katolicizmus balszárnyához tartozó Friedrich Heer professzor, a Burgtheater fődramaturgja, kitünő esztéta. A megjelenés helye a Publik c. hetilap, amely a II. vatikáni zsinat reformtörekvéseinek szellemében a nyugat-németországi baloldali katolikusok orgánumaként jött létre 1968 őszén. A modern szellemű Publik a katolikus értelmiséghez szólt elsősorban, de a közgondolkodást ennél szélesebb körben befolyásolta. 1971 novemberében a püspöki kar a szubvenció megvonásával halálra ítélte a Publikot.[61] Friedrich Heer esszéjén egy sajátos Lueger-Hitler párhuzam vonul végig. Nagy figyelmet fordít Lueger harcára "az elzsidósodott Bécs" ellen, de azt is megállapítja, hogy polgármestersége idején szolgálatába fogadta a zsidókat ahol lehetett, s "Bécs maradt a zsidók paradicsoma". Lueger politikájának ezt a változását szemlélve a szerző megfogalmaz egy eredeti és elgondolkodtató kérdést, nevezetesen, vajon nem tévesztett-e meg ez 1933-ban sok zsidó polgárt - nem csak Bécsben - Hitler szándékai felől? Nem bíztak-e abban, hogy az osztrák Hitler mint Vezér és birodalmi kancellár "zsidóit éppúgy védi majd, mint Lueger az övéit Bécsben?" Megítélése szerint a Lueger-kor öröksége: lemondás egy nagyszabású, a jövő felé tájékozódó politikáról, lemondás az ifjúságról, a nagyvárosi lakosságról, a munkásságról, az intelligenciáról. A Lueger-kor árnyait látja az ÖVP felett, mindenekelőtt Bécsben. Luegert nagy demagógnak tartja a szó régi, ambivalens értelmében, akiben néhány nagy lehetőség és néhány nagy veszély inkarnálódott. Végül az író jelene is benne van abban a prob-

[60] Carl E. Schorske: Politics in a New Key: An Austrian Triptych. In: The Journal of Modern History Vol.39., 1967. dec. 4.sz. 356-364.l.

[61] Friedrich Heer: Vor sechzig Jahren starb Dr. Karl Lueger "Der Hergott von Wien". In: Publik 1970. márc. 13. 11.sz. A Publikról ld. Doromby Károly: Az egyház a világban. A Publik "halála". Vigilia 1972/4. Vámos Imre: A "Publik" fejfájára: "Itt nyugszik a nyugatnémet katolicizmus". Világosság 1972/2.

lémában, amelyben a demokrácia és a 70-es évek sokkal kisebb demagógjainak a birkózását fogalmazza meg.[62]

Karl von Vogelsangról a második világháború után készült el az egyetlen tudományos igényű monográfia, amelynek szerzője Johann Christoph Allmayer-Beck bécsi levéltáros-kutató, a hadtörténeti múzeum későbbi főigazgatója.[63] A Mecklenburgból származó konvertita báró változatos életútja, kötődései és kapcsolatai, bécsi tevékenysége, társadalomkritikája és reform-koncepciója szerves egészet alkot a monográfiában. Allmayer-Beck ezen túl a Vogelsang értelmezésében mutatkozó véleménykülönbségekről is tájékoztat, ezzel összefüggésben megfogalmazva olyan alapvető vitakérdéseket, mint Vogelsang programjának kivihetősége, utópia-jellege, romantikus és államszocialista vonásai. A monográfia szerzője arra is kitér, hogy nemcsak a koncepció egészére vonatkozóan vannak nézetkülönbségek, hanem a részletek értelmezése és interpretálása is különböző. Az értelmezés vitathatósága részben abból következik, hogy Vogelsang nem egy egységes nagy teoretikus munkában fejtette ki nézeteit, hanem több kisebb írásban és főként újságcikkek formájában. Allmayer-Beck szerint nem minden hanyatlott sírba Vogelsang munkájából és életművéből. A szociális kérdés állandó napirenden tartásával és személyes példájával - súlyos harcok, nagy személyes áldozatok ellenére meggyőződésből tartott ki egy olyan poszton, amelyen anyagi előnyökre nem volt kilátása -, olyan ösztönzést jelentett, amelynek hatékonysága messze túlélte őt. A szerző gazdag hagyatéki anyagra épített: Vogelsang, Wiard Klopp, valamint a keresztényszociális mozgalom egyik jelentős jezsuita támogatójának Heinrich Abel páternek a hagyatékába sikerült betekintést nyernie. Akkor még valamennyi magánszemélyek birtokában volt.

Az Allmeyer-Beck monográfia megjelenését követő évben, 1953-ban létesült a katolikus Institut für Sozialpolitik und Sozialreform. Az intézet elnöke az az August Maria Knoll szociológus - ekkor már egyetemi tanár -, akit a két világháború között az Österreichische Aktion csoport tagjaként ismerhettünk meg. Knoll az Intézet nevében annak 1957-től havonta megjelenő társadalomkritikai folyóiratában az Aufbruch-ban tesz hitet a Vogelsang-féle katolikus-szociális iskola mellett a bizonyítás igényével, hogy ti. annak hagyományait, útmutatásait az Intézet alkalmasnak tartja a tőke és a munka közötti osztályellen-

[62] Vö. Publik 1970. márc. 13. 11.sz.

[63] Johann Christoph Allmayer-Beck: Vogelsang. Vom Feudalismus zur Volksbewegung. Wien, 1952. Beiträge zur neuere Geschichte des christlichen Österreichs.

tétek végleges legyőzésére.[64] Knoll számára még mindig a tőke és a munka egységének szétttörése és annak következményeként a proletariátus kiszolgáltatottsága, elszemélytelenedése jelentette a legfontosabb társadalmi problémát. Úgy látta, hogy az a megoldás, amit ebben a vonatkozásban Vogelsang kínál, és a kapitalizmus fejlődésében tapasztalható új jelenségek közelítenek egymáshoz. Amikor az 1950-es évek közepétől Ausztriában is teret hódít a szociális piacgazdaság koncepciója s ennek megfelelően polgárjogot nyertek olyan fogalmak mint a "szociális partnerség" /Sozialpartnerschaft/, a "résztvétel" /Mitbestimmung/, a "birtokostárs" /Mitbesitzer/, a "népi részvények" /Volksaktien/, amikor az évtized közepén jelentkező gazdasági fellendülés alapján egy széleskörű szociálpolitikai törvényhozás bontakozott ki, Knoll úgy vélte, hogy a nyereségben és a tulajdonban való részesedés révén az állam szociális szabályozó tevékenysége következtében a munkás új helyzetbe kerül, "szabad személyiséggé" válik. Azt állítja tehát, hogy Vogelsang a proletariátus megszüntetésére vonatkozó specifikus keresztény módszerével "napjaink úttörője". Ezzel a megoldással igazoltnak látja és olvasóival is láttatni kívánja, hogy nem a kizsákmányolók kisajátításának marxista megoldása a járható út.[65] Knoll tehát a második köztársaság idején Vogelsang tanításait "régiségeitől megszabadítva" a modern adottságokhoz igazítva mutatja be a háború utáni nemzedéknek.[66]

Itt azonban nemcsak az állam szociális szabályozó tevékenységéről kell szólni, hanem megnövekedett gazdasági súlyáról is. A második világháború utáni osztrák helyzet jellemzéséhez a szocialista piacgazdaság koncepciójának az ötvenes években végbement térhódításán kívül az is hozzátartozik, hogy Ausztria gazdasági rendszere nagymértékben demokratizálódott, azaz a gazdasági élet kulcspozícióit - a nagybankokat, az energiaszolgáltatást, a közlekedési szektort, a fontosabb közszolgáltatásokat és a nehézipart - állami tulajdonba vették. Az egykor német tulajdonban lévő üzemek gazdátlanná válása nagyméretű államosítást, gyakorlatilag a monopoltőke kisajátítását tette lehetővé Ausztriában. A "Sozialpartnerschaft" kísérleti terrénumát elsősorban ezek az államosított üzemek jelentették.

Knolléhoz hasonló álláspontal találkozunk egy 1968-ban megjelent, mindössze 72 oldal terjedelmű könyvecskében, amelynek szezője J.Görlich szintén azt az álláspontot képviseli, hogy ha ma "részvételről" /Mitbestimmung/ beszélnek a nagyüzemben és ezen túl együttes tu-

[64] Ld. A.M. Knoll: Brief an den Heiligen Vater. Aufbruch, 1958. dec. /2.évf. 12.sz./ 3.l.

[65] Vö. Knoll: Carl von Vogelsang. Aufbruch, 1957. jan. /1.évf. 1.sz./ 5-6.l.

[66] Silberbauer: l.m. 366.l.

lajdonról /Miteigentum/, úgy az teljesen megfelel a vogelsangi gondolatmenet szellemének. Vogelsang ugyanis a célhoz vezető konkrét útról nem nyilatkozott. Korszerű gondolatként emeli ki a szerző az osztályharc kiküszöbölésére való törekvést, ami a munkásnak tulajdonostárssá tételével érhető el.[67] Vogelsangnak a hagyományos társadalom viszonyait idéző terminológiái mögött a szerző mindenképpen modern gondolatokat igyekszik felfedezni. Így kell értelmezni azt a megállapítását, amely szerint Vogelsang feudális kifejezésmódja csak azok számára hat meglepően, akik nem a tulajdonképpeni gondolatmenetet fogják fel, hanem a betűkön akadnak fenn. Ám mégsem csak ezért szólunk Görlich munkájáról. Kiadásának motivációja sem érdektelen. 1968-ban az egész világon megünnepelték Marx Károly születésének 150. évfordulóját. Vogelsang ugyanabban az évben, 1818-ban született, s bár a neve nem világszerte ismert, mint Marxé, Görlich munkájának célja éppen az, hogy tudatosítsa: az osztrák és a német katolikusoknak nem szabad elfelejteniük Vogelsangot. aki lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a katolicizmuson belül a szociális kérdés az őt megillető helyre kerüljön. A katolikusoknak is kötelességük tehát, hogy Vogelsang születésének 150. évfordulójáról megemlékezzenek.[68] Azzal, hogy Görlich Vogelsang eszméit összeegyeztethetőnek látja a szociális piacgazdasággal, és gondolatait rokonítja XXIII. János és VI. Pál enciklikáinak /Mater et magistra, Pacem in Terris, Populorum progressio/ mondandójával, a Vogelsang-iskola modernségét igyekszik bebizonyítani. Ez az igyekezet ugyanakkor azt is sejtetni engedi, hogy a régi iskola fokozatos kihalásával a Vogelsang-kultusz is fokozatosan visszaszorulóban van.

A keresztényszociális mozgalom egykori vezetőiről vagy más szempontból jelentős figuráiról készült portrék, továbbá a párttörténet valamely részproblémáját feldolgozó tanulmányok áttekintéséből a második világháború utáni korszakban sem hagyhatók ki a kéziratos doktori disszertációk. Az 1945-től az 1970-es évek közepéig eltelt három évtizedben mintegy félszázra tehető a döntően a bécsi egyetemen készült értekezések száma. Ezek egy része a mozgalom egykori vezetőit mutatja be. Ebben a műfajban is Vogelsang és Lueger szerepel a legtöbb összefüggésben. Vogelsang elsősorban szociális felfogása, társadalmi koncepciója, valamint az általa szerkesztett konzervatív-katolikus napilap, a Vaterland politikája alapján kerül az érdeklődés előterébe. Lueger pályája szinte kínálja a feldolgozandó kérdéseket. Közéleti tevékenységének korai, más politikai táborokhoz kapcsolódó szakasza és annak sajtóvisszhangja nem is egy feldolgozást inspirált. Elemezték

[67] Ld. Ernst Josef Görlich: Karl von Vogelsang. Ein Mann kämpfte für die soziale Gerechtigkeit. Wien - Linz - Passau, 1968. 35.l.

[68] Uo. 36-38.l.

városi tanácsosként végzett tevékenységét, az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikájáról alkotott véleményét, továbbá egy hasznos, értékes forrásanyagot is közlő tanulmány született Lueger polgármesterré választásáról és a választás megerősítésével kapcsolatos problémákról.[69] Disszertáció készült Gustav Blome grófról, a katolikus szociálpolitika tevékeny képviselőjéről, Vogelsang körének egyik legfontosabb személyiségéről, a párt "vezérkari főnökeként" számontartott Dr.Albert Gessmannról, a keresztényszociális munkásmozgalom elsőszámú vezetőjeként ismert Leopold Kunschakról, a párt klerikus szárnyának élén álló Dr.Josef Scheicherről, a szervezeti előtörténetben fontos szerepet játszó Dr.Ludwig Psenerről, a keresztényszociálisoknak kezdettől napi sajtófórumot biztosító Ernst Verganiról. Vizsgálták a katolikus szociálpolitika illetve a keresztényszociális párt társadalombírálatát, a reformprogramjait propagáló sajtóorgánumokat, a választójogi, és a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontot, a munkáskérdés jelentkezését a keresztényszociális sajtóban, a konzervatív és keresztényszociális erők viszonyát, foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy kik voltak a párt arisztokrata úttörői. A témának ez a sokoldalú megközelítése eléggé érzékelteti az iránta megnyilvánuló széles körű érdeklődést.

Ezek az analitikus tanulmányok hozzásegítenek a keresztényszociális mozgalom történetének megismeréséhez, noha természetesen nem egyforma mértékben és szinvonalon. Főképpen azok a munkák tarthatnak számot érdeklődésre, amelyek nehezen hozzáférhető dokumentumokat is felhasználtak vagy a rendkívül szegényes levéltári forrásanyagból adnak közre értékes darabokat.[70] A csaknem félszáz értekezés között mindössze néhányról mondható el - főképpen a 60-as és 70-es években készültek közül -, hogy akár feladatállításukban, akár a választott kér-

[69] Erwin Burger: Die Frage der Bestätigung der Wahl Dr. Karl Luegers zum Bürgermeister von Wien. Wien, 1952. Kézirat.

[70] Ebből a szempontból a legfontosabb az 1963-ban elhunyt jeles egyháztörténeti kutató, Norbert Miko korai munkája: Die Vereinigung der Christlichsozialen Reichspartei und des Katolisch-Konservativen Zentrums im Jahre 1907. Wien, 1947. Kézirat. A disszertáció függeléke az ún. római misszió dokumentumait tartalmazza, vagyis annak az akciónak az iratanyagát, amelyet az osztrák püspöki kar és a kormány kezdeményezett abból a célból, hogy a Keresztényszociális Párt tevékenységét a Vatikán segítségével visszafogják és az alsópapságot az egyházi fegyelem betartására, a püspökök iránti engedelmességre szorítsák. Több mint egy évtizeddel később a szerző szabályos forrásközlés formájában rövid bevezető tanulmánnyal ellátva nyomtatásban is közreadta e dokumentumokat. Vö. Norbert Miko: Zur Mission des Kardinals Schönborn, des Bischofs Bauer und des Pater Albert Maria Weiß, OP., im Jahre 1895. In: Römische Historische Mitteilungen 5. Heft 1961/62. 181-224.l.

dés tárgyalásának módjával kritikai-értékelő szempontot érvényesítenek. Csupán egyetlen dolog ennek érzékeltetésére: az antiszemitizmus a kereszténységszociális mozgalomnak annyira lényegi sajátossága volt, hogy bármilyen aspektusból közelítünk hozzá, elkerülhetetlenül ebbe a jelenségbe ütközünk. Különösen érvényes ez a mozgalom korai szakaszára, a pártalakulás évtizedére, tehát éppen arra a periódusra, amelyet az értekezések különös előszeretettel tanulmányoznak. Egy-két kivételtől eltekintve - amelyekről még szólunk - e tanulmányok szerzői teljesen napirendre térnek az antiszemita szónoklatok és írások felett, eleve adottnak véve a jelenséget, magától értetődő természetességgel kezelik azt. Általában hiányolható e munkákban a történeti tények összevetése, a propaganda, esetleg a programok és a párt tényleges politikájának szembesítése, egyáltalán a kevésbé elfogult témakezelés.

A 60-as évek első felében Ausztriában néhány esemény[71] azt mutatta, hogy bizonyos körökben ismét jelentkezik a politikai antiszemitizmus, amelynek a háború utáni új demokratikus rendszer nem adhatott tápot. Különösen nem az ifjúság helyzete, amelynek bizonyos köreiben e jelenség újraéledése tapasztalható volt. Akkor hát honnan, miből támadtak föl ezek a korántsem általános, de mégis figyelmeztető jelenségek? A kérdésre adandó válasz minden becsületes és felelősségérzettel rendelkező írástudót a múlt ideológiai-politikai örökségének kritikus felülvizsgálatára kellett késztessen. Témánknál maradva ez nem jelenti, hogy megtörtént a kereszténységszociális antiszemitizmus teljes kritikai elemzése, de gyarapszanak az olyan, egyelőre még csak résztanulmányok, amelyek nem veszik természetesnek és magától értetődőnek ezt az örökséget. Erre a számvetésre inspirált az Osztrák Kommunista Párt elméleti folyóirata a Weg und Ziel, amikor 1965 szeptemberében egy különszám keretében foglalkozott az antiszemitizmus jelenségével történeti megközelítésben. A folyóirat vezető munkatársa Leopold Spira adott áttekintést e szerteágazó és komplex jelenségről, a vallási és pártpolitikai vonatkozásokat emelve ki.[72]

"A múlt teljes leküzdését" tartja szükségesnek Isak Arie Hellwing, képmutatásnak tartva, ha ezt egyedül a tárgyalótermek bíróira hagynák, mivel a bírák addig nem változtathatnak a helyzeten, amíg a

[71] Így például a diáktüntetések, a háborús bűnösök perelben hozott viszonylag enyhe ítéletek és a tárgyalótermekben tapasztalható jelenségek, a rituális gyilkosság hiedelmének igaz, hogy elszigetelten, de mégis felbukkanó jelei, stb.

[72] Leopold Spira: Antisemitismus in Österreich. Weg und Ziel. Sondernummer Wien, 1965. szept.

társadalom maga nem változik - írja a vallásilag motivált antiszemitizmusról 1966-ban készült diszszertációja zárszavában.[73]

Kifejezetten a keresztényszociálisok antiszemitizmusát elemző értekezést védett meg 1967-ben Ursula Baudisch, aki a Vaterland, a Reichpost és a Deutsches Volksblatt alapján végezte vizsgálódásait. Rendkívül figyelemre méltó, lényeges következtetésekhez jutott el, amelyek megfogalmazása a témához való újszerű közelítésre és tárgyilagos szemléletre vall. Megállapítja, hogy a kereszténységi értékrendben a zsidók az abszolút negatív pólus, minden tagadás megtestesítői. A párt saját értékrend szerinti pozitívumaival - keresztényi, szociális, nemzeti, hazafias, államfenntartó - szemben a zsidók mindennek tagadását jelentik, tehát megtestesítik azt, ami nem-keresztényi, nem-hazafias, nem-szociális stb. Tudatos demagógiával a zsidóságot elidegenítő-kirekesztő szellemi-erkölcsi értékcsökkentési folyamat ment végbe, amit a szerző helyes meglátása szerint nem lehet minőségileg felértékelni vagy enyhítő körülményként ítélni azzal a megállapítással, hogy a kereszténységi antiszemitizmusa elvileg nem faji, hanem vallási-gazdasági indíttatású.[74]

Hasonló álláspontot képvisel Wolfgang Häusler, a bécsi egyetem történész-kutatója, amikor kimondja, hogy a XIX. század osztrák faji-nemzeti és vallási-gazdasági antiszemitizmusa "végzetes örökség".[75]

Tovább viszi ezt a vonalat Anton Staudinger, aki ugyan az első köztársaság kereszténységi zsidópolitikájáról írt tanulmányt, de nem kerülhette el a Lueger-korszakra való visszatekintést. Azt a nézetet képviseli, hogy bár kereszténységi oldalról verbálisan gyakorta elutasították a "faji" antiszemitizmust, a "gazdasági"-nak, "etikai"-nak, "vallási"-nak felcimkézett antiszemitizmus nem választható el a faji elképzelésektől. A kereszténységi antiszemitizmus számára ui. a "zsidó" nem "Mózes-valláshoz tartozó"-t jelentett, hanem "származása" alapján "mammonisztikus", "felforgató", "romboló" és mindenkor uralomvágyó tulajdonságok megbélyegzett hordozóját, azaz mindezen állítólag "zsidó karakterisztikumot", amelynek legyőzése a kereszténységi számára egyenesen "német" és "keresztény" kötelesség.

[73] Isak Arie Hellwing: Religiös motivierter Antisemitismus unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Österreich-Ungarn im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts. Wien, 1966. Kézirat.

[74] Ursula Baudisch: Der Antisemitismus der Christlichsozialen im Spiegel der Parteinahen Presse 1890 - bis April 1897. Wien, 1967. Kézirat, 276-277.l.

[75] Wolfgang Häusler: Toleranz, Emanzipation und Antisemitismus, Das österreichische Judentum des bürgerlichen Zeitalters /1782-1918/. In: Das österreichische Judentum. Voraussetzungen und Geschichte. Wien - München, 1974. 120.l.

Véleménye szerint annak ellenére, hogy elméleti megfogalmazása hiányzott, a kereszténységi antiszemitizmus faji komponense már korán érezhető. Ezt látja a szerző mindenekelőtt abban a kereszténységi törekvésben, amely a zsidóknak a Monarchia nemzetiségeihez való asszimilálódása ellen irányult. A társadalmi fejlődés analízise helyett demagóg módon kihasználták, hogy a társadalmi élet meghatározott területeit valóban a zsidó polgárság és értelmiség reprezentálta. Az antiszemitizmus antiliberalizmusként a kereszténységi párt lényeges integráló tényezőjévé vált, és ez a fejlődés különösen Bécsre találó - állapítja meg.[76] Az antiszemitizmus jelenségével, ideológiájával általában foglalkozó tanulmányok említésétől itt több okból eltekintünk, noha ezek eleve nem hagyhatják és nem is hagyják figyelmen kívül annak osztrák megnyilvánulásait. Kivételt csak Peter G.J.Pulzer könyvével teszünk.[77] Az angol szerző jól használható kézikönyve kiindulópontul szolgálhat az osztrák és német politikai antiszemitizmus beható tanulmányozásához. A szerző egy 1938-ig terjedő áttekintést is ad "Epilógus" címen.

A katolikus-konzervatív kereszténységi tábor belső küzdelmei az 1907. évi egyesülésig a párttörténetnek korántsem érdektelen részei. Alsó-Ausztrián kívül e harcok fő színtere Tirol volt. A tiroli katolikus-konzervatívok politikájában és a kereszténységiekkel folytatott harcaiban a tiroli tartományi levéltár kutató-történészének Richard Schobernek a 70-es évek derekán közreadott szakszerű tanulmányai igazítják el az érdeklődőt.[78]

A tulajdonképpeni kereszténységi párt több politikai csoportból szerveződött, így előtörténetéhez egy bizonyos határig ezeknek a története is hozzátartozik. A legnagyobb múltra a katolikus-konzervatívok csoportja tekinthet vissza, amelyből vezettek utak és indultak személyiségek a kereszténységi szocializmus felé, ám bizonyos eszmei és szervezeti átfedések ellenére önálló, szuverén története is van. Ennek a területnek a legavatottabb szakértője Erika Weinzierl Fischer, a

[76] Anton Staudinger: Christlichsoziale Judenpolitik in der Gründungsphase der österreichischen Republik. In: Jahrbuch für Zeitgeschichte 1978. Hrsg. von der Österreichischen Gesellschaft für Zeitgeschichte. In memoriam Ludwig Jedlicka. Wien, 1979. 13-14.l.

[77] Peter G.J. Pulzer: Die Entstehung des politischen Antisemitismus in Deutschland und Österreich 1867- bis 1914. Gütersloh, 1966.

[78] Richard Schober: Das Verhältnis der Katolisch-Konservativen zu den Christlichsozialen in Tirol bis zu den Reichsratswahlen von 1907 Teil 1. In: Tiroler Heimat Bd. 38. /1974/ Teil 2.: Uo. Bd. 39. /1975/. Uő.: Die Tiroler Konservativen in der Ära Taaffe. In: Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. Bd. 29. Wien, 1976.

salzburgi és bécsi egyetemek professzora, aki oktató és kutató munkája mellett jelentős tudományszervező és közéleti személyiség. A XIX. század közepétől napjainkig terjedő, tehát több mint egy évszázadot átfogó munkássága meghatározó jellegű az osztrák egyháztörténeti kutatásokban. Számunkra mindenekelőtt a kereszténységszociális mozgalom előtörténetének feltárásában elért eredményei fontosak, de érdemei vannak a nehezen hozzáférhető források felkutatásában is.[79]

Végezetül nézzünk néhány olyan munkát, amely jellege szerint összefoglal, szintetizál, általános eligazítást ad avagy tényleges párttörténet. Elsőként a fiatalon elhunyt marxista gondolkodó, Albert Fuchs posztumusz munkáját kell megemlítenünk, amely az eszmei áramlatokat vizsgálja Ausztriában 1867 és 1918 között.[80] A katolicizmus-kereszténységszocializmus akár a többi ideológiai-politikai irányzat csak egy fejezet Fuchs könyvében, de megalapozott, tömör, stilusában is rendkívül világos összefoglalást ad a kereszténységszociális pártról valamint annak néhány vezetőjéről - Vogelsang, Lueger, Scheicher, Seipel - és a katolikus kulturmozgalomról. Miközben a történelmi személyiségek objektív ábrázolására törekszik máig hiteles portrékat állítva az olvasó elé, a szerző saját állásfoglalása felől sem hagy semmi kétséget.

Két, Ausztria átfogóbb történetét, és egy, az Első Köztársaságot tárgyaló kézikönyvre hivatkozhatunk még, amelyek a második világháborút követő évtizedben rendeltetésüknek megfelelő terjedelemben jelentékeny összefoglalást adtak a XIX. század végén formálódó új pártokról, köztük a kereszténységszociális pártól is. Az Eva Priester, Hugo Hantsch és a Heinrch Benedikt nevével fémjelzett munkák közül ez utóbbiban történik az első kísérlet az osztrák pártok és politikai mozgal-

[79] A téma szempontjából vö Erika Weinzierl Fischer: Aus den Anfängen der christlichsozialen Bewegung in Österreich. Nach der Korrespondenzen der Grafen Anton Pergen. In: Mittellungen des Österreichischen Staatsarchivs Bd. 14. Wien, 1961; Aus den Anfängen der "Österreichischen Monatschrift für Gesellschaftwissenschaft und Christliche Sozialreform" In: Im Dienste der Sozialreform. Festschrift für Karl Kummer. Wien, 1965; Alois Prinz Liechtenstein. Neue Österreichische Biographie ab 1815 Bd. XIV. 1960.; Der rote Prinz. Zum 120. Geburstag von Aloys Liechtenstein. In: Neues Forum 1966. okt. XIII. évf. 154. füzet; Österreichs Klerus und die Arbeiterschaft. Ihr Verhältnis im 19. Jahrhundert nach der Quellen. In: Wort und Wahrheit 1957 okt. XII. évf. 8.sz.

[80] Albert Fuchs: Geistige Strömungen in Österreich 1867-1918. Wien, 1949. Második kiadásra 1978-ban került sor.

mak történetének tudományos feldolgozására.[81] Ezt Adam Wandruszka végezte el a több mint 600 oldal terjedelmű kötet egyharmadát kitevő "Ausztria politikai struktúrája" c. részben, ahol a pártok és politikai mozgalmak fejlődését vizsgálja, megbízható alapot adva a további kutatásoknak. Teljesebb, jobb összegzés az ausztriai pártviszonyokról azóta sem született, feltételezhető, hogy a készülő "Die Habsburger Monarchie 1848-1918" c. szintézisnek a pártokról és politikai mozgalmakról szóló kötete hiánypótló lesz majd ezen a területen.[82]

A továbbiakban már csak olyan művekről lesz szó, amelyek katolikus-kereszténységszociális vonatkozásban tekinthetők szintézisre törekvésnek. Az 1950-es évek elején jelentek meg Friedrich Funder memoárjai.[83] Funder 1896-tól mintegy félévszázadon át tevékeny résztvevője a kereszténységszociális mozgalomnak, de nem akármilyen poszton, hanem a párt vezető sajtóorgánumának a Reichpostnak az élén. /1902-től volt a lap főszerkesztője, majd kiadója is./ Az első világháború előtt Ferenc Ferdinánd trónörökös bizalmi köréhez tartozott és mintegy közvetítő volt a Belvedere és a Kereszténységszociális Párt között. Üdvözölte a háborút és a végsőkig való kitartást követelte, amiért jogosan merült fel Funderrel szemben a háborús felelősség kérdése. 1918 és 1938 között a kereszténységszociális kormányok, majd Dollfuss és Schuschnigg politikáját támogatta lapjában és az Anschluss-törekvések ellen lépett fel Ausztria függetlenségét védelmezve a Harmadik Birodalommal szemben. 1938. március 13-án letartóztatták, majd koncentrációs táborba

81 Eva Priester: Kurze Geschichte Österreichs. Wien, 1949., Hugo Hantsch: Die Geschichte Österreichs 1648-1918. Graz-Wien-Köln, 1953. Bd. II., Geschichte der Republik Österreich. Hrsg. Heinrich Benedikt. München, 1954.

82 A grandiózus vállalkozás kezdetei 1952-ig mennek vissza, az időközben elhunyt Hugo Hantsch professzor, akadémikus kezdeményezésére és aktív szervező tevékenységével indult. Részben nemzetközi szerzőgárdával dolgozik, finanszírozása azonban osztrák erőforrásokra épül, miután a Rockefeller-alapítvány támogatását végül is nem sikerült elnyernie. Eddig a következő kötetek láttak napvilágot: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd.I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Wien, 1973., Bd.II. Verwaltung und Rechtswesen. Wien, 1975., Bd.III. I. Teil: Die Völker des Reiches. Wien, 1980., II. Teil: Ua. A hatalmas kiadványt az Osztrák Tudományos Akadémia égisze alatt a Komission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie /1848-1918/ megbízásából rendezik sajtó alá.

83 Friedrich Funder: Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik. Wien, 1952.; Aufbruch zur christlichen Sozialreform. Wien-München, 1953.

irányították, de 1938. november 11-én elengedték és háziőrizetben tartották a Bécs melletti Badenben. 1945 decemberében kiadta a Die Furche c. hetilapot, amelynek azt a szerepet szánta, hogy a katolikus intelligencia szellemi központja legyen. Az ÖVP-nek nem tagja, de személyes kontaktust tartott a párt vezetőivel. Tisztában volt azzal, hogy Ausztria csak az erők összefogásával építhető újjá. Ezért a politikai ellenfelekkel más hangnemben vitatkozott, mint a háború előtt. Egy volt azok közül, akik egészen más emberként kerültek vissza /ti. a koncentrációs táborból - MÉ/ - állapította meg róla Kurt Skalnik, lapjának főszerkesztője. Maga Bruno Kreisky is úgy vélekedett, hogy Funder ellenfél, de nem ellenség.[84] Ha valaki, úgy Funder fél évszázadon át valóban abban a helyzetben volt, hogy "minden titkok tudója" legyen. Más kérdés az, hogy elmondott-e mindent abból, aminek birtokában volt, vagy hogy hogyan mondta el. Művei, de különösképpen a XIX. század utolsó évtizedétől az 1920-as évekig ívelő Vom Gestern ins Heute c. írása nélkülözhetetlenek a keresztényszocializmus történetének megismeréséhez.

Két olyan vállalkozásról is érdemes szólni, amelyeknek szerzői ugyan nem igérnek párttörténetet, hanem a katolicizmus és a munkáskérdés, illetve az egyház és a pártok viszonyát vizsgálják, de a téma természetéből adódóan munkájuk mégis széleskörű betekintést enged a keresztényszociális párt történetébe. Az "Ausztria katolikusai és a munkáskérdés" August Maria Knoll ösztönzésére született a Knoll-tanítvány Gerhard Silberbauer tollából.[85] A szerző e munkával - amely előre bocsátja, hogy sem apológia, sem vádirat nem akar lenni -, magát az egyházat szeretné önismeretre nevelni, "szociális előtörténete megismerésére" ösztökélni, mivel ezt az önismeretet elengedhetetlennek tartja a modern korban való tájékozódás szempontjából.[86]

A vizsgálódás a mai Ausztria területére terjed ki, és a szerző munkáját nem tekinti a tárgyalt kérdések lezárásának, válaszait végérvényesen kimondott igazságoknak, mert néhány ponton csak további részletvizsgálódások után mondható ki a megnyugtató válasz. Silberbauer könyvében külön nagy fejezet foglalkozik a Vogelsang-érával, egy másik a Lueger-korszakkal és ezek kisebb egységekre tagolódva lényegében teljes képet adnak az egész mozgalomról. Használhatóságának ezen áttekintés számos hivatkozása is bizonyítéka lehet, mindenekelőtt az 1918 utáni időkre, ahol egyenesen hiánypótló.

[84] Vö. Hedwig Pfarhoffer: Friedrich Funder. Ein Mann zwischen Gestern und Morgen. Graz-Wien-Köln, 1978. 313.l.

[85] Silberbauer, l.m.

[86] Uo.: 10-11.l.

Az egyház és a párt viszonyát a politikai katolicizmusban Gawin Lewis amerikai történész vizsgálja.[87] A szerző a princetoni egyetem és az osztrák oktatási minisztérium ösztöndíjasaként végezte ausztriai kutatómunkáját. A disszertációt, amely aztán e hasznos munka alapjául szolgált, Robert A. Kann és Jerome Blum professzorok irányították, akik a Habsburg Monarchia történetének ismert kutatói az Egyesült Államokban.[88] A tanítvány Lewis az európai politikai fejlődés egyetemes tendenciájának, nevezetesen a politikai tömegpártok jelentkezésének "helyi manifesztációját" kívánja tanulmányozni, amikor speciálisan egy katolikus tömegpárt kezdeteivel foglalkozik Bécsben és Alsó-Ausztriában. A könyv nem az osztrák politikai katolicizmus általános története, nem is a keresztényszociális párt felemelkedésének históriája, hanem annak a folyamatnak a vizsgálata, hogy miként alkalmazkodott az egyház a tömegpolitika módszereihez a tömegpártok feljövetelének korában. De minthogy az egyetlen párt, amelynek keretei között a katolikus egyház a tömegpolitikai módszereket kikísérletezhette, fegyvereit kipróbálhatta, a keresztényszociális párt volt, tehát a kutatási feladatként megjelölt tömegpolitika vizsgálata végül is elvezet a keresztényszociális párthoz, s a szerző vizsgálja is a klérus és a párt közötti szövetséget, a klérus tevékenységét a párt szolgálatában, a párt és az egyházi hierarchia viszonyát stb. A szemléletében modern, széles forrásbázis alapján dolgozó és stílusában is letisztult tanulmány valóban hiánypótló az egyház és a pártpolitika összefüggéseinek feltárásában. Bár a szerző a keresztényszociális párt felemelkedését a "tömegdemokrácia egész rendszerének keletkezésében" fontosnak tekinti Ausztriában, azt is látja, hogy ez a társadalmi krízisből kinövő és az egyház közreműködésével létrejött modern tömegpolitika "konzervatív tömegpártot" eredményezett. A szerző nem menti fel a felelősség alól a keresztényszociális antiszemitizmusban aktív szerepet játszó klérust. Megállapítja, hogy a politikai katolicizmus "élesebb hangnemének" kép-

[87] Gawin Lewis: Kirche und Partei im politischen Katholizismus. Klerus und Christlichsoziale in Niederösterreich 1885-1907. Wien-Salzburg, 1977. Veröffentlichungen des Instituts für kirchliche Zeitgeschichte am Internationalen Forschungszentrum für Grundfragen der Wissenschaften Salzburg. Hrsg. Erika Weinzierl II. Serie /4/

[88] R.A. Kann: The Multinational Empire. New York, 1950. Bd. 2., Uő.: Werden und Zerfall des Habsburgerreichs. Graz-Wien-Köln, 1962., Uő.: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie 2 Bde Wien-Graz-Köln, 1964. J.Blum gazdaságtörténeti kutatásokat folytatott a Vormärz időszakára vonatkozóan.

viselői részt vettek abban az "ócska bécsi bohózatban, amely a modern antiszemitizmus tragédiájának kezdetévé lett..."[89]

Eszmetörténeti indíttatású a párthoz való közelítés Reinhold Knoll osztrák történész 1973-ban megjelent munkájában,[90] amely a kereszténységszociális tradíciók alakulását követi 1907-ig. A szerzőt August Maria Knoll révén családi tradíciók is ösztönözték a téma kutatására, így a probléma számára több, mint meghatározott kutatási feladat. Mind az egyház, mind a kereszténységszociális politika szempontjából azt tartja kívánatosnak, ha azokat a konfliktusokat és elvi ellentéteket is bemutatja, amelyek a pártalakulástól kezdve megtalálhatók a társadalmi-gazdasági és politikai kérdések megítélésében. Knoll elismeri, hogy a magasztaló szellemű kereszténységszociális történetírás ezeket nem tárta fel. Ahogy a cím is jelzi, a szerző nem a kereszténységszociális hagyományok egészét vizsgálja, hanem a katolikus-szociális tradíciók sorsát követi nyomon főként abban az összefüggésben, hogy miért veszítette el a kereszténységszocializmus a munkásságot

A politikai katolicizmus jelentkezését a kezdetektől tárgyalja, tehát a francia forradalom és a restauráció korabeli konzervatív, tradícionalista gondolatoktól a politikai romanticizmus képviselőin át a XIX. század utolsó harmadának konzervatív-katolikus szociálpolitikusaiig, a középpontba állítva Karl v. Vogelsangot és eszmetársait. A szerző főként családi levéltárak anyaga és a birtokában lévő kiadatlan levelek és dokumentumok alapján árnyalt képet ad a 80-as évek katolikus szociálpolitikusairól, a közöttük lévő nézetkülönbségekről. Véleménye szerint az 1890-es években a Lueger vezetésével politikai párttá formálódó mozgalomban veszi kezdetét az a folyamat, amelynek következményeként a politikai szempontok a szociálisok fölé kerekednek, s a párt a napi politika erőjátékának alárendelt politikai párttá válik. Ezt a fordulatot az 1907. évi nagy választási győzelemben és azt követően a konzarvatívokkal történő egyesülésben látja megragadhatónak. A kereszténységszociális reformpolitika a tulajdonos középrétegek érdekei szerint határolódott be. A kereszténységszociálisok elpolgáriasodása és tradícióik elvesztésének objektív összefüggése mellett az ideológiai mélypont előidézésében a szerző szerint közrejátszott Lueger idegenkedése a programok megkötő erejével szemben. Helyesen látja, hogy a klikkek, csoportok, pártok szövetségi politikája, amelyeknek "zseniális irányítója" Lueger volt, nem tűri meg a programok szellemében tör-

[89] G.Lewis: l.m. 385-386.l.

[90] Reinhold Knoll: Zur Tradition der Christlichsozialen Partei. Ihre Früh- und Entwicklungsgeschichte bis zu den Reichsratwahlen 1907. Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bd. XIII. Wien-Köln-Graz, 1973.

ténő cselekvést.[91] Bár a szerző nem mutat rá a párton belül lévő ellentmondások összességére, a katolikus-szociálpolitika vogelsangi hagyománya és a pártpolitikai gyakorlat közötti fő törésvonalat világosan láttatja, a párt-teoretikusok közötti nézetkülönbségek lényegét jól érzékelteti, és ebben feltétlenül újat hoz a korábbi munkákhoz képest.

A keresztényszociális mozgalom egész történetének tudományos monográfiája is készülőben van, sőt annak első része meg is jelent. Ennek a valóban nagyszabású és eredeti munkának a szerzője nem osztrák, nem német, hanem amerikai történészprofesszor, John W. Boyer, a chicagói egyetem Közép-Európa történeti specialistája, a Journal of Modern History c. folyóirat kiadója. Boyer "Political radicalism in late imperial Vienna" címen a keresztényszociális mozgalom eredetét kutatja 1848- és 1897 között, ahogy azt a mű alcíme pontosan meg is mondja.[92] Az első amerikai szakvélemények a legnagyobb elismerés hangján szólnak Boyer munkájáról. Kiemelik annak igényességét, kreativitását, meggyőző erejét, a korszak hatalmas anyagra épülő újszerű interpretálását. Úgy vélik, hogy úttörő jellegű társadalom- és politikatörténeti monográfia született, amely sok éven át döntő tanulmány lesz a korszakot illetően.

Boyer könyvét lapozgatva, a téma eddigi irodalmának ismeretében, valóban nem lehet kétséges, hogy itt az eddig legteljesebb forrásbázisra épülő, a kérdéshez újszerűen közelítő elemzésről van szó. Különös, hogy a témára vonatkozó könyvtárnyi osztrák munka összesen nem használ annyiféle forrást, mint amennyit Közép-Európa történetének amerikai kutatója. Tudni kell azt, hogy a Keresztényszociális Párt történetének e korai szakaszára vonatkozóan roppant kevés a primér levéltári anyag, a pártvezetés jó ideig nem is rendelkezett olyan - bizonyos fokú vezetési szervezettségre utaló - bürokratikus apparátussal, amelynek feladata lehetett volna a pártdokumentumok összegyűjtése és megőrzése. Imponáló, ahogy Boyer a Keresztényszociális Párt primer forrásaink hiányából származó nehézséggel megbírkózik, ötletesen és eredményesen használva olyan forrásokat, amelyek eddig kiestek a kutatók látóköréből. Ezek felfedezése Boyer témaközelítésének újszerűségéből is következik. A keresztényszociálisok felemelkedését elválaszthatatlan egységben szemléli az osztrák liberalizmus sorsával, annak

[91] Uo.: 172., 181-185. és 211.l.

[92] John W. Boyer: Political radicalism in late imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848-1897. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1981. A szerzőnek a témával kapcsolatos korábbi tanulmányai beleépültek az itt tárgyalt szintézisbe, ezért külön említésüket ezúttal nem tartjuk feltétlenül indokoltnak.

századvégi hanyatlásáig. A Keresztényszociális Párt hagyományos, politikai katolicizmusként vagy antiszemita mozgalomként való felfogásához képest Boyer a szociologizáló szemlélet képviselője. A társadalmi csoportok, foglalkozási rétegek anyagi és pozícionális helyzetében bekövetkező változásokat egy négylépcsős mozgalomként fogja fel, amely végül a következő rétegeket vitte a kereszténvszociális táborba: a kézműves iparos elemek, az alsópapság, az egykori demokrata és liberális értelmiségiek /főként hivatalnokok, tanárok/ és végül a tulajdonos középosztályokba tartozók. Boyer szerint mind a négy lépcsőfok döntő fontosságú a liberálisok legyőzésében. Ezek a felismerések, ha nem is éppen ilyen interpretálásban, de más munkákban is megfogalmazódtak, sőt a korszak ismeretében eléggé szembetűnőek. Boyer igazi nóvuma az, hogy a folyamatokat nemcsak megállapítja, hanem belülről fel is tárja azok lényegét és így valóban új eredményekhez jut Ausztria XIX. századi társadalom- és politikatörténetének kutatása közben.

A pártpolitika társadalmi háttere csak az egyik fő vizsgálódási területe. Egy másik a szorosabban vett párttörténet, tehát magával a párttal kapcsolatban felvethető problémák, amelyeket a weberi szociológiai kategóriák segítségével közelít meg. Szükségesnek tartja a párt jellegének, módszereinek, eszközeinek, szavazótáborának, politikai nyelvezetének vizsgálatát, kutatva a társadalmi tradíciók és a politikai radikalizmus összefüggését, mivel véleménye szerint a kontinuitás legalább annyira jellemzője az 1848 és 1914 közötti politikának, mint a radikális változás. A szerző erőteljesen hangsúlyozza, hogy az osztrák kereszténvszocializmus egy XIX. századi burzsoá-szociális tiltakozó mozgalom, és nem egy korafasiszta kampány. Nem jelent teljes leszámolást a XIX. századi bécsi politikai értékrenddel és intézményekkel.

Végül a szerző művével vitát szeretne indítani az osztrák politikai pártoknak és társadalmi alkotóelemeiknek a császári kormányzathoz valamint egymáshoz való viszonyáról. Ezek a kérdések ugyanis még fehér foltot jelentenek a Habsburg-birodalom történetével foglalkozó kutatásokban. Nemcsak a válaszok hiányoznak, hanem a kérdésfeltevés is, minthogy a Vilmos korabeli Németországra kidolgozott német vonatkozású terminus-technikusok az osztrák történelemre zömükben nem használhatók – állapítja meg Boyer professzor műve előszavában.

A szerzővel lehet vitatkozni egynémely megállapítását, értékelési szempontját illetően, lehet kifogásolni kissé bonyolult, komplikált stílusát. Nem vitatható azonban, hogy kutatásainak eredményeként végül is az osztrák kereszténvszocializmus korai történetének valóban rangos, szakszerű monográfiája került a szakma és a szélesebb körű olvasóközönség elé.

Ezzel az áttekintéssel érzékeltetni szerettük volna azokat a közelítési tendenciákat, amelyek a kereszténvszociális mozgalommal foglalkozó irodalomban különböző korokban kitapinthatók. Természetesen még számos tanulmányra, szintézisre lehetne hivatkozni, amelyek több vagy kevesebb részletességel tárgyalják a kereszténvszociális mozgal-

mat, illetve annak valamely részletkérdését, de ezek nem bővítenék a vizsgálódási szempontok körét.

Az eddigi kutatások alapján a leginkább feltárt területnek tartjuk a mozgalom szociális törekvéseit, a klérus részvételét és annak motivációját, a kereszténységszociális sajtóorgánumok tevékenységének elemzését, a kereszténységszociális táborhoz tartozó jelentősebb személyiségek - mindenekelőtt Vogelsang és Lueger - bemutatását. A párt sikereinek politikai és szociális hátterét J. Boyer monográfiája elemzi meggyőzően.

A kereszténységszocializmussal foglalkozó hatalmas mennyiségű irodalom ellenére van bizonyos hiányérzetünk. Teljesen hiányoznak a kutatásmódszertani írások, és van néhány fehér foltnak tekinthető kérdéskör még azokon túl is, amelyeket J. Boyer megjelölt. Ismereteink szerint nem készült olyan analitikus tanulmány, amely azt vizsgálná, volt-e a kereszténységszociális politikának figyelemre méltó álláspontja a nemzetközi kérdésekkel összefüggésben. Nem merültek fel a tárgyalt korszakra vonatkozóan a párt financiális és működési mechanizmusával kapcsolatos kérdések. Szükség volna elméleti jellegű tanulmányokra is, amelyek a korszerű történetírás kívánalmainak megfelelően tárgyalnák és értelmeznék a kereszténységszociális eszméket, azok forrásait, korlátait, pozitív elemeit. Kritikai feldolgozásra vár a kereszténységszociálisok antiszemitizmusa, a nemzetiségi politika kérdéseiben elfoglalt álláspontjuk. Ezeknek a problémáknak a kutatása a szaktudomány jelenlegi szintjén lehetségesnek tűnik, ha pedig mégsem, akkor szükséges volna azoknak a kérdéseknek a megjelölése, amelyekre megfelelő forrásanyag hiányában egyelőre nem adható kielégítő válasz. Elsősorban az osztrák történészeknek van ezzel kapcsolatban jelentős adósságuk. Csak ennek törlesztése után remélhető, hogy a kereszténységszociális mozgalom feltárásának színvonala nem marad el a Monarchia-kutatás más területein elért eredmények mögött. Jelenleg ugyanis ez a helyzet.

/A szerző a kéziratot 1981-ben zárta le./

Volker Klemm:

AZ INTENZITÁS ÉS A PRODUKTIVITÁS NÖVEKEDÉSÉNEK PROBLÉMÁIRÓL A NÉMET MEZŐGAZDASÁGBAN /1880-1939/

Mintegy két évtizeddel ezelőtt az NDK-ban vita kezdődött azzal a céllal, hogy a termelékenység, a hatékonyság fogalmainak egzakt meghatározását adják és e folyamatok mérésének legjobb módszereit kidolgozzák.[1] Ez a vita tulajdonképpen ma sem zárult le teljesen. Benne elsősorban közgazdászok vettek részt számos agrárközgazdász közreműködésével. Habár a vita kezdete messzire nyúlik vissza és ezáltal majdhogynem történelmi távlatokat ölt, ennek a tárgynak elsődlegesen a közgazdászok ügyének kellene maradnia. Ennek ellenére az agrártörténész számára is vonzó a kérdés, amennyiben arra ösztönzi őt, hogy olyan fogalmakkal, mint produktivitás, intenzitás, fejlődési trendek egzakt módon, a jelenleginél jobban és valamivel óvatosabban bánjon, mint ahogy ez a múltban gyakran történt és még ma is történik.

Az összehasonlító intenzitás-meghatározások problémái

Már a német mezőgazdaság hozamainak az 1880-1939-ig terjedő időszakra történő megállapításakor jelentős nehézségek adódnak. Ezt az időszakot itt két korszakra osztva, összehasonlítva kell elemezni. Ebben mindenekelőtt az alábbiak játszanak szerepet:

1. A hozamnövekedést az NDK gazdaság- és agrártörténeti irodalmában is helytelen módon termőterületre vagy állatállományra számított produktivitásként említik; ami már önmagában is inkorrekt fogalomhasználat, mert a produktivitás mindig számszerű viszonyokat fejez ki a termés nagysága és a tárgyiasult vagy élő formában erre fordított munka között.[2] Ha ezzel szemben a mezőgazdaság termelési eredményét a mezőgazdaságilag hasznosított területre vagy a haszonállatok számára vo-

[1] Itt csak vázlatos irodalmat adunk meg: F.Behrens: Die Arbeitsproduktivität. Berlin, 1961, F.Behrens - G.Richter: Die Arbeitsproduktivität. Tl.1. Berlin, 1967, F.Behrens: Die Zeitsummenmethode. 4. kiadás, Berlin, 1963, M.Keller - S.Maier: Produktivität, Messung, Kennzifferanalyse, Steigerungsmöglichkeiten. Berlin, 1965, Ökonomik der sozialistischen Landwirtschaftsbetriebe. Berlin, 1966, A.Ball: Die Arbeitsproduktivität im sozialistischen Landwirtschaftsbetrieb. Fortschrittsberichte Landwirtschaft. 11/12.sz. Berlin, 1965.

[2] A felfogások nagy különbözősége miatt itt lemondunk az NSZK agrártörténeti irodalmában alkalmazott fogalmakhoz tett megjegyzésekről.

natkoztatjuk, akkor ezeknél a kvócienseknél szintmeghatározásokról van szó, a termésintenzitás csoportjában. A 19. és 20. század agrártörténeti kérdéseivel foglalkozó irodalomban leggyakrabban alkalmazott termésintenzitási mutató az egy területegységre vonatkozó bruttó termelés /pl. q/ha megművelt terület/.

2. Az ilyesfajta számításoknál tehát, ha az egymást követő éveket összesze akarjuk hasonlítani, szükségünk van egy vagy több évben elért bruttó terméshozamokra és az ehhez szükséges művelhető területre vagy termőterületre. Egzakt módon azonban csak akkor hasonlíthatók össze az ebből kiszámított kvóciensek, ha e felhasznált adatokat megközelítően egységes elvek alapján határoztuk meg. És ha a német mezőgazdaság itt vizsgált korszakaiból indulunk ki, akkor már nagyon problematikus a helyzet. Az adatok kiszámításának statisztikai módszereit nemcsak a két időszakban, hanem a két időszak között is megváltoztatták. Teljes joggal mutatott rá néhány évvel ezelőtt R. Berthold arra, hogy például a növényi termékek hektáronkénti hozamát az első világháború előtti évtizedekben sokkal nagyvonalúbban becsülték meg, mint az 1918 utáni években.[3]

3. A hivatalos német statisztika az 1880 és 1939 közötti mezőgazdasági terméshozam-fejlődést illetően nem mindig megbízható. Az utolsó három évtizedben nagyon költséges számításokkal elsősorban Bittermann, v. Finckenstein, Helling és Ballwanz[4] fáradoztak azon hogy kitöltsék a statisztika hézagait. Bizonyára tehetünk néhány ellenvetést ezekkel a számításokkal kapcsolatban.[5] Nem szükséges azonban a számított sorok-

[3] R.Berthold: Zur Entwicklung der deutschen Agrarproduktion und Ernährungswirtschaft zwischen 1907 und 1925. Jahrbuch f. Wirtschaftsgeschichte 1974. IV. rész. 92. és 99f l.

[4] E.Bittermann: Die landwirtschaftliche Produktion in Deutschland 1800-1950. Kühn-Archiv. 70. kötet. 1.sz. Halle, 1956, H.W. Graf v. Finckenstein: Die Entwicklung der Landwirtschaft in Preußen und Deutschland 1800-1930. Würzburg, 1960, G.Helling: Nahrungsmittel Produktion und Weltaußenhandel seit Anfang des 19. Jahrhunderts. Forschungen zur Wirtschaftsgeschichte 10. kötet. Berlin, 1977, I.Ballwanz: Sozialstruktur und Produktionsentwicklung der deutschen Landwirtschaft von 1871 bis 1914. Disszertáció. Wilhelm-Pieck Egyetem, Rostock, 1977 /kézirat/.

[5] Véleményünk szerint ez elsősorban F.-W.Hennig érdekes tanulmányának egyes részeire is érvényes /Die Entwicklung von Faktoreinsatz und Produktion als Maßstab der Industrialisierung der Landwirtschaft im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert in Deutschland. Agrártörténeti Szemle. XVIII. 1976. Supplementum 45ff.l./.

hoz feltétlenül újakat hozzátenni, mert ezek révén adataink nem lesznek alapvetően jobbak, miután a forrásanyag nem nyújt többre lehetőséget. Csakhogy az ilyesfajta számsorok értelmezésekor valamivel óvatosabbnak kellene lennünk[6] és talán erősebben hagyatkoznunk a trendek utasításaira számösszehasonlítások helyett. Ezért valószínűleg le kell tehát mondanunk a Finckenstein és Helling által alkalmazott, gabona- vagy pénzegységekben számított sorokról is, amelyek évi mezőgazdasági terméshozamokra vonatkoznak, mert a kritikával kezelendő átszámítási kulcsok révén tovább nő az adatok már meglévő bizonytalansága.

A termésintenzitás fejlődésének összehasonlításai

Ezekhez az összehasonlításokhoz az alábbi idősorokat használjuk: a gabonahozamok q/ha termőterületre számítva, a 100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre jutó szarvasmarha- és sertésállomány.[7] Minden egyéb terméshozamsor, például répára, burgonyára, szénára vagy állati termékekre, különösen az 1914 előtti időre vonatkozóan, még ha Finckenstein és Helling nagy bőségben is kínál ilyeneket, olyan bizonytalan, hogy ezek az 1918 utáni idővel ily módon összehasonlítva csak nagy fenntartásokkal fogadhatók el. Viszonylag csekély annak az esélye, hogy a terméshozam-intenzitás fejlődését és lehetőségeit az 1880 /illetve 1873/ és 1912, valamint az 1921 és 1939 közötti időszakokra a termés- vagy indexszámok segítségével vessük egybe és ezáltal általános megállapításokra jussunk. Ez elsősorban két okkal magyarázható:

1. Az idősorok indexeinek kiszámításakor egy bázisperiódusból indulunk ki. A mi esetünkben ez az 1880-as év /gabonára/, illetve 1873 /az állatállományra/, valamint 1921. A bázisperiódus számértékének nagysága döntően befolyásolja a relatív növekedés nagyságát. A mezőgazdaságban a növénytermelés éves hozamát döntően befolyásolják véletlen természeti feltételek is. A növénytermesztés eredményei erősen kihatnak az egykori német feltételek között az állatállományra is, különösen a sertésállományra. Amennyiben a bázisperiódusban az időjárás szempontjából különlegesen kedvező évről van szó, akkor ezáltal az egész idősor relációi eltorzulnak. A mi esetünkben érvényes ez például az 1921-es évre, amelynek időjárása különösen előnyös volt a gabonatermesztésre. Ezzel magyarázható elsősorban az 1939-ig tartó viszonylag csekély növekedés. Az 1918 utáni fejlődésnek az 1909/13 közötti időszak-

[6] Lásd ehhez: V.Klemm: Nahrungsmittel - Produktion und Weltaußenhandel. Statistik oder Interpretation? Jahrbuch f. Wirtschaftsgeschichte 1980. II. rész

[7] Ld. az 1. táblázatot.

kal való egybevetése – amelyet a német gazdaságtörténeti irodalomban gyakran alkalmaznak –, szintén tartalmaz ellentmondásokat. Eltekintve a már említett különféle becslési módszerektől, az 1908 és 1913 közötti évek az akkori feltételek között optimális időjárási viszonyokat mutatnak. A gabona terméshozamok különösen gyors emelkedését ebben az öt évben ezek a speciális természeti körülmények magyarázzák.

2. A második probléma abban jelentkezik, hogy két indexsor csak akkor hasonlítható össze, amennyiben a tagok /évek/ ugyanazon számát fogja át. Így példánkban nem lehetséges az, hogy a 100 ha mezőgazdasági hasznos területre jutó sertés- vagy szarvasmarhaállománynál az 1873 és 1912 közötti periódust közvetlenül az 1921–1939-ig terjedő időszakra vonatkoztassuk. Az első esetben a sor negyven évet fog át, a második esetben pedig csak 19 évet. Ahhoz, hogy megbízható összehasonlítást végezhessünk, az adott sorra egy középértéket kell számolni. Erre a célra használható a mértani közép. Segítségével mindkét sor évi átlagos növekedési rátáját kiszámíthatjuk. Ennek a relatív számokkal /index/ szemben két előnye van: a sok tagból álló sort egy számjegyben foglaljuk össze, és így összehasonlíthatók egymással különböző terjedelmű idősorok is. Számításaink szerint az átlagos évi növekedési ráták /mértani közép/ az alábbi százalékokban fejezhetők ki:

	1873 /ill. 1880/–1912	1921–1939
a gabona hektáronkénti terméshozama	2,02 %	1,38 %
100 ha mezőgazdasági hasznos területre jutó szarvasmarhaállomány	0,63 %	0,85 %
100 ha mezőgazdasági területre jutó sertésállomány	2,92 %	2,66 %

Előnyei ellenére a mértani középpel kiszámított átlagos évi növekedési rátának megvannak a hátrányai is. Mindenekelőtt az, hogy nagyságát kizárólag a kezdeti és a záró szakasz adatai határozzák meg. Hogy itt a véletlen szerepét korlátozzuk, megpróbáltuk a hároméves átlagok kiszámításával a normálistól eltérő évi terméshozam ingadozásokat valamennyire kiegyenlíteni.[8] A gabona hektáronkénti fejlődésére pl. az alábbi átlagos növekedési ráták adódtak:

[8] Ld. a 2. táblázatot.

1880 - 1912: 1,86 %

1921 - 1939: 1,97 %

Az így nyert eredmények jelentősen eltérnek a korábban kiszámított átlagos évi növekedési rátáktól. Megmutatkozik, hogy 1921-1939-ig a gabona hektáronkénti terméshozamai Németországban gyorsabban emelkedtek, mint az I. világháború előtti három évtizedben. Ez egy olyan eredmény, amely kérdésessé teszi azt az újra és újra megfogalmazott állítást, hogy a kapitalizmus általános válságának első szakaszában a német agrártermelés csak viszonylag lassan fejlődött,[9] legalábbis, ami a gabonát, a korabeli német növénytermesztés legfontosabb kultúráját illeti.

Hogy ezeknél az idősoroknál a terméshozam intenzitásának fejlődésére vonatkozó összehasonlítható eredményekhez jussunk el, mindkét sorra a lineáris trend-függvénynek a legkisebb négyzetösszeg módszerével történő kiszámítása a legjobb megoldás. Egyrészt ezek a lineáris görbék viszonylag jól alkalmazkodnak az egykori hektáronkénti terméshozamok fejlődéséhez, illetve a 100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre jutó állatállományhoz, másrészt ily módon az empirikus értékek összességét figyelembe vesszük, nem úgy, mint a mértani középnél, ahol csak a kezdeti és befejező időszakot.[10]
Így az említett idősorokra a következő trend-függvényeket kapjuk:

	1873 /ill. 1880/-1912	1921-1939
A gabona hektáronkénti terméshozama:	$y = 14,74 + 0,31x$	$y = 18,32 + 0,35x$
100 ha mezőgazdasági haszn. ter.-re jutó szarvasmarhaállomány:	$y = 45,79 + 0,44x$	$y = 65,32 + 0,78x$
100 ha mezőgazdasági haszn. ter.-re jutó sertésállomány:	$y = 15,69 + 1,32x$	$y = 74,88 + 2,02x$

[9] Legutóbb erről ld. G.Helling, l.m. 96.l.

[10] E módszer alkalmazásának részletesebb tárgyszerű indoklását ld.: V.Klemm: Zur Anwendung mathematisch-statistischer Methoden bei der Interpretation agrargeschichtlicher Zeitreihen. Jahrbuch f. Wirtschaftsgeschichte 1972. Tl. IV. 29.f.

Az átlagos abszolút növekedés évenkénti trendje tehát a hektáronkénti terméshozamra az első periódusban 0,31 q, 1921 és 1939 között ezzel szemben 0,35 q. A szarvasmarhaállománynál a trend-függvény az 1873 és 1912 közötti időszakra 0,44 db átlagos évi növekedést mutat 100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre. Ez a ráta az 1921 és 1939 közötti időben 0,78 db-ra emelkedik. A 100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre eső sertésállomány a trend-függvény szerint 1873 és 1912 között évenként átlagosan 1,33 db-bal nőtt, sőt 1921 és 1939 között ezzel szemben 2,02 db-bal 100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területen. Ezek a számítások tehát megerősítik azt a tendenciát, amely a mértani közép kiszámításakor már jelentkezett. Az a megállapítás, hogy a német mezőgazdaság a két világháború közti periódusban különösen lassú haladást ért el, nem érvényes a német agrártermelés legfontosabb ágazataira közvetlenül az I. világháborút megelőző évtizedekkel történő összehasonlítás esetén, amely időszak a német agrártörténészek véleménye szerint a kapitalista mezőgazdaság különösen viharos fejlődési szakasza volt. Ezért aztán kétséges, hogy ez a szemlélet az összetermelésre is helyes-e. Itt bizonyára eddig a legkülönfélébb szándékokból eredő elvárások voltak az akadályai annak, hogy az ilyesfajta tételeket egyszer valamivel kritikusaban, mennyiségileg is felülvizsgálják.[11]

Az összehasonlító produktivitásmeghatározások problémái

A terméshozam-intenzitás fejlődésének összehasonlításainál sokkal nehezebb feladat az NDK agrártörténészei számára a német agrártermelés produktivitásának fejlődésére vonatkozó hasonló elemzések elvégzése. Azok az e célra használható mérési módszerek,[12] amelyeket az utóbbi évtizedekben egyre inkább alkalmaznak az NDK szocialista mezőgazdaságában, a 19. század és a 20. század első felének német mezőgazdaságában lezajlott történeti vizsgálatokra nem használhatók, mert az ehhez szükséges, a mezőgazdaság egész területére vonatkozó adatanyag egyszerűen nem szerezhető meg. Az 1 q termelésre jutó munkaórák ráfordításai

[11] Számos jelenkori szerző valószínűleg azt hitte, hogy egy ilyen tézis révén különösen instruktív módon bizonyíthatja be a versailles-i rendelkezéseknek a német mezőgazdaságra nézve káros következményeit. Néhány marxista szerző ezzel szemben túl egyoldalúan abból a premisszából indult ki, hogy a kapitalizmus általános válsága első szakaszának hatásai Németországban is feltétlenül az agrártermelés stagnálásához kell, hogy vezessenek.

[12] Ehhez itt a következőket említjük meg: bruttó termelés kiszámítása, pénzösszeg kiszámítás módszere, az idő és a költségek kiszámításának módszere. Ld. ehhez az 1. jegyzetben felsorolt irodalmat.

vagy az összehasonlítható költségek /élő és tárgyiasult munka/ talán kiszámíthatók az egyes üzemekre, azonban a Német Birodalom össz-agrártermelésére vonatkozó adatok nem.

Kiútként tehát csak az úgynevezett indirekt mutatók maradnak: az évente előállított bruttó termésmennyiség, illetve ennek az egy mezőgazdasági munkaerőre jutó pénzbeli értéke. Azonban ezeknek a kezdettől fogva nagyon pontatlan kvócienseknek a kiszámítása sok problémát rejt magában.

A mezőgazdasági termékek évenként termelt mennyiségének kiszámításánál találni kell egy olyan mértéket, amely minden terméket egymással összehasonlíthatóvá tesz. A német mezőgazdasági irodalomban alkalmazott gabonaértéknek[13] az a hátránya, hogy itt egy olyan táplálkozásfiziológiai mértékről van szó, amely az egyes termékek egymáshoz viszonyított értékarányait csak hiányosan juttatja kifejezésre. Ehhez jönnek még a különböző átszámítási kulcsok. Itt az NDK-ban használatos gabonaegységet[14] használjuk. Az össztermelésnek pénzegységekre /pl. márkára/ történő átszámításakor magától értetődően nem csak egységes árakat kell alkalmazni a vizsgált- és bázisidőszakra, hanem az is szükséges, hogy az alkalmazott árak lehetőleg jól tükrözzék az egyes termékfajták közti értékarányokat, ami viszont a szocialista jelenben csak viszonylag pontatlanul megoldható feladat, jóllehet az NDK szocialista mezőgazdasága erre a célra sokkal átfogóbb adatanyaggal rendelkezik.

Ezenkívül a német statisztikában a mezőgazdasági terméshozam adatoknál jelentős pontatlanságok is vannak. Eltekintve a hivatalos statisztikai feldolgozás már említett változtatásaitól és hézagaitól, egészen különböző termékeket mértek. Egy viszonylag általános sor tulajdonképpen csak a gabona terméshozamokra van. Ebből a helyzetből ezért csak azok a becslések jelentenek kiutat, amelyeknél a szubjektivizmus természetszerűen mindig jelentős szerepet játszik. Egyáltalán nem hagyhatók figyelmen kívül azok a problémák, amelyek az agrártermékeknek a mezőgazdaságban való ujrafelhasználásából adódnak, mint például hazai takarmányfélék alkalmazása az állattenyésztésben, - ráadásul nagyon különböző értékesítési koefficiensekkel.

Utolsó bonyolult kérdésként maradna azon munkaerők számának meghatározása, akik az itt vizsgálandó időszakban a német agrártermelésben részt vettek. Hivatalos statisztikai adatok csak azokra az évekre vannak, amikor a mezőgazdasági üzemekben felmérések voltak, azaz

[13] H.W.Graf v.Finckenstein /l.m./ és G.Helling /l.m./ is ezt használják.

[14] Ld. ehhez: Richtzahlen und Tabellen für die Landwirtschaft. 6. átdolgozott kiadás. Berlin, 1968. 59ff.

1882-re, 1895-re, 1907-re, 1925-re, 1933-ra és 1939-re. Az itt található adatokat viszont olyan különböző elvek szerint határozták meg, hogy tulajdonképpen alig hasonlíthatjuk őket össze egymással. Bár becslések valamelyest csökkenthetik a durva pontatlanságokat, értéküket a korábbiakhoz hasonlóan ennek ellenére nem szabad túl magasra becsülnünk.

Az említett nehézségek bizonyára azt eredményezték, hogy a német agrártörténeti irodalomban eddig messzemenően lemondtak olyan produktivitásvizsgálatokról, amelyek a mezőgazdaságot mint össz-népgazdasági ágazatot a 19. századra, illetve a 20. század első felére figyelembe vették. E tekintetben kivételt képeznek Gertrud Hellingnek a már többször említett 19. századra vonatkozó munkájában végzett számításai.[15] Csodálatra méltó az az alaposság és szorgalom, amellyel ezeket az idősorokat kiszámította. Nem egészen megnyugtató viszont, hogy a szerző a számok általa is hangsúlyozott bizonytalan volta ellenére mégis igen merész következtetéseket von le,[16] és hogy az olvasó a becslések alapjairól nem túl sokat tud meg. Ezért számunkra úgy tűnik, hogy egy ilyen vállalkozás, amely a 19. század német mezőgazdaságára produktivitási mutatók egész sorát vonultatja fel, mégis túl merész dolog.

A G. Helling által alkalmazott eljárás esetében nem lehetséges, hogy összehasonlításokat végezzünk az általa meghúzott időhatárokon túl, azaz tehát az 1925-1939-ig terjedő időszakra vonatkozóan. Ezért mi újból kiszámítottuk az 1881-1910, illetve az 1925 és 1939 közötti produktivitási kvócienseket egy bázis- és egy befejező időszakra.[17] Az így kapott értékek nagysága a következő:

	t gabonaegység/ munkaerő és év	márka/munkaerő és év
1881/1885	5,009	855,7
1896/1900	8,059	1425,3
1906/1910	9,564	1704,6
1925/1927	7,835	1434,5
1931/1933	9,393	1748,6
1937/1939	10,923	2014,4

[15] G.Helling: Die Entwicklung der Produktivität in der deutschen Landwirtschaft im 19. Jahrhundert. Jahrbuch f. Wirtschaftsgeschichte 1966. II. rész; G.Helling: Nahrungsmittelproduktion... i.m. 23.l.

[16] G.Helling: Nahrungsmittelproduktion... i.m. 23ff.; sokkal merészebb itt egyébként még F.W.Hennig /i.m. 55ff./

[17] Csak az egyes korszakokban összehasonlítható termékeket vontunk be a számításba; a növénytermesztésnél: gabonát, burgonyát, cukorrépát,

A két időszak közvetlen számszerű összehasonlítása a kiindulási adatok nagyon különböző kiszámítási módszerei miatt kevésbé meggyőző. Ezért csak akkor van lehetőség a reális összehasonlításra, ha mindkét periódusra egy összehasonlítható középértéket alkalmazunk. Ez az érték ebben az esetben ismét a mértani közép, illetve az átlagos évi növekedési ráta. Ez a két időszakra az alábbi:

	gabonaegység/munkaerő	márka/munkaerő
1881/1910	1,0226 %	1,0240 %
1925/1939	1,0240 %	1,0245 %

Ha sok kívánnivalót hagy is maga után a vitatott kiindulási adatok alapján kiszámítottak egzaktsága, az átlagos növekedési ráták összehasonlítása mégis ugyanazt a tendenciát mutatja, amely már az intenzitások összehasonlításakor is megfigyelhető volt. A növekedési ráták az 1925/39 közti időre ismét valamivel magasabbak, mint az 188/1910 közti időszakra. Ha viszont egy ilyen összehasonlításhoz azokat az átlagos évi növekedési rátákat hívjuk segítségül, amelyek a G. Helling által megadott – a 19. századra vonatkozó – produktivitásszámokon alapulnak, akkor ez a tendencia még nyilvánvalóbb lesz. Ezek a számok az 1881 és 1900 közötti évekre a gabonaegységekben munkaerőként 1,0166 % és márkában egy munkaerőre 1,0085 %, és így még az általunk erre az időszakra kiszámított százalékszámok alatt vannak.

Más szóval: a produktivitás fejlődése is felveti azt a kérdést, vajon abszolút módon igaz-e az a tézis, hogy a német agrártermelés a két imperialista világháború között viszonylag lassan fejlődött.

Az elvégzett intenzitási és produktivitási összehasonlítások legalábbis azt mutatják – a részben nagyon bizonytalan kiindulási adato-

réti szénát; az állattenyésztésnél: sertés- és marhahúst, tejet, tojást. Átszámítási mértékekként használtuk: az NDK-ban alkalmazott gabonaegységkulcsot, illetve az 1937-es agrártermékekre vonatkozó berlini nagykereskedelmi árakat. A bruttó termésmennyiség kiszámítása az alábbi irodalomra támaszkodik: a Német Birodalom Statisztikai Évkönyvei, E.Klein: Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter. Wiesbaden 1973. 132.l., A.Hanau – R.Plate: Die deutsche Landwirtschaftliche Preis- und Marktpolitik im zweiten Weltkrieg. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. 28. kötet. Stuttgart 1975. 117.l. A munkáslétszám olyan becsléseken alapul, amelyet a Német Birodalom Statisztikai Évkönyveiben megadott számokból vezettünk le.

kat figyelembevéve –, hogy másképpen értékelendők a kapitalizmus általános válsága első szakasza német agrártermelésének mennyiségi növekedési rátái, mint ahogy az eddig történt. Úgy tűnik, az imperialista erőknek az a törekvése, hogy Németország ne szoruljon mezőgazdasági termékekből behozatalra, az egyre élesedő konkurrenciaharc és az agrárválság a két világháború között erős ösztönző hatást gyakoroltak a mezőgazdaság fejlődésére.

1. táblázat

Hektáronkénti terméshozamok a négy fő gabonafélére+ Németországban /q-ban 1 ha vetésterületre/

Év	q/ha	Index	Év	q/ha	Index	Év	q/ha	Index
1880	10,4	100	1891	11,2	107,8	1902	17,3	166,4
1881	10,2	98,1	1892	12,9	124,0	1903	17,9	172,1
1882	12,0	115,4	1893	13,9	133,7	1904	17,2	165,4
1883	10,4	100	1894	15,6	150,0	1905	16,4	157,7
1884	10,9	104,8	1895	14,8	142,3	1906	18,1	174,0
1885	11,3	108,7	1896	15,3	147,1	1907	18,7	179,8
1886	12,0	115,4	1897	15,0	144,2	1908	18,2	175,0
1887	11,8	113,5	1898	16,4	157,7	1909	19,9	191,4
1888	11,3	108,7	1899	17,3	166,4	1910	18,0	173,1
1889	10,4	100	1900	16,3	156,7	1911	18,4	176,9
1890	11,9	114,4	1901	15,4	148,1	1912	19,7	189,4

+ rozs, búza, árpa, zab

Forrás: A Német Birodalom Statisztikai Évkönyvei alapján kiszámítva /1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1905, 1914/

Hektáronkénti terméshozamok a négy fő gabonafélére Németországban /határok 1934-től, q/ha vetésterület/

Év	q/ha	Index	Év	q/ha	Index	Év	q/ha	Index
1921	16,7	100	1928	19,9	119,2	1935	18,9	113,2
1922	13,0	77,8	1929	19,3	115,6	1936	18,9	113,2
1923	17,2	103,0	1930	17,5	104,8	1937	19,6	117,4
1924	14,5	86,8	1931	17,5	104,8	1938	23,1	138,3
1925	17,5	104,8	1932	20,1	120,4	1939	21,4	128,1
1926	15,8	94,6	1933	21,3	127,5			
1927	16,8	100,6	1934	19,0	113,8			

Forrás: A Német Birodalom Statisztikai Évkönyvei alapján kiszámítva /1923/24, 1928, 1934, 1939/40/

A szarvasmarha- és sertésállomány növekedése 100 ha mezőgazdaságilag hasznosított területre Németországban /100 ha mg. h. ter.-re db/

Év	Szarvasmarha	Index	Sertés	Index
1873	48,5	100	21,9	100
1883	48,6	100,2	28,3	129,2
1892	54,0	111,3	37,4	170,8
1897	56,9	117,3	43,9	200,5
1900	58,2	120,0	51,7	236,1
1904	59,5	122,7	58,2	265,8
1907	63,4	130,7	68,1	311,0
1912	62,1	128,0	67,4	307,8

/Az állatállományt 1873-ra, 1883-ra, 1892-re és 1897-re az 1895-ös év hasznos mezőgazdasági területére vonatkoztattuk; 1900-ra, 1904-re, 1907-re és 1912-re pedig az 1907-es év hasznos mezg.-i területére/

Forrás: A Német Birodalom 1914-es Statisztikai Évkönyve alapján kiszámítva

A szarvasmarha- és sertésállomány növekedése 100 ha hasznos mezőgazdasági területre Németországban /100 ha h.m.t-re jutó db/

Év	Szarvasmarha	Index	Sertés	Index
1921	60,1	100	56,6	100
1922	58,4	97,2	52,5	92,8
1923	59,5	99	61,6	108,8
1924	61,4	102,2	59,8	105,7
1925	60,4	100,5	56,8	100,4
1926	60,4	100,5	68,1	120,3
1927	63	104,8	80,1	141,5
1928	64,6	107,5	70,6	124,7
1929	63,3	105,3	70	123,7
1931	67,1	111,7	83,6	147,7
1932	67,2	111,8	80,3	141,9
1933	69,3	115,3	84	148,4
1934	67,4	112,2	81,5	144
1935	67,6	112,5	81,5	144
1936	71,7	119,2	92,5	163,4
1937	73,2	121,8	85,2	150,5
1938	71,7	119,3	84,8	149,8
1939	70	116,5	90,8	160,4

/Németország az 1934-es határokban/

Forrás: A Német Birodalom 1928-as, 1930-as, 1937-es és 1939-es Statisztikai Évkönyvei alapján kiszámítva

2. táblázat

A hektáronkénti terméshozamok növekedése a négy fő gabonafélére 3 év átlagában Németországban

Évek	q/ha	Évek	q/ha
1880/1882	10,9	1921/23	15,6
1883/1885	10,9	1924/26	15,9
1886/1888	11,7	1927/29	18,7
1889/1891	11,2	1930/32	18,4
1892/1894	14,1	1933/35	19,7
1895/1897	15,0	1936/39	20,8
1898/1900	16,7		
1901/1903	16,9		
1904/1906	17,2		
1907/1909	18,9		
1910/1912	18,7		

A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus, Budapest 1982 augusztus

C 10. szekciójának anyaga

Papers of the Section C 10 in the Eight International Economic Historical Congress, Budapest August 1982

Dieter Scheler /Bochum, BRD/:

ZUR SOZIALSTRUKTUR DER WEINBAUREGION UM BONN UND GODESBERG IM SPÄTEN MITTELALTER

Die Beobachtungen, die ich im folgenden vorstelle, beziehen sich auf ein kleines Weinbaugebiet, das bereits seit dem Ende des 19. Jahrhunderts verschwunden ist, die Region um Bonn und Godesberg am Rhein. Man wird aus der Sicht des heutigen Weintrinkers den Untergang dieses Weinbaus nicht bedauern, denn schon Ende des 16. Jahrhunderts wird von den Godesberger Wein gesagt, sie seien "nit gar nach dem besten",[1] und die Beamten des Departements Rhin-et-Moselle klassifizierten bei der Katasteraufnahme 1811 den vorgefundenen Rotwein als recht mittelmäßig. Er werde nur in der Umgebung getrunken, denn er lohne nicht den Transportkosten für die Ausfuhr.[2]

Das Weinbaugebiet der beiden kurkölnischen Ämter Bonn und Godesberg erstreckt sich linksrheinisch etwa 26 km vom äußersten Süden der Kölner Bucht, der Rheintalverengung bei Rolandseck, in nördlicher Richtung bis Wesseling /12 km südlich der Stadtmitte von Köln/ und von der Rheinniederterrasse etwa 7 km in ost-westlicher Richtung bis zur tiefsten Ausbuchtung des Vorgebirges. Wein wurde sowohl auf den stark sandigen Flächen der hochwasserfreien Niederterrasse des Rheins wie dem sich anschließenden Lößboden der Mittelterrasse und den sanft ansteigenden Hängen des Kottenforsts um Bonn und Godesberg und des sich anschließenden Vorgebirges, der Ville, angebaut. Heute gehört der südliche Teil des Gebiets zur Stadt Bonn und ist überbaut, der nördliche im Rhein-Sieg-Kreis ist - von der Raffinerieregion Wesseling abgesehen - Gemüse- und Obstanbaugebiet für den Ballungsraum Köln - Bonn. Der Weinbau fiel also nicht in erster Linie den veränderten Geschmacksansprüchen der Trinker zum Opfer, sondern vor allem der Industrialisierung und ihren Folgewirkungen.

Diese Region am Rhein zwischen Köln und Bonn war nie ein abgeschiedenes Gebiet. Im 15. Jahrhundert, in der Zeit, auf die ich mich im folgenden in erster Linie beziehe, waren Bonn und Godesberg der politische Kernraum Kurkölns, des weltlichen Territoriums der Erzbischöfe. Denn seit dem sich die Stadt Köln am Ende des 13. Jahrhunderts von deren Herrschaft befreit hatte, residierten sie mit Vorliebe auf ihrer Burg Godesberg oder in Bonn, dem sie 1244 Stadtrechte verliehen hat-

[1] A.Wiedemann: Geschichte Godesbergs und seiner Umgebung, 2. Aufl., Bad Godesberg 1930, S. 447f.

[2] Hauptstaatsarchiv :/=HStA/ Düsseldorf, Abteilung 2, Regierungsbezirk Köln, Katasterbücher B 5433 /Mehlem/, f. 16.

ten.[3] Die Mauer, die damals die Bürger zu errichten hatten, schloß ein Areal ein, das noch Ende des 16. Jahrhunderts, wie Stadtansichten zeigen, zu mehr als der Hälfte von Weingarten bedeckt war.[4] Dies war auch ein Ergebnis der Konzentration geistlichen Besitzes in der Stadt, deren vorstädtische Siedlungskerne zwei bedeutende in spätrömische bzw. fränkische Zeit zurückreichende Stifte, St. Cassius und Dietkirchen bildeten, die ausgedehnte Grundherrschaften im Umland besaßen. Die Stadtmauer war tatsächlich weit für eine kleine Mittelstadt von 4.000 Einwohnern am Ende des Mittelalters, faßte dafür aber auch noch die im 18. Jahrhundert auf 10.000 Einwohner angewachsene Bevölkerung der barocken Residenzstadt.[5] Im Mittelalter blieb Bonn immer im Schatten des benachbarten Köln, das als größte Stadt Deutschlands im 15. Jahrhundert mit seinen 40.000 Einwohnern zehnmal größer war.[6]

Das Alter des Weinbaus in diesem Gebiet läßt sich noch nicht mit Sicherheit bestimmen. Er dürfte aber wie der am nördlichen Mittelrhein auf römische Zeiten zurückgehen.[7] Erste urkundliche Nachweise beziehen sich auf das 9. Jahrhundert. Sie betreffen Schenkungen von Weinbergen und kleinen Höfen, die bereits auf relative Parzellierung des Weinbergbesitzes deuten.[8] Obwohl verhältnismäßig weit nördlich gelegen ist also der Weinbau dieses Gebiets nicht erst ein Ergebnis der Konjunktur der Spezialkulturen im Gefolge der Agrarkrise des 14. Jahrhunderts. Deren mögliche Auslöser, die vorangehende Pestwellen waren übrigens in diesem Raum dichter Dorfbesiedlung für die Wüstungsbildung nicht entscheidend.[9]

Die "Modernität" dieser Region, ihre Lage im Ausstrahlungsbereich einer großen Konsumenten- und Exportgewerbestadt und im Kernraum der sich festigenden Territorialherrschaft, haben mich bestimmt, dieses

[3] E.Ennen, D.Höroldt: Kleine Geschichte der Stadt Bonn, Bonn 1967, S. 43f., 49f., 58.

[4] Ebenda, Tafel 20 /1588/

[5] Ebenda, S. 93, 125.

[6] F.Irsigler: Kölner Wirtschaft in Spätmittelalter, in: Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft, hg. von H. Kellenbenz, Bd. 1, Köln, 1975, S. S. 225.

[7] J.Röder: Bodenspuren alten Weinbaus am nördlichen Mittelrhein, Rheinische Vierteljahresblätter 18 /1953/, S. 178f. /Andernach/, 190.

[8] A.Wiedemann /wie Anm. 1/: S. 166 /804/, 168 /798, 812/.

[9] W.Janssen: Studien zur Wüstungsfrage im fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelnordrand, 1, Beihefte der Bonner Jahrbücher 35, Köln 1975, S. 48-51, 204-206.

Gebiet als Untersuchungsfeld für das Verhältnis von Grundherren und Bauern unter entwickelten feudalen Bedingungen zu wählen. Die fortgeschrittene kurkölnische Verwaltung des 15. Jahrhunderts hat mir auch die Quellenbasis für meine Arbeit geliefert. Es handelt sich um eine Deskription der Schatzungspflichtigen von etwa 30 kurkölnischen Dörfern aus der Mitte des 15. Jahrhunderts. Für jedes Dorf werden darin die steuerpflichtigen, hausgesessenen Einwohner /insgesamt über 1.000 Personen/ mit ihrem Besitz und mit allen ihren Abgaben sowie deren Empfängern genannt. Gesinde, das Jahreslohn erhält, wird beim jeweiligen Hof aufgeführt. Auch schatzfreie Güter und Zehnten werden - wenn auch nicht lückenlos - verzeichnet.[10] Auf dieser Basis und unter schrittweiser Hinzuziehung ergänzender Überlieferung der Landesherrschaft und der jeweils als Abgabenempfänger nachgewiesenen geistlichen und weltlichen Grundherrschaften versuche ich eine Vorstellung vom Einfluß der Grundherrschaft auf die dörfliche Sozialstruktur dieser Ämter im 15. Jahrhundert zu gewinnen. Für den Weinbau ist die Quellenlage entsprechend seiner nur regionalen Bedeutung und seiner für den Landesherrn finanzpolitisch im Vergleich zu Rheinzöllen und stadtkölnischen Kreditmöglichkeiten untergeordneten Rolle ungünstig. Das privilegierte Quellenmaterial der berühmteren Weinexportregionen fehlt. Es gibt hier weder ein landesherrlich kodifiziertes Weinbaurecht noch fürstliche Weinordnungen oder das Material kleinstädtischer oder ländlicher Weingärtnerzünfte. Dazu kommt, daß die mittelalterlichen Bestände des Bonner Stadtarchivs schon im 17. Jahrhundert zugrunde gingen. Das zwingt zu Rekonstruktionen, die beim jetzigen Stand der Untersuchung oft hypothetisch bleiben müssen. Dennoch scheint mir, daß sich erste gesicherte Umrisse der gesuchten Struktur abzeichnen.

Der Untersuchungsraum gilt in vielem als typisch für die rheinischen Agrarverhältnisse des Spätmittelalters. Aus einer Masse von kleinen und mittleren Bauernwirtschaften heben sich einzelne große Pachtgüter /Halfengüter/ als Ergebnis der herrschenden Realteilung und des Pachtsystems heraus. Entsprechend hoch ist die Mobilisierung des Grundbesitzes. Die Bauern sind persönlich frei, leibherrschaftliche Abgaben sind zur dinglichen Last an Höfen und Land geworden /Kurmuts-

[10] Hauptstaatsarchiv /=HStA/ Düsseldorf, Kurköln II, 1749; vgl. dazu: Th.Ilgen: Die Grundlagen der mittelalterlichen Wirtschaftsverfassung am Niederrhein, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst 32 /1913/, S. 119 f.; J.Dietz: Eine Steuerliste der Ämter Bonn und Godesberg vom Jahre 1449, Bonner Geschichtsblätter 8 /1954/, S. 105 - 134 /bisher einzige systematische Auswertung/; G.Droege: Verfassung und Wirtschaft in Kurköln unter Dietrich von Moers /1414-1463/, Rheinisches Archiv 50, Bonn 1957, S. 195. - Außerdem HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1614, S. 34 ff. /Deskription von Witterschlick und Morenhoven/.

güter/. Die vorwiegend geistlichen Grundherrschaften haben - oft erheblich zersplitterten - Streubesitz und gelten als "versteinert".[11] Die Landgemeinden sind im 15. Jahrhundert vor allem durch die landesherrliche Gerichtsorganisation geprägt. Dingstühle und ihre Schöffen handeln für die Gemeinden.[12] Das Gefälle zwischen Stadt und Land ist nicht stark. Übergänge gibt es nicht nur in der Gerichtspraxis - die Schöffengerichte erstrecken sich oft über Stadt und Land - und in der Wirtschaftsstruktur, besonders im Weinbau und in manchen Gewerben, sondern auch im Rechtsstatus. Neben agrarisch geprägten Landstädten finden sich Dörfer mit fast städtischer Selbstverwaltung.[13]

Was bedeuten diese Verhältnisse für Bauern und Grundherren im Dorf? Inwiefern prägen sie die bäuerliche Sozialstruktur?

1. Die Grundherrschaften sind "versteinert", wenn man darunter versteht, daß sie ihren Besitz nicht mehr nennenswert erweitern und die Organisationsform des 13. Jahrhunderts im wesentlichen unverändert beibehalten; sie sind es jedoch nicht ökonomisch. Ihre Wirtschaftsführung wird eher planvoller. Nicht nur geordnete Rechnungsführung ist die Regel, es gibt auch Berechnungen der kostengünstigsten Form der Bewirtschaftung. Ende des 15. Jahrhunderts wird beim Wiederaufbau des Klosters Rolandswerth auf der Rheininsel im äußersten Süden unseres Untersuchungsgebiets nach dem Neußer Krieg /das ist der Reichskrieg 1474/75 gegen Karl d. Kühnen von Burgund/ aufgrund von Durchschnittswerten der Einnahmen und Ausgaben eine Kostennutzenrechnung für Eigen-

[11] Vgl. die insgesamt gültig gebliebenen Feststellungen von H.Aubin: Agrargeschichte, in: Geschichte des Rheinlandes von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart, hg. v. H.Aubin u.a., 2, Essen, 1922, S. 127-136, F.Steinbach: Die rheinischen Agrarverhältnisse, in: Tausend Jahre deutscher Geschichte und deutscher Kultur am Rhein, hg. v. A. Schulte, S. 163-173 und S.Corsten: Das Domanialgut im Amt Heinsberg, Rheinisches Archiv 43, Bonn, 1953. S. 150-153.

[12] H.Schöningh: Der Einfluß der Gerichtsherrschaft auf die Gestaltung der ländlichen Verhältnisse in den niederrheinischen Territorien Jülich und Köln im 14. und 15. Jahrhundert, Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 79 /1905/, S. 39-47. - H.Aubin: Die Entstehung der Landeshoheit nach niederrheinischen Quellen, 1920, Neudruck Bonn 1961, S. 52-56 /Dingstühle der Ämter Bonn und Godesberg/.

[13] B.Kuske: Die rheinischen Städte, in: Geschichte des Rheinlandes von der ältesten Zeit bis zur Gegenwart, hg. v. H. Aubin u.a., 2, Essen, 1922, S.68f. - H.Sieveking: Die rheinischen Gemeinden Erpel und Unkel und ihre Entwicklung im 14. und 15. Jahrhundert, Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte, 2. Bd., 4. Hälfte, 2, Leipzig, 1896. - W.Janssen: Stadt und Stadtherr am Niederrhein im späteren Mittelalter, Rheinische Vierteljahresblätter 42 /1978/, S. 190-196.

wirtschaft und Verpachtung der Höfe des Klosters angestellt und dabei die größere Wirtschaftlichkeit der Verpachtung errechnet.[14] Solche Rentabilitätsüberlegungen sind möglich, weil die Grundherrschaften Naturalrenten beziehen. Auch die Zeitpachtleistungen bestehen vorrangig in Naturalabgaben. Pacht gegen fixe Geldsummen ist in der Regel nur bei Kurzzeitpachten wie den gewöhnlich Jahr für Jahr neu verpachteten Zehnten üblich.[15] Damit sind die Einkünfte dem Permanenten Geldwertverfall weitgehend entzogen. Aber die Versuche rationeller Bewirtschaftung stoßen schnell an ihre Grenzen.

Eine Grenze bilden die Produktionsbedingungen vor allem des Weinbaus als der wichtigsten Kultur der untersuchten Ämter. Zwar erzielt Wein im 15. Jahrhundert trotz langfristig fallender Tendenz wesentlich günstigere Preis als Getreide, aber das gilt offensichtlich nur für Weine von überregionaler Bedeutung.[16] Die wenigen Preisangaben die sich bisher für den behandelten Raum haben nachweisen lassen, liegen erheblich unter denen für die Weine aus dem benachbarten Ahrtal oder den Preisen für die Kölner Ratsweine. 1419 beträgt der Fuderpreis für Weine aus Mehlem bei Rolandswerth 40 Mark, der für Weine aus Ahrweiler 83 Mark.[17] Die Preise der teueren Kölner Ratsweine liegen 1480/90 bei 152-218 Mark,[18] die Rolandswerther Durchschnittsberechnung für die 80er Jahre geht dagegen für 1490 von einem Preis von 56 Mark für den regionalen Weiswein und von 40 Mark für den Rotwein aus.[19] Ertragsunsicherheit und hohe Kosten- und Arbeitsintensität gelten hier allerdings ebenso wie in den berühmteren Anbaugebieten.

Für die Grundherren kam es deshalb auf die effektivste Verbindung von sorgfältigem Anbau, kostengünstiger Bearbeitung und zuverlässiger Ablieferung an. Dieses Ziel suchten sie seit dem 14. Jahrhundert mit Hilfe detaillierter Pachtverträge zu erreichen die auch die Begehung

[14] Landeshauptarchiv /=LHA/ Koblenz 161, nr. 63.

[15] So verpachtete das Kölner Domstift seinen Zehnten in Mehlem jährlich: Historisches Archiv /=HA/ Köln, Domstift, Akten 123, S. 4. - Kombination von Natural- und Geldleistung bei - seltener - Kurzzeitverpachtung von Zehnten, z.B. auf 7 Jahre: Urkundenbuch der Abtei Heisterbach, bearb. v. F. Schmitz, Urkundenbücher der geistlichen Stiftungen des Niederrheins, 2, Bonn 1908, S. 577 nr. 565 /1499/.

[16] F.Irsigler: /wie Anm. 6/, S. 302.

[17] Archiv für Geschichte und Statistik des Vaterlands, 1, Bonn, 1785, S. 180, 206 /erzbischöfliche Rechnung unter Dietrich von Moers/.

[18] R.Knipping: Die Kölner Stadtrechnungen des Mittelalters, 1, Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 15, 1, Bonn, 1897, S. 229.

[19] LHA Koblenz 161, nr. 63, S. 30.

der Weinberge und die Überwachung der Lese genau regelten.[20] Sie konnten damit aber weder Pachtrückstände verhindern noch Pachtermäßigungen in schlechten Jahren umgehen.[21] Vor allem aber waren sie für große Höfe und Weingärten auf wirtschaftlich leistungsfähige Pächter angewiesen, die überdies die Einhaltung ihrer Zeitpachtverträge durch angemessene Pfandobjekte - nicht selten den eigenen Hof - garantieren konnten.[22] Bei der Verpachtung der vielen Einzelparzellen begnügten sie sich jedoch meist mit kleineren und mittleren Bauern ihrer Hofverbände, die auf kleinen Erbzinshöfen saßen und gewöhnlich fixierte Erbpachtabgaben leisteten. Ähnlich verfuhr man auch mit den grundherrschaftlichen Ackerländereien. Damit stießen die Grundherren aber an die zweite Grenze rationeller Bewirtschaftung: die effektive Kontrolle ihrer Pächter. Es ist nicht leicht abzuschätzen, ob die detaillierten Anbauvorschriften und Sanktionen der Pachtverträge vor allem im Weinbau Indiz für oder gegen eine entsprechende Praxis sind. Fälle von Nichtbebauung von Weingärten, Abgabenreduktion und Unterverpachtung trotz entgegenstehender Abmachungen tauchen immer wieder in Zinsregistern und Urkunden auf.[23] Es macht allerdings stutzig, daß es, wenn solche Vertragsbrüche gerichtlich eingeklagt und durch Urteil zugunsten des Grundherrn entschieden werden, dennoch nicht selten zur Anerkennung der geschaffenen Zustände kommt.[24] Die entscheidenden "Vermittler" sind in diesen Fällen die Schöffen der landesherrlichen dörflichen Niedergerichte, der sog. Dingstühle. In der Mehrzahl werden sie von den Großbesitzern und Großpächtern der Dörfer eines Dingstuhls gestellt, die in der Regel bäuerliche Interessen zu vertreten scheinen.[25] Gewöhnlich sind die Grundherren bei Schuldklagen und vorzeiti-

[20] H.Schmitz: Blüte und Verfall des rheinischen Weinbaus unterhalb der Mosel, Diss. Köln, Bergisch-Gladbach 1925, S. 46 f.

[21] Ebenda, S. 40 f.

[22] Ebenda, S. 39. - Hof als Pfand: Urkundenbuch der Abtei Altenberg, bearb. v. H. Mosler, 2, Urkundenbücher der geistlichen Stiftungen des Niederrheins 3, 2, Bonn, 1955, S. 99, nr. 16 /1404/.

[23] Z.B. Universitätsbibliothek Bonn /=UB/ Bonn, Hs. S. 816 /Zinsregister von Rolandswerth von 1492/, f.13^{r} /Abgabenreduktion/, f. 52^{r} /dasselbe nach Nichtbebauung wegen zu hoher Abgabenbelastung/, f. 91^{v} /Nichtbebauung/. - Nachträglich sanktionierte Unterverpachtung in Mehlem: HA Köln, Antoniter, Urk. 390 /1559/.

[24] Schmitz /wie Anm. 20/, S. 41. - UB Bonn, Hs. S 816, f. 8^{v} /Abgabennachlaß entgegen Urteilspruch zugunsten Rolandswerths auf Fürsprache des Schultheißen/.

[25] Das gilt für die Mehlemer Schöffen des 15. und beginnenden 16. Jahrhunderts, deren Besitz sich identifizieren läßt. - Vgl. übereinstim-

ger Pachtaufkündigung auf die Zwangs- und Strafgewalt dieser Niedergerichte angewiesen, da ihren Hofgedingen nur noch die Ausübung minimaler Zwangsrechte verblieben ist.[26] Offenbar ist es eine Reaktion auf diese Situation, wenn nun Grundherren seit dem 14. Jahrhundert als verschärfende Pachtbedingungen Rückfallklauseln in ihre Urkunden einführen, die einen vorausgehenden Schöffenspruch ausschließen.[27] Die Schöffengerichte scheinen überhaupt eine zentrale Rolle im Dorf zu spielen. Sie besitzen ein eigenes Siegel, führen Schöffenbücher, bewahren Register der im Gerichtssprengel begüterten Grundherrschaften auf und sind nicht nur zuständig in Schuldklagen von Grundherren gegen Bauern, sondern auch von Bauern untereinander.[28] Gleichzeitig sind die Schöffen und der vom Landesherrn eingesetzte Schultheiß Organe der kurkölnischen Lokalverwaltung und als solche dem jeweiligen Amtmann und Kellner untergeordnet, in deren Auftrag sie auch außerhalb des Dingstuhls tätig werden können.[29] Daneben obliegt ihnen zusammen mit den Amtleuten die Steuerumlage, eine angesichts der ständig angespannten Finanzlage des Territoriums im 15. Jahrhundert ebenso häufig wie

mende Beobachtungen in Grefrath /Geldern/: W.Janssen: Grefrath, Schriftenreihe des Landkreises Kempen-Krefeld 19, Kempen 1968, S. 84-88. - Über Solidarität der Pächter großer Salhöfe mit dorthin abgabepflichtigen Bauern vgl. F. Steinbach, Beiträge zur bergischen Agrargeschichte, Rheinisches Archiv 1, Bonn - Leipzig 1922, S. 60. - Dazu auch Schöningh /wie Anm. 12/, S. 46.

[26] Schöningh /wie Anm. 12/, S. 68-73.

[27] Urkundenbuch Helsterbach /wie Anm. 15/, S. 430, nr. 369 /1358/; Urkundenbuch Altenberg, 1, Bonn, 1912 /wie Anm. 22/, S. 544, nr. 720 /1342/; ebenda, 2, S. 336, nr. 317 /1514/: ausdrücklicher Parteilichkeitsvorwurf gegen die Schöffen.

[28] Schöningh /wie Anm. 12/, S. 45. - Sieveking /wie Anm. 13/, S. 18, 23, 34ff. - Erwähnung des Mehlemer Schöffensiegels seit 1336 /HA Köln, St. Ursula, Urk. 80/, des Schöffenbuchs im Rolandswerther Zinsregister von 1492 /UB Bonn, Hs. S 816, f. 14r/. - Auf Registerverwahrung verweist der Vermerk im 1481 angelegten Blankenheimscher Weinpachtregister, daß es 1510 von der Frau des Mehlemer Schultheißen in Beisein des Amtmanns von Godesberg dem Blankenheimer Rentmeister übergeben worden sei /Herzoglich v. Croy'sches Archiv Dülmen, Blankenheim-Manderscheid, 13, 8c, f. 11r/.

[29] Schöningh /wie Anm. 12/, S. 123. - Droege /wie Anm. 10/, S. 112. - Vgl. die Beköstigung von Schultheiß und Schöffen durch den Kellner von Rolandseck: HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1854, f. 13r /Rechnung 1472/. - Mehlemer Schultheiß im Auftrag des Amtmanns tätig in Honnef: Archiv /wie Anm. 17/, S. 234 /Rechnung 1421/22/.

heikle Aufgabe.[30] Nimmt man noch hinzu, daß die Schöffen nicht selten auch Hofgeschworene oder Schulzen der grundherrlichen Hofgedinge sind und damit zuständig für die Kontrolle von Abgaben und Besitzwechsel, so läßt sich ermessen, daß sie im konfliktfall die Grundherren erheblich blockieren konnten, falls Obergericht oder Landesherr nicht zu deren Gunsten eingriffen.[31] Ohne sie war Grundherrschaft offensichtlich nicht wirksam auszuüben. Dementsprechend scheint man sich gewöhnlich arrangiert zu haben. – Wie weit die Schöffengerichte, die unter der Führung des vom Amtmann abhängigen Schultheißen seit dem Ende des 13. Jahrhunderts die grundherrlichen Gerichte zuruckdrängten und damit die Territorialisierungsprozeß vor Ort beschleunigten, bei der Ausübung ihrer zweiten wichtigen Kompetenz, der Umlage des Schatzes, unter besonders günstigen Bedingungen gehen konnten, zeigt ein Fall, der sich 1460–75 in Oberwesseling abspielte. Der Ort war eine jülichische Enklave im kurkölnischen Gebiet am Nordrand des Amtes Bonn. Als der jülichische Schatz, eine Grund- und Gebäudesteuer, die von den Inhabern der Schatzgüter erhoben wurden und von der die Geistlichkeit, die Ritterschaft und die Städte befreit waren, gefordert wurde, verlangten die Schöffen diese Steuer auch vom umfangreichen geistlichen Besitz im Ort und setzten ihre Forderung im Bund mit den jülichischen Beamten schließlich sogar mit Hilfe der Pfändung des Großpächters der bedeutendtsten geistlichen Grundherrschaft im Ort, des Cassiusstifts in Bonn, durch. Nicht das darauf folgende achtjährige Interdikt, sondern der Neußer Krieg 1475 zwang sie schließlich, sich dem Urteilsspruch des geistlichen Gerichts zu fügen.[32]

2. Es wäre aber einseitig, die Schöffen nur im Spannungsfeld zwischen Grundherren und Dorf zu sehen wie dies die grundherrliche Überlieferung nahelegt. Schultheiß und Schöffen repräsentieren die

[30] Schönlngh /wie Anm. 12/, S. 45, 103-105. – Entsprechend der Praxis der Bedeneinziehung: A.Schmitz: Die Bede in Kurköln, Diss. Freiburg 1912, S. 73ff. – F.Walter: Das alte Erzstift und die Reichsstadt Cöln, Bonn, 1866, S. 196.

[31] Z.B. Urkundenbuch Helsterbach /wie Anm. 15/, S. 606, nr. 596 /1548/ und S. 469, nr. 429 /1394/; dazu H.Pauen: Die Klostergrundherrschaft Helsterbach, Belträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinerordens, H. 4, Münster, 1913, S. 103 f.

[32] J.Dietz: Wesseling, Bonn, 1962, S. 49-54.

Dörfer des Dingstuhls auch nach außen, wenn sie z.B. für begrenzte Zeit die Kürweine, das sind Bedeweine, also eine Naturalsteuer, auf die der Erzbischof in diesen Ämtern Anspruch hat, durch eine fixe jährliche Geldzahlung ablösen und für die Aufbringung der Summe garantieren[33] oder gegenüber Dritten für Renten bürgen, die die Gemeinde verkauft.[34] Aber auch innerhalb des Dorfes spielen sie eine erhebliche Rolle. Die größten Besitzer unter ihnen tauchen nämlich unter den Abgabenempfängern der Bauern auffällig oft auf. In den Fällen, in denen sich bisher der Rechtsgrund dieser Abgaben feststellen ließ, handelt es sich um Zu- bzw. Unterverpachtung. Wahrscheinlich spielt auch Verschuldung eine Rolle. Sie kann - aktuell eingegangen oder überkommen - in beträchtlichem Ausmaß in den Gültbelastungen der kleinen und mittleren Bauern stecken. Auf der Seite der Schuldner ließe sie sich aus den Erbproblemen der Realteilung verstehen,[35] auf der Seite der Gläubiger aus der zumindest bei den Grundherrschaften faßbaren Tendenz, Kapital auch in kleinen Naturalrenten anzulegen.[36] Auffällig bleibt, daß die Belastung der kleinen Hofstellen relativ viel höher ist als die der wenigen großen. Es gibt Fälle, in denen das Einkommen großer Bauern aus Abgaben, die ihnen kleine und mittlere Hofstellenbesitzer zahlen, ihre eigenen Rentenverpflichtungen um das doppelte übersteigt.[37] Auch lokale Adelige, die nicht Inhaber einer Grundherrschaft sind, sind Empfänger bäuerlicher Renten vergleichbaren

[33] HStA Düsseldorf, Kurköln, Urk. 2582 /1466/: Ablösung der Kürweine der Dingstühle Waldorf, Dottendorf, Duisdorf und Widding für 10 Jahre.

[34] Andere Bürgen kommen beim Erwerb von Renten der Gemeinden Königswinter und Mehlem - beide haben Schöffenverfassung - durch das Kloster Rolandswerth kaum in Frage: UB Bonn, Hs. S 816, f. 6^{r}, 6^{v} /1482/. -Vgl. auch Schönlngh /wie Anm. 12/, S. 45. - Zum Rentenkauf vgl. Anm. 36.

[35] Steinbach /wie Anm. 25/, S. 39 ff., 46, 51 f.

[36] H.Pauen /wie Anm. 31/, S. 35 f., 96 f. - Dazu grundlegend W.A. Boelcke: Zur Entwicklung des bäuerlichen Kreditwesens in Württemberg vom späten Mittelalter bis Anfang des 17. Jahrhunderts, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik 176 /1964/, S. 319-358, besonders 325ff.; zur bäuerlichen Kreditaufnahme bei Großbauern: derselbe, Bäuerlicher Wohlstand in Württemberg Ende des 16. Jahrhunderts, ebenda, S. 241-280.

[37] Das gilt für Lodich Lotz, den größten Grundbesitzer von Mehlem.

Umfangs. Auch diese lassen sich in Einzelfällen als Pachtleistungen für unterverpachtetes Land von Grundherrschaften erweisen.[38]

Damit werden erste Umrisse einer dörflichen Oberschicht sichtbar, deren Kern Großbauern und lokaler Adel bilden. Beide Gruppen scheinen nicht scharf voneinander getrennt zu sein. Schultheißen, Zollbeamte, vielleicht auch Kellner kommen aus beiden Gruppen.[39] Söhne großer Bauern tauchen als Kriegsknechte der Stadt Köln auf.[40] Beide Gruppen sind für diese Zeit in diesem Raum noch nicht untersucht. Immerhin läßt sich von ihnen sagen, daß sie nicht dem Bild rechtständisch abgeschlossener Schichten entsprechen. Der hier in den Quellen mit "her" oder "junker" gekennzeichnete Adel erreicht zu einem guten Teil nicht die Landstandschaft,[41] einzelne Großbauernfamilien wie die Lotz aus Mehlem, die kein Siegel führen, werden in aller Form in allerdings

[38] Daß Unterverpachtung selbst zur Gründung einer vollen Hofstelle /Hausbau/ führen kann, zeigt aufschlußreich HA Köln, Antoniter, Urk. 390 /1559/. Vgl. Anm. 23.

[39] Schönlngh /wie Anm. 12/, S. 40. - Der Schulthelß von Mehlem Johann vam Reyne, der dort 1404 einen Hof besitzt, ist nicht adelig, wohl auch kein Bonner Bürger /siehe Anm. 43/. - Adeliger und Schöffe in Bonn ist dagegen Clais von Meckenheim, Schulthelß von Mehlem 1449: J.Dietz: Die Bonner Schöffen und ihre Familien bis zum Jahre 1600, Bonner Geschichtsblätter 10 /1956/, S. 115 f. - Die beiden Rolandsekker Kellner Iorgen Horst /HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1854, f. 6r, f. 14v: 1472/ und Diederich Muchmann /Archiv - wie Anm. 17 - S. 165: 1477/ entstammen offensichtlich anders als die vergleichbaren Rentmeister des Amtes Heinsberg /Corsten - wie Anm. 11 - S. 27 f./ nicht dem niederen Adel; sie sind vermutlich auch nicht Bonner Bürger. - Die Kellner der Grafschaft Katzenelnbogen waren in der Regel vermögende Bürger: H.Maulhardt: Kellerei und Landschreiberei der Grafschaft Katzenelnbogen im 15. Jahrhundert, Archiv für Hessische Geschichte und Alterstumkunde 39 /1981/.

[40] "Herman Pryntz van Meylen" ist im 15. Jahrhundert Söldner der Stadt Köln /HA Köln, Undatierte Briefeingange, nr. 1467 /auch 1468/. - 1449 sind in Mehlem "der alde Prentz" und "Hentz Prentz" nachzuweisen. Ihre beiden Höfe zusammen ergäben das viertgrößte Besitztum der 81 Hofstellen.

[41] Von den in Mehlem und Muffendorf begüterten adeligen Familien gehören im 16. Jahrhundert noch die Meckenheim zum landsässigen kurkölnischen Adel /HStA Düsseldorf, Kurköln II, 5657, f. 10r, 43r/, jedoch nicht mehr die Emme /über sie J.Dietz - wie Anm. 10 - S. 116/, Wevelinghoven und Frentz. - Vgl. dieselbe Beobachtung in Grefrath /Geldern/: W.Janssen: Grefrath /wie Anm. 25/, S. 70.

kleine kurkölnische Lehen investiert.[42] Auch die Grenze zwischen Stadt und Land verschwimmt. Besitz wird gleichzeitig in Stadt und Land erworben. So pachtet ein Mehlemer Schultheiß nicht nur den größten Hof eines Klosters in Rolandswerth, sondern auch ein Haus der Kölner Antoniter in Bonn, dessen Zins auf deren Hof in Mehlem fließt.[43] Dabei ist zu berücksichtigen, daß ein Dorf wie Mehlem, das 82 Hausbesitzer ausweist, mit Wall und Graben versehen war[44] und vielleicht wie Erpel auf der anderen Rheinseite mit Harnisch und Helm Bewaffnete zu stellen hatte,[45] also in manchem durchaus kleinstadtähnliche Züge trug.

Die beschriebene Oberschicht ist zahlenmäßig sehr gering. Bestenfalls 7% sind Großbesitzer im engeren Sinn. Ihr Besitz besteht im Kern aus Eigengut, Lehen- oder Halfwinnerhöfen und stammt weder aus einer einzigen Grundherrschaft noch beschränkt er sich immer auf ein Dorf.[46] - Freigut wird in der Deskriptionsliste naturgemäß nicht konsequent aufgeführt. Immerhin läßt die häufige Pfandsetzung von Eigen in Pachturkunden einen gewissen Umfang solchen Besitzes in großbäuerlichen Händen vermuten. Auch die kurkölnischen Kellereiordnungen aus der Mitte des 15. Jahrhunderts, die ganz selbstverständlich von Freigut in adeliger, bürgerlicher oder bäuerlicher Hand ausgehen, deuten in diese Richtung.[47]

[42] Sie erhalten das Knodengut in Lannesdorf 1449 /HStA Düsseldorf, Kurköln, Lehen I/2, f.30[v] /; bestätigt 1455 /ebenda I/9[I], f. 240: "want ich geyn eygen siegell enhain"/, und behalten es bis 1526 /ebenda II,135/.

[43] Urkundenbuch Altenberg /wie Anm. 22/ 2, S.99, nr. 16 /1404/; HA Köln, Antoniter, Urk. 137 /1407/.

[44] Arbeiten am Graben in Mehlem werden in der Rolandsecker Rechnung von 1472 erwähnt: HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1854, f. 6[v].

[45] Sieveking /wie Anm. 13/, S. 10 f.

[46] Die Lotz und Wintzen - bäuerliche Großbesitzer - haben Besitz in Mehlem und Lannesdorf.

[47] Schönlngh /wie Anm. 12/, S. 52, 81, 83. - In einem Abschnitt der Kellereiordnung für Altenwied /1454/, der auch für Rolandseck gilt, wird die Veräußerung von schatzpflichtigem Besitz an 'geystlich off ritter off knechte off lantlude upp vryen guden sitzen' streng untersagt /HStA Düsseldorf, Handschriften L V, S. 17/. Landmann bedeutet hier offensichtlich Bauer. /Vgl. ebenda S. 17: Die Bekanntmachung landesherrlicher Anordnungen soll erfolgen 'in allen kirchen ind scheffenstollen da der lantman by sy ind dan vort zo allen hoegedingen in unsen landen van Aldenwede'/. - Daß die Rekonstruktion von bäuerlichem Freieigen bei ausreichender Überlieferungsdichte - allerdings nur auf kartographischem Wege - möglich ist, zeigt W.A.Boelcke: Die Grund-

Schließlich ist diese Oberschicht in ihrer Funktion als Großproduzenten und Verwalter landesherrlicher Einkünfte neben den Grundherren ein wichtiges Bindeglied zum regionalen und überregionalen Handel.[48]

3. Die vorläufig noch nicht nach eindeutigen Schichtungskriterien unterscheidbaren kleinen und mittleren Bauern haben eines mit der Oberschicht gemeinsam: ihr Besitz ist keineswegs ein Abbild bestimmter Grundherrschaften. Selbst im kleinen bildet er ein Konglomerat von Pachtland verschiedener Grundherren, Großbesitzer, Nachbarn oder Verwandten. Ob dieser Besitz allerdings immer ausreichte, um ohne Nebenerwerb davon existieren zu können, ist schwer zu sagen. Man kann diese Frage auf zwei Wegen zu beantworten versuchen. Geht man davon aus, daß ein Fall nachweisbarer Tagelohnarbeit eines Rolandswerther Weingärtners auf Burg Rolandseck Indiz für Angewiesenheit auf Nebenerwerb ist, dann wäre ein Morgen Weingarten ohne zusätzliches Ackerland nicht mehr ausreichend als Vollerwerbsstelle.[49] Das würde bedeuten - Ackerbesitz in entsprechendes Wertverhältnis gesetzt - daß 60-70 % aller Hofbesitzer in Rolandswerth /19 Stellen/ und in Mehlem /82 Stellen/ auf zusätzliche Erwerbsquellen angewiesen gewesen wären. Setzt man andererseits in einer reinen Weingärtnergemeinde wie Rolandswerth den Durchschnittsertrag entsprechend den Angaben des gleichnamigen Klosters von

besitzverhältnisse auf der Gemarkung Kornwestheim um 1365, Historischer Atlas von Baden-Württemberg, Erläuterungen IX, 3, hg. v. d. Historischen Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, 8. Lieferung, Stuttgart 1980.

[48] Man vergleiche die detaillierten Verbote des Verkaufs von Einkünften in den Kellereiordnungen von 1454 /vgl. Anm. 47/ und die Praxis der Heinsberger Rentmeister /Corsten - wie Anm. 11 - S. 29f./. - Es ist interessant, daß in der Liste der Kölner Weinimporteure 1390 - 1392 /W.Herborn - K.Militzer: Der Kölner Weinhandel, Vorträge und Forschungen, Sonderband 25, Sigmaringen 1980/ auch Namen wichtiger Familien der Region vorkommen: der Kölner Neubürger Nikolaus von Peydernach /S. 49, nr. 93/ trägt den Namen eines Mehlemer Schöffen /Lutz Pedernach /1409/: Urkundenbuch Altenberg /wie Anm. 22/ 2, S. 99, nr. 16/, Herman Voesgin /S. 52, nr. 311/ den des viertgrößten Hofbesitzers in Mehlem Lodich Voysgin /1449/.

[49] Volrait in den Wytgin', der 1449 in Rolandswerth 1 Morgen Weingarten und 3 1/2 Morgen Ackerland besitzt /HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1749, f. 5r/ arbeitet 1471 für einen Tagelohn von 3 s. 7 Tage auf Burg Rolandseck /ebenda, II, 1854, f. 11v/.

1490 auf 1 Fuder pro Morgen[50] /als "voller Herbst" gilt im Rheinland bis ins 19. Jahrhundert ein Ertrag von 4 Fudern pro Morgen/[51] und halbiert diesen Ertrag für ein schlechtes Jahr, dann wären 9 von 19 Hofstellenbesitzern nicht einmal mehr in der Lage gewesen, ihre regelmäßigen Abgaben zu bezahlen. Diese Überlegung läßt sich vielleicht mit Blick auf späte Kölner Daten rechtfertigen. In Köln, das bis in den Anfang des 19. Jahrhunderts Weingärten besaß, brachte der Morgen zwischen 1701 und 1718 nur einmal 1 Fuder oder mehr, 7 mal aber nicht einmal das hier angenommene halbe Fuder.[52] Wenn sich diese Hypothesen empirisch absichern ließen, müßte man bei mindestens der Hälfte aller Höfe die Notwendigkeit von Nebenerwerb unterstellen, insbesondere bei bloßem Weingartenbesitz ohne zusätzliches Ackerland zur Selbstversorgung. Andererseits bietet aber gerade der Weinbau viele saisonale Nebenerwerbsmöglichkeiten. Im frühen 19. Jahrhundert - unter Bedingungen vorindustrieller Landwirtschaft - ging man im Rheinland von einem Arbeitskräftebedarf im Ackerbau und im Weinbau von etwa 1 : 2 aus.[53] Die Rechnungen über die Kosten des Weinbaus bestätigen diesen Tatbestand im großen und ganzen.[54] Die zehn im 15. Jahrhundert üblichen Arbeitsgänge im Verlaufe eines Jahres - die Kellerarbeit nicht eingerechnet - verlangen für großen Weingartenbesitz regelmäßig mehr Arbeitskräfte als ein einzelner Haushalt stellen kann. Lohnarbeit war unumgänglich, da Gesinde nur selten und dann nur bei Großbesitzern mit überwiegendem Ackerbau zu finden ist.[55] Zu diesen saisonalen Nebenerwerbsmöglichkeiten kam noch typisches Nebengewerbe. Es lassen sich Faßbinder und Weinschröder sowie Zimmerleute nachweisen, Berufe, die in Rechnungen über den "Herbst" regelmäßig genannt werden, wenn es um die Reparatur von Fässern und Keltern oder das Abfüllen und den Transport von Wein geht.[56] In einigen Fällen handelt es sich dabei eindeutig um Hofstelleninhaber, die in der Deskriptionsliste der Ämter ohne entsprechende

[50] LHA Koblenz, 161, nr. 63, S. 30f. /Durchschnittsertrag des Eigenbaus/.

[51] Schmitz /wie Anm. 20/, S. 54.

[52] Schmitz /wie Anm. 20/, S. ebenda.

[53] Schmitz /wie Anm. 20/, S. 71.

[54] LHA Koblenz, 161, nr. 63 /Rentabilitätsberechnung Rolandswerth/.

[55] Dietz /wie Anm. 10/, S. 133: In den 31 Orten insgesamt nur 60 Mägde und 84 Knechte. - Nur auf den 5 größten von ca. 200 Hofstellen in Rolandswerth, Mehlem, Elestorp, Lannesdorf und Muffendorf gibt es Gesinde /insgesamt 6 Mägde und 6 Knechte/.

[56] Rolandsecker Kellereirechnung /1472/: HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1854, 10^{v} /Faßbinder/, 13^{v} /Weinschröder/. - Rolandswerther Zinsregister /1492/: UB Bonn, Hs. S. 816, f. 11^{r} /Zimmermann/.

Berufsbezeichnungen aufgeführt werden, sich aber über die Rechnungen als Handwerker identifizieren lassen. Darüber hinaus gibt es das traditionelle Dorfhandwerk wie das der Schmiede, in größeren Dörfern aber offensichtlich auch Lebensmittelgewerbe, etwa Fleischhauer, und andere Berufe wie Krämer und Schumacher.[57] Weitere Berufe im Zusammenhang mit der Rheinschiffahrt, mit der Fischerei und mit Steinbrüchen sind wahrscheinlich, aber noch nicht nachzuweisen.

Insgesamt drängt sich der Eindruck auf, daß in Orten mit überwiegendem Weinbau die Besitzer der kleinen Hofstellen die ständige Arbeitsreserve der Großbesitzer und Grundherren dargestellt haben. Die wirtschaftliche und politische Bedeutung der dörflichen Oberschicht wird damit erneut unterstrichen. Nicht nur als Unterverpächter sind sie wichtig, sondern auch als Arbeitgeber. Ihre Vermittlung im Hofgericht oder, falls notwendig, im Schöffengericht war nicht nur in Einzelkonflikten mit Grundherrschaften von Bedeutung, sondern sehr wahrscheinlich auch bei der Verhandlung der immer wieder notwendigen Abgabenreduktionen in schlechten Weinjahren.

Diese allgemeinen Beobachtungen lassen sich noch präzisieren, wenn man die Besitzverhältnisse und Bewirtschaftungsformen im Weinbau gesondert ins Auge faßt. Die Verteilung der Kulturflächen sieht Mitte des 15. Jahrhunderts in beiden Ämtern folgendermaßen aus: Der Wein nimmt 10 %, das Ackerland 66 % und der Busch, das ist Wald und Bruchland, 23 % der gesamten Fläche ein.[58] In den Gemeinden mit überwiegendem Weinbau steigt der Anteil der Weingärten auf 18 % an.[59] – Inhaber des Nutzlandes sind zu 50 % Bauern, zu 35 % die Geistlichkeit und zu 15 % die Ritterschaft, zu der auch die Ritterbürger der Stadt Bonn gehören.[60] In jedem Dorf finden sich zwischen den zahlreichen kleinen und mittleren Bauernhöfen große Höfe. Die größten, die nicht selten 150 Morgen /ca. 50 Hektar/ überschreiten, gehören geistlichen Grundherren. Es sind in der Regel die ehemaligen Fronhöfe, die nun an Großpächter zu Halbpacht, an die sogenannten Halfen ausgegeben sind. Die Höfe des Adels und der wenigen Großbauern umfassen meist zwischen 30

[57] Kellereirechnung /wie Anm. 56/, f. 9v /Schmied/; Zinsregister /wie Anm. 56/, f. 11v /Schmied/. – Nur über Beinamen in Mehlem faßbar: HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1749, f. 11v /Tellman Beynheuer/, 11r /Johan der Kremer/, f. 13r /Johan Schoynmecher/. – Vgl. aber Erpel, wo sich Fleisch- und Brotbänke nachweisen lassen: Sievekling /wie Anm. 13/, S. 7f., 11. – Für das Bergische Land: Steinbach /wie Anm. 25/, 27f.

[58] Dietz /wie Anm. 10/, S. 127.

[59] Das gilt z.B. für Kessenich: ebenda, S. 108-111.

[60] Ebenda, S. 126.

und 50 Morgen /9,5 - 16 Hektar/.[61] Sie erinnern damit noch an die ursprünglichen Lehenshufen der Fronhofsverbände, die in diesem Raum in der Regel 30 Morgen groß waren.[62] Nicht selten besitzen adelige Familien in den beiden Ämtern drei bis vier solcher Höfe.

Zu fast jedem dieser größeren Besitztümer gehört Weingartenland in flächenmäßig kleinem Umfang. Es übersteigt selten einen Morgen /0,3 Hektar/, nur selten umfaßt es acht oder gar 14 Morgen /2,5 - 4,5 Hektar/. - Zwar werden gelegentlich noch Pachten als Bruchteile des alten Lehenmaßes vergeben, wobei zu einem vollen Lehen im 15. Jahrhundert offensichtlich 24 Morgen Land und Busch /7,6 Hektar/ und 2 1/2 Morgen Weingarten /0,8 Hektar/ gehören,[63] aber die Wirtschaftsorganisation ist über diese Zuordnung längst hinweggegangen. Parallelquellen unterscheiden stattdessen Landhöfe und Wingertshöfe.[64] Sie bestehen aus Haus und Hof, Weingarten und Busch, und zu ihrem Inventar gehören regelmäßig ein bis zwei Kühe.[65] Ihre Größe schwankt gewöhnlich zwischen 1,3 Morgen /0,4 Hektar/ und 4,5 Morgen /1,5 Hektar/, d.h. der Hälfte bis dem Dreieinhalbfachen des gewöhnlichen Weingartens eines Lehens. Diese Höfe werden in der Regel getrennt von den übrigen Höfen verlehnt.

Die Masse der bäuerlichen Betriebe gehört in zwei Klassen. Zur ersten zählen Höfe bis 4 Morgen /1,2 Hektar/ und zur zweiten Höfe bis 7 Morgen /2,2 Hektar/. Insgesamt machen sie etwa 60 % aller Hofstellen aus. 40 % der Höfe liegen darüber, davon erreichen etwa 5-6 % den Umfang vergleichbaren adeligen Besitzes. Auffällig ist der hohe Anteil der Rebfläche an den bäuerlichen Betrieben. Zu Höfen der ersten Klasse gehören so gut wie ausschließlich Weingärten, bei Höfen der zweiten Klasse stehen durchschnittlich 2 Morgen /0,6 Hektar/ Weingärten 5 Morgen /1,5 Hektar/ Land und Busch gegenüber.

[61] Ebenda, S. 110-125.

[62] Die Weistümer der Rheinprovinz, 2. Abt.: Die Weistümer des Kurfürstentums Köln, 2: Amt Brühl, hg. von Hermann Aubin, Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde, 18, Bonn, 1914, S. 37, S. 171 /Weistum Schwadorf 1464 § 9/.

[63] Weistum Godesberg 1577: Weisthümer, gesammelt von Jacob Grimm, 2, 1840, Nachdruck Darmstadt, 1957, S. 659.

[64] Z.B. HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1620, f. 10r /Freie Güter im Amt Bonn: Urfeld/.

[65] Die Deskriptionsliste von 1449 /wie Anm. 10/ führt den Bestand an Kühen nicht auf, sondern vermerkt nur ihr Fehlen als Zeichen von Armut. - Aus der Deskriptionsliste des Amtes Bonn von 1543/45 /HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1122/ ergibt sich die Zahl von 1-2 Kühen als Normalausstattung eines Wingertshofs.

Während es durchaus adelige Grundbesitzer gibt, die ihre Landhöfe selbst bewirtschaften, kommt dies bei Wingersthöfen so gut wie nie vor.[66] Sie werden entweder insgesamt oder aufgeteilt nach Parzellen zu fixer Naturalpacht oder zu Drittels- und, seltener, zu Halbpacht vergeben. Ebensogut können sie auch gegen Jahreslohn bewirtschaftet werden. Der Lohn kann in Geld, in Naturalien oder auch in Drittelsertragsanteilen bestehen.[67]

Wer bearbeitet nun Weingärten um Lohn? Zunächst einmal die kleinsten Besitzer im Dorf mit Höfen bis 2,25 Morgen /0,7 Hektar/, von denen einige ausdrücklich als arm bezeichnet werden. Dann aber auch Hofbesitzer der zweiten Klasse mit Arealen von 6,75 Morgen /2,1 Hektar/. Im ersten Fall handelt es sich offensichtlich um unselbständige Weingärtner. Wie ein Hinweis der Deskription zeigt, können sich darunter auch ehemalige Knechte befinden, die sich durch Miete von Haus und Hof und einer kleinen Parzelle Weingarten in diese Stellung hochgearbeitet haben.[68] Bei den "größeren" Hofbesitzern, die zusätzlich zur Bestellung ihres eigenen Landes Lohnarbeit übernehmen, dürfte es sich um eine Gruppe handeln, die noch auf Nebenerwerb angewiesen ist.

Für die Schichtung in Dörfern mit besonders hohem Weingartenanteil bedeutet dies: ca. 40 % der Hofinhaber dürften selbstständige Weinbauern sein, davon 6 % Großbesitzer; 46 % dürften auf Nebenerwerb neben dem eigenen Kleinbetrieb angewiesen gewesen sein und 14 % waren unselbständige, nicht selten arme Lohnweingärtner. Diese Beobachtungen decken sich auffällig mit Beschreibungen der 1830er Jahre, einer Zeit allerdings, in der sich der Weinbau im Umbruch befand. Damals unterschied man:

"1. Die Winzertagelöhner, die vom Frühjahr an das Jahr hindurch die Weingärten anderer bebauen, und selbst nur ein paar kleine Rebfelder besitzen, die sie nur in ermüdeten Abendstunden oder an Regentagen an denen der Gutsbesitzer sie nicht will, flüchtig bearbeiten können. Sie halten in der Regel ein oder zwei Ziegen ...

2. Die Winzer im eigentlichen Sinne. Sie halten eine Kuh und treiben ein wenig Getreide- und Kartoffelbau, so daß es genügt, in schlechten Weinjahren ihre meist zahlreiche Familie zu ernähren. Vielfach pachten sie noch Land hinzu und müssen, um dieses zu bearbeiten,

[66] Z.B. Heytgin von dem Wyher in Dulsdorf, Gerart von dem Gracht in Lengsdorf, Johann von Meneweg in Ödekoven, Lessenich und Meßdorf. Vgl. Dietz /wie Anm. 10/, S. 122-124.

[67] Gut abzulesen an den Verhältnissen in Kessenich: HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1620 /Freie Güter im Amt Bonn/, f. 14^{v} - 16^{r}.

[68] HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1749, f. 65^{r} /Kessenich/: Johan Meysgin "ist eyn dienst knecht, wer fur beschoisst umb sine dagelone"; Besitz: ein gemletetes Haus und ein halber Morgen Weingarten.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ihre Weingärten vernachlässigen, so daß auch ein reicher Herbst meist nicht ausreicht, die Schulden zu decken, die sie in der Hoffnung auf gute Weinjahre gemacht haben, und so verarmen sie, zumal sie oft wucherische Zinsen aufbringen müssen.

3. Die hochbesteuerten Weingutsbesitzer, die außer ihrem Weinbau höchstens einige Landwirtschaft betrieben. Früher waren sie die Notabeln in den Weinorten, die ihren Mitbürgern aus der Not halfen, bei Käufen und Unternehmungen, bei Heiraten und Sterbefällen, doch in den ersten Dezennien des 19. Jahrhunderts waren sie selbst verschuldet und hatten gar ihre Güter gerichtlich verpfändet."[69]

4. Eine wesentliche Einschränkung muß bei allen Überlegungen, die von Besitzgrößen der Deskription von Schatzpflichtigen eines Stichjahrs ausgehen, allerdings gemacht werden: es sind Momentaufnahmen der Besitzverhältnisse und Abgabebelastungen, also keine stabilen Größen. Sie lassen deshalb auch keinen zuverlässigen Schluß auf die effektiven Einkommensverhältnisse des einzelnen Hofes zu. Denn die herrschende Realteilung mit ihren Abwilligungsproblemen kann zu raschen Besitzveränderungen führen.[70] Die mehrfach auftauchenden Vormundschaften über Kinder und an Altenteil gemahnende Besitzbeschreibungen erinnern daran, daß ohne Kenntnis der Haushaltsgröße, die sich hinter einer Hofstelle verbirgt, wenig Definitives über die tatsächliche Einkommenssituation gesagt werden kann.[71] Leider fehlt es an Quellen, die zur Kontrolle herangezogen werden könnten. Annähernd vergleichbare Deskriptionen gibt es für einzelne Dörfer erst hundert Jahre später. Taufregister aus der Zeit vor dem 17. Jahrhundert existieren nicht. Überdies liefern selbst die Weistümer der untersuchten Ämter so gut wie keine Nachrichten zum bäuerlichen Erbrecht. Auch über Jahrzehnte geführte Zinsregister der Grundherrschaften machen nur selten und zufällig Angaben zu Familien- und Verwandschaftszusammenhängen. So ist es recht schwierig, Haushalte und Verwandschaften zu rekonstruieren. Immerhin gestatten einige Beobachtungen den Nachweis der auch in anderen rheinischen Regionen des 15. Jahrhunderts herrschenden Realtei-

[69] Schmitz /wie Anm. 20/, S. 70f., der hier die "Gemeinnützigen und unterhaltenden rheinischen Provinzialblätter, Jahrgang 1832" zitiert.

[70] Steinbach /wie Anm. 25/, S. 51f.

[71] Welche Überlegungen zum Verhältnis von Vermögen und Haushalt angestellt werden müssen, zeigt differenziert D.W.Sabean: Verwandtschaft und Familie in einem württembergischen Dorf 1500- 1870: einige methodische Überlegungen, in: Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas, hg. v. W. Conze, Industrielle Welt 21, Stuttgart 1976, S. 231-246.

lung.[72] So finden sich in Einzelfällen, in denen sich die Verwandschaftsbeziehungen feststellen lassen, Hofstellen auffallend übereinstimmender Größe und Belastung von Geschwistern - Männern und Frauen - dicht nebeneinander. Kleinere Abgaben an Geschwister, die keine Hofstelle im Dorf oder in den Nachbarorten besitzen, dürften sich als Abwilligungsleistungen deuten lassen. Frauen sind ebenso erbberechtigt wie Männer, wie die beachtliche Zahl von Höfen im Besitz von Frauen zeigt. Realteilung gilt auch für die bäuerliche Oberschicht. Die Familie Lotz z.B., die im Dingstuhl Mehlem begütert ist, hat ihren großen Besitz nach Auskunft der Namen offensichtlich immer wieder aufgeteilt, vielleicht ihn gerade zu diesem Zweck zunächst kumuliert.[73] Wenn sol-che Familien dennoch genealogische Kontinuität über mehr als 200 Jahre hinaus aufweisen, dann deshalb, weil Halfen- und Lehengüter, die den Kern ihres Besitzes bilden, nicht geteilt wurden. - Nach den Namen zu schließen erstrecken sich Verwandschaften in der Regel nur auf die Nachbardörfer, bei Großbauern vielleicht bis in die Stadt.

5. Über den Handel mit Wein dieser Region läßt sich bislang noch wenig sagen. Immerhin steht fest, daß er im frühen 16. Jahrhundert über Bonn nach Köln verkauft wurde. Es gab also durchaus einen Absatzmarkt für diesen mittelmäßigen Tropfen; der so schlecht auch wieder nicht war, wie die Tatsache beweist, daß sein Preis fast um das Doppelte über dem des kurfürstlichen Gesindeweins lag.[74] Für mittelmäßigen Wein muß es aber in der Großstadt Köln einen großen Konsumentenkreis gegeben haben. Abgesehen davon, daß man für den Weinzapf billigen Wein zum Vermischen mit besseren Sorten benötigte, um auf seine Kosten zu kommen, wird er sicher auch zur Herstellung der im 15. Jahrhundert so beliebten Würzweine verwendet worden sein.[75] Allerdings gibt es bisher keine Untersuchungen über den Umfang dieser Produktion. - Weinverkäufer großen Stils müssen vor Ort die Amtleute und die geistlichen Grundherren, die Weinzehnten besaßen, gewesen sein. Leider hat

[72] Vgl. das Erpeler Schöffenweistum von 1388, das unbegrenzte Teilung der Lehengüter gestattet und die Weisung der Bonner Schöffen, die 1379 die Teilung von Marlengredener Lehen in Unkel auf Viertellung beschränkt: Sieveking /wie Anm. 13/, S. 18, 25.

[73] Allein in Mehlem gibt es vier Hofstellen, deren Inhaber den Namen 'Lotz' tragen. - Zu Kumullerung und Pulverisierung bäuerlichen Besitzes Steinbach /vie Anm. 25/, S. 52.a

[74] 1419 beträgt der Fuderpreis für Mehlemer Kürweine 12 Gulden, für den Trinkwein des erzbischöflichen Gesindes aber nur 7 Gulden: Archiv /wie Anm. 17/, S. 180, 201, 206.

[75] Vergleiche die Vermischungsempfehlungen und die Würzweinrezepte des "Rechenbüchlein des Weinkauffs", Köln, 1562, f. 9^{v}, 12^{r}, 13^{v}-14^{r}, 15^{v}-17^{r}, 21^{v}-22^{r}.

sich noch nicht feststellen lassen, wem sie ihre Weine verkauften bzw. wem sie ihre Zehnten verpachteten. Es gibt nur einige Hinweise auf Kleinverkäufe. Sie zeigen, daß Faßbinder auf den Dörfern Wein aufkauften, den sie dann über einen der zahlreichen Bonner Wirte[76] - Bonn war Residenzstadt - weiterverhandelten oder auch direkt an Kölner Aufkäufer lieferten. Eine wichtige Rolle spielten in solchen Geschäften vermögende Bauern, die gegenüber den Kleinproduzenten für die vermutlich nicht allzu wohlhabenden örtlichen Aufkäufer bürgten.[77] Dies unterstreicht erneut die bedeutende Rolle der dörflichen Oberschicht.

Die auffälligsten Merkmale der hier beschriebenen dörflichen Struktur sind wohl die mangelnde Deckungsgleichheit der grundherrschaftlichen und bäuerlichen Besitzverteilung, der hohe Anteil an unselbständigen oder auf Nebenerwerb angewiesenen Kleinbauern an der ländlichen Bevölkerung und die prominente Rolle der schmalen dörflichen Oberschicht.

Gerade diese beiden Aspekte passen schlecht in herkömmliche Feudalismuskonzeptionen. Während aber die Funktion der kleinbäuerlichen Schichten in feudalen Strukturen, z.B. über die Frage nach dem Verhältnis von 'grand domaine' und 'petite exploitation' oder die Frage nach der Bedeutung der Protoindustrialisierung zunehmend ins Blickfeld rückt, scheint mir die Rolle der schmalen dörflichen Oberschicht noch nicht hinreichend geklärt. Das liegt vermutlich an der eigenartigen Zwitterstellung dieser Schicht, die einerseits der größte Nutznießer der Grundherrschaft ist, andererseits aber auch ihr wichtigster Gegenspieler. Die Bauern werden zwar von dieser Schicht geschützt, sind aber auch von ihr abhängig. Die in der Feudalismustheorie gängige Charakterisierung als "Vertreter" des Grund- oder des Landesherrn wird ihrer Stellung nicht gerecht. - Vielleicht wäre es in diesem Zusammenhang sinnvoll, auf Max Webers Begriff der lokalen Honoratiorenschicht als eines zentralen Moments patrimonialer Herrschaft zurückzugreifen und aus dieser Perspektive die Bedingungen feudalistischer Herrschaftsstrukturen bis in das Dorf hinein neu zu überdenken.[78]

[76] Ennen, Höroldt /wie Anm. 3/, S. 52, 60.

[77] Klage zweier Dulsdorfer Faßbinder gegen den Kölner Bürger Cornelis von Bell 1548: HA Köln, Handel 436, f. 90-91. - Bürge war Johan Wever aus Lengsdorf, nach der Güterbeschreibung des Amtes Bonn von 1545 /HStA Düsseldorf, Kurköln II, 1122, f. 46v/ der vermögendste Steuerpflichtige des Ortes.

[78] M.Weber: Wirtschaft und Gesellschaft, 5. Aufl. besorgt v. J.Winckelmann: Tübingen 1972, S. 614ff.

Ingrid Bátori /Tübingen, BRD/:

WEINBAU UND WEINHANDEL KITZINGER BÜRGER IM 16. JAHRHUNDERT

Etwa zwanzig Kilometer südöstlich von Würzburg, dort, wo die alte Fernstraße von Buda über Wien, Regensburg, Nürnberg nach Köln und in die Niederlande zum erstenmal den Main erreicht, liegt die Stadt Kitzingen. Im 16. Jahrhundert gehörte sie zur Markgrafschaft Brandenburg-Ansbach, nachdem 1443 das Hochstift Würzburg den Rest des ihm verbliebenen Besitzes an der Stadt an den Markgrafen verpfandet hatte.[1] Mit etwas über 3000 Einwohnern, in günstiger Verkehrslage, mitten im fränkischen Weinbaugebiet gelegen, zählte die Stadt zweifellos zu den Kleinoden des markgräflichen Territoriums.

Die großen Ereignisse des 16. Jahrhunderts gingen auch an Kitzingen nicht spurlos vorüber. Im zweiten Jahrzehnt kam es, wie anderswo, zu Unruhen unter der Bürgerschaft. Sie bewirkten eine Reform der Besteuerung. Die Reformation konnte schon früh, Anfang der zwanziger Jahre, Fuß fassen, begünstigt durch die vorsichtig-beharrliche proreformatorische Politik des städtischen Rates unter dem Wohlwollen des Markgrafen. Der Bauernkrieg hinterließ blutige Spuren: Ein in der Stadt ausgebrochener Aufruhr verband sich mit dem Bauernheer und teilte dessen Niederlage. Die Stadt verfiel der Rache des Markgrafen. Die Hauptbeteiligten wurden geblendet, der Stadt verwiesen, ihr Vermögen wurde konfisziert. Die gesamte Bürgerschaft büßte mit hohen Strafgeldern.[2]

1544 wurde nach dem Tod der letzten Nonne das Benediktinerinnenkloster Kitzingen, in dessen Nachbarschaft die Stadt aufgeblüht war, aufgelöst. Schon im 15. Jahrhundert war es so heruntergewirtschaftet worden, daß einige reiche Bürger sich in den Besitz erheblicher Gülteinnahmen des Klosters setzen konnten. Diese Einnahmen waren auch im 16. Jahrhundert noch im Besitz Kitzinger Bürger.

Auf die stürmischen Jahrzehnte zu Beginn des 16. Jahrhunderts folgten Jahre der Ruhe und der wirtschaftlichen Blüte um die Jahrhundertmitte. Sehen wir von den Teuerungs- und Hungerjahren Anfang der 1570er Jahre ab, von denen Franken offensichtlich schwer betroffen

[1] Der Text der Verpfandungsurkunde vom 4. April 1443 liegt jetzt im Druck vor in: D.Demandt - H.-Chr.Rublack: Stadt und Kirche in Kitzingen. Stuttgart 1978. Quellen Nr. 3 S. 109-112.

[2] H.-Chr.Rublack: Die Reformation in Kitzingen. In: Demandt-Rublack /wie Anm. 1/; K.Arnold: Die Stadt Kitzingen im Bauernkrieg. In: Mainfränkisches Jahrbuch f. Geschichte und Kunst 27 /1975/. S. 11-50.

wurde, für die wir aber speziell für diese Untersuchung keine ausreichende Quellengrundlage haben, liegt das nächste einschneidende Ereignis für die Stadt erst im 17. Jahrhundert, als der Bischof von Würzburg 1628/29 die Pfandschaft einlöste[3] und Kitzingen im Verlauf der Rückgliederung in das Territorium des Hochstifts Würzburg rekatholisierte. Dieses Ereignis liegt aber bereits außerhalb der von uns hier zu betrachtenden Epoche.

Verteilung der Bürger und der bürgerlichen Vermögen nach Stadtvierteln.[4]

Die Zahl von etwas über 3000 Einwohnern für Kitzingen im 16. Jahrhundert ist hochgerechnet aus der Anzahl der bürgerlichen Haushalte in den städtischen Steuerbüchern, die in der ersten Hälfte des Jahrhunderts um 750, in der zweiten um 840 liegt. Sie sind in drei Stadtteile gegliedert. Der Kern, die Innere Stadt, im 15. Jahrhundert als "civitas" bezeichnet, war gesondert ummauert. Hier lebten im 16. Jahrhundert etwa 30 % der Bürgerschaft, darunter die ökonomisch Potentesten und die Mehrzahl der Ratsherren. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts nimmt die Wohndichte in der Inneren Stadt ab. Das volkreichste Viertel, die Vorstadt, liegt ebenso wie die Innere Stadt am rechten Mainufer unmittelbar im Anschluß an das Kloster. Hier lebten 50 % der Bürger; aber ihre Steuerleistung bleibt weit unter der Inneren Stadt. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts nimmt die Bevölkerung hier stark zu: 1590 beträgt der Zuwachs gegenüber 1536, dem Jahr mit der geringsten Einwohnerzahl unter den Stichjahren, 25 %. Das dritte Stadtviertel, Etwashausen, befindet sich auf der gegenüberliegenden Mainseite, es ist quasi der Brückenkopf der in die Innere Stadt führenden alten Steinbrücke, rechnete jedoch von altersher zur Gesamtstadt Kitzingen. Hier lebten 20 % der Bürgerschaft, aber mit 50 Personen pro Hektar war die Bevölkerungsdichte weniger als halb so groß wie in der Inneren Stadt. Auch die Steuerleistung blieb in ähnlicher Größenordnung gegenüber der Inneren Stadt zurück, wenn sie im Schnitt auch etwas höher war als in der Vorstadt. Im Rat der Stadt waren die Bürger von Etwashausen im 16. Jahrhundert mit nur je einem oder zwei Ratsherren vertreten. Auch hier nimmt, wie in der Vorstadt, die Bevölkerung zwischen 1536 und 1590 um 25 % zu. - Soweit eine kurze

[3] Text des diesbezüglichen Kaiserlichen Urteils vom 29. Mai 1628 ebenfalls bei Demandt-Rublack /wie Anm. 1/, Quellen Nr. 14 S. 171-172.

[4] Das folgende ausführlicher in I.Bátori - E.Weyrauch: Die bürgerliche Elite der Stadt Kitzingen. Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte einer landesherrlichen Stadt im 16. Jahrhundert. Stuttgart 1982. Dort gegebene Quellen- und Literaturhinweise werden hier nicht wiederholt.

Charakterisierung der drei Stadtteile im 16. Jahrhundert. Es wird niemanden verwundern, daß der Aufruhr des Jahres 1525 seinen Anfang in zwei Wirtschaftshausern in der Vorstadt und in Etwashausen nahm.[5]

Der Weinbau

Kitzingen gehört zu den Gebieten am Main, in denen der Weinbau später als anderswo eingeführt[6] und auch heute wieder, im Gegensatz zu den geschätzten Lagen der benachbarten Gemeinden Nordheim, Sommerhausen , Randersacker und nicht zuletzt Würzburg selbst zur Bedeutungslosigkeit abgesunken ist: 1969 waren nur noch 12 Hektar der Kitzinger Gemarkung mit Reben bebaut.[7] Zu Beginn des 16. Jahrhunderts dagegen waren es knapp 670 Hektar, in der Maßeinheit der Zeit 3340 Morgen. Soviel wurde von den Bürgern der Stadt als Weinbaufläche versteuert.

Am Weinbau war im 16. Jahrhundert so gut wie die gesamte Bürgerschaft beteiligt. Im Schnitt machten 78 % der bürgerlichen Haushalte jährlich Weingarten in der Steuer geltend. Berücksichtigt man, daß jeweils knapp 7 Prozent der Steuerzahler entweder als Habenichtse ihr

[5] Die Frage der schichtenspezifischen Beteiligung der Bürgerschaft an Bürgeropposition und Bauernkrieg wurde zuerst aufgeworfen von K.Arnold: Spätmittelalterliche Sozialstruktur, Bürgeropposition und Bauernkrieg in der Stadt Kitzingen. In: Jahrbuch f. fränkische Landesforschung 36 /1976/ S. 173-214. Neuerdings hat P.Blickle: Die Reformation im Reich. Stuttgart 1982. S. 91, dessen These, die Erhebung von 1525 in Kitzingen sei "nicht allein vom 'armen gemeinen Mann' ausgegangen und getragen worden, sondern gemeinsam von allen Schichten der städtischen Bevölkerung" /Arnold ebd. S. 204/, dahingehend bekräftigt, daß "weder die innerstädtische noch die städtisch-bäuerliche Aufstandsbewegung eine solche der Unterschichten oder der Armut" gewesen sei. Es sollten aber doch die Unterschiede in der Art der Beteiligung an der Oppositionsbewegung nicht verwischt werden. Initiatoren des Aufruhrs waren fast ausnahmslos Angehörige der unteren Mittelschicht /nach der Definition von Arnold/. Lediglich die infolge des Aufruhrs, aber mit Zustimmung des Stadtherrn! gewählten Viertelmeister gehörten dem wohlsituierten Teil der Bürgerschaft an. Vgl. hierzu I.Bátori: Ratsherren und Aufrührer. In: W.J.Mommsen /Hg./: Stadtbürgertum und Adel in der Reformation. Stuttgart 1979. S. 149-214.

[6] Vgl. z. B.D.Saalfeld: Karte zum Weinbau in Deutschland. In: Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte I. Stuttgart 1971. S. 320.

[7] D.Böhn: Kitzingen am Main. Stadtgeographie und zentralörtliche Bedeutung. Würzburg 1969. S. 64.

Vermögen nicht deklarierten oder aus irgendwelchen Gründen überhaupt nichts zahlten und weitere 5 Prozent Auswärtige waren, mit nur geringem Besitz in der Stadt, so bleiben nur 10 Prozent der Kitzinger Bürgerhaushalte, die keinen Weinbau betrieben. Bezeichnend ist auch, daß jeweils mehr Bürgerhaushalte Weingärten besaßen als ein Haus ihr eigen nannten: Der Anteil der Hausbesitzer unter den Steuerzahlern bewegte sich nur zwischen 60 und 67 Prozent.

Die Bedeutung des Weinbaus in Kitzingen läßt sich auch an dessen Anteil an der gesamten landwirtschaftlichen Betriebsfläche ablesen. In Schnitt des Jahrhunderts waren jeweils 56 Prozent dem Weinbau gewidmet, während die Ackerfläche nur 27 Prozent erreichte. Es folgten Weidefläche mit 11 und Garten, vor allem Krautflecken, mit 6 Prozent. Alles, wie gesagt, bezogen auf den Besitz in bürgerlicher Hand.

Die durchschnittliche Weinbaufläche pro Bürger lag im Jahre 1515 bei 5,9 Morgen /=1,2 ha/, der Spitzenwert betrug 39 Morgen /=7,8 ha/. Zwanzig Bürger versteuerten 20 oder mehr Morgen Rebfläche, also 4 oder mehr Hektar. Der größte Teil der Weinbaufläche gehörte zur Vorstadt - 44 % - im Verhältnis zur Einwohnerschaft waren jedoch die Bewohner der Inneren Stadt bevorzugt Besitzer von Weingarten, während der Anteil von Etwashausen deutlich zurückblieb /36 bzw. 10 %/.

Spätestens seit dem 4. Jahrzehnt des 16. Jahrhunderts nimmt die gesamte von der Bürgerschaft versteuerte Rebfläche ab: von 1530, dem Jahr mit dem Höchststand der von uns ausgewerteten sieben Stichjahre, verringert sich die gesamte Rebfläche um Rund 11 Prozent auf 3057 Morgen im Jahre 1590. Auch die Durchschnittswerte gehen zurück: der Mittelwert des bürgerlichen Weingartenbesitzes fällt von 5,9 Morgen im Jahre 1515 auf 4,9 Morgen im Jahre 1590, der Median geht vom Höchststand 4 Morgen /1530/ auf 3,3 Morgen zurück. Der Maximalwert dagegen steigt von 31 Morgen /1546/ auf 44 Morgen an, es setzt also offensichtlich eine Konzentrazion ein. Überraschenderweise ist der Rückgang der Gesamtweinbaufläche nicht identisch mit einem Rückgang des Anbaus: da wir auch Angaben über die brachliegenden Rebflachen haben, können wir beobachten, daß diese von 159 Morgen im Jahre 1520 bis 1546 bereits auf 39 und bis 1590 auf 5,2 Morgen zurückgehen. Wahrscheinlich wurden vor allem solche Lagen aufgegeben, die schon zu Beginn des Jahrhunderts brachlagen, weil sie für den Weinbau weniger geeignet waren. Es muß hier hinzugefügt werden, daß die aufgegebene Rebfläche nicht in Acker umgewandelt wurde. Auch die Ackerfläche im Besitz der Bürger geht zurück; gegenüber 1520, dem Jahr mit der größten Ausdehnung, um 12 Prozent, also sogar noch etwas stärker als die Weinbaufläche. Wie Metz nachgewiesen hat, liegt auch kein relevanter linearer Zusammenhang zwischen der Wein- und der Getreidepreisentwicklung in

Kitzingen vor.[8] Der Rückgang der Reb- und Ackerfläche ist vielmehr gleichbedeutend mit einem Rückgang der gesamten landwirtschaftlich genutzten Fläche, die von 6400 Morgen im Jahre 1520 auf 5800 Morgen im Jahre 1590 sinkt, also um 10 Prozent, wobei wir offenlassen müssen, ob diese Anbaufläche der landwirtschaftlichen Nutzung ganz entzogen wurde oder nur nicht mehr im Besitz Kitzinger Bürger war. Beim Weinbau kommt es innerhalb der Stadt außerdem zu einer Verschiebung bei den Besitzanteilen der Stadtviertel. Die Weinbaufläche der Inneren Stadt und Etwashausens nimmt ab, während die der Vorstadt bis 1590 deutlich ansteigt.

Weinhandel

Es ist wohl kaum nötig darauf hinzuweisen, daß nicht der Weinbau, sondern der Handel mit Wein das einträglichere Geschäft versprach. Nicht jeder Kitzinger Häcker hatte aber die Lagermöglichkeit und den finanziellen Atem, seinen Wein bis zu einem günstigen Verkaufstermin aufzusparen. Viele kleinen Weingärtner haben einen Teil ihrer Ernte, vielleicht auch alles, wohl bereits als Most von der Kelter weg verkauft. So nimmt es auch nicht wunder, daß es zwischen Weinbau und Weinhandel zu einer Umverteilung zwischen den Stadtteilen kam. Während die größte Weinbaufläche zur Vorstadt gehörte, lagerte der meiste Wein in den Kellern der Bewohner der Inneren Stadt. Trotzdem ist der prozentuale Anteil der Bürgerschaft, der Wein lagern hat, erstaunlicherweise fast immer gleich, ja sogar meist um etwa ein Prozent höher als der Anteil mit Weingartenbesitz. Die durchschnittlich gelagerte Weinmenge lag bei fünf Fudern /das Fuder zu knapp zehn Hektolitern zu rechnen/, der Median betrug 2,7 Fuder für jeden Bürger mit Weinvorräten. Im Jahre 1515 hatte die Kitzinger Bürgerschaft eine Gesamtmenge Wein von 2565 Fudern lagern, wobei alter /"vierneß"/ und neuer Wein hier nicht unterschieden ist. Die Gesamtweinbaufläche lag, wie erwähnt, in diesem Jahr bei 3300 Morgen. Je Morgen Rebfläche hatten die Bürger also nur ca. 3/4 Fuder Wein lagern. Im Laufe des 16. Jahrhunderts zeigt die Menge des gelagerten Weins eine der Weinbaufläche völlig entgegengesetzte Tendenz: bis 1546 steigt sie bereits um 53 % auf 3920 Fuder. Das entspricht einer Menge von 1,2 Fuder Wein pro Morgen Rebfläche. Da der Ertrag pro Morgen aber höchstens ein Fuder erreichte, oft wohl weit darunter lag,[9] ist also mit einer wachsenden Ein-

[8] R.Metz: Der Getreide- und Weinanschlag in Kitzingen von 1510 bis 1618. In: Bátori-Weyrauch /wie Anm. 4/ S. 171 /Tab. 2/ und S. 184 /Abb. 10b/.

[9] W.Lutz: Die Geschichte des Weinbaus in Würzburg im Mittelalter und in der Neuzeit bis 1800 /Mainfränkische Hefte 43/. Würzburg 1965. S. 75.

fuhr auswärtiger Weine nach Kitzingen zu rechnen. Das Einfuhrverbot für "fremden, auswärtigen" Wein, das noch im Steuereid vom Anfang des 16. Jahrhunderts[10] enthalten war - es durfte nur Wein von ererbten oder erheirateten Weingärten eingeführt werden -, wurde also nicht mehr streng gehandhabt. Offensichtlich machte eine zunehmende Nachfrage nach Wein in Kitzingen diesen Schutz für die einheimischen Weinbauern überflüssig. Auch der steigende Weinpreis während des 16. Jahrhunderts dürfte zur Attraktivität des Handels mit Wein beigetragen haben. Dem jährlich verzeichneten Weinanschlag in Kitzingen zufolge zeigte der Weinpreis eine stetig, in der zweiten Jahrhunderthälfte stark ansteigende Tendenz. Lediglich in den achtziger Jahren kam es zu einem größeren, mehrere Jahre umfassenden Preiseinbruch, der jedoch von Jahren mit absoluten Spitzenpreisen, bei geringem Weinangebot z.B. im Jahre 1590, abgelöst wurde. Preissteigerungen bei Wein gab es in diesem Zeitraum allerdings auch anderswo, z.B. in München. Aber auch für andere Agrarprodukte ist die Preistendenz in dieser Zeit steigend, in Kitzingen nachweisbar anhand des Anschlags für Getreide und Fleisch. Erst Ende des 16. Jahrhunderts zeigt der Weinpreis wieder eine fallende Tendenz, während der Getreide- und Fleischpreis weiter steigt.[11]

Die großen Weinhändler

Die prosopographische Untersuchung der bürgerlichen Elite von Kitzingen im 16. Jahrhundert[12] ergänzt durch Angaben aus den Steuerbüchern ermöglicht uns ein Bild der bedeutendsten Weinhändler der Stadt. Ausgewählt wurden hierzu jeweils diejenigen zwölf Bürger, die in den Stichjahren 1515, 1546 und 1590, also zu Beginn, Mitte und Ende des Jahrhunderts, die größten Weinvorräte hatten /siehe Tabellen im Anhang/.

Es unterstreicht die Bedeutung des Weinhandels für die Stadt, daß 1546 von zwölf großen Weinhändlern elf, in den anderen beiden Stichjahren neun bzw. acht als Ratsherren auch der politischen Elite der Stadt angehörten. Noch deutlicher fällt die Verbindung von Weinhandel und hoher Steuerleistung aus: 1515 und 1546 gehören je zehn, 1590 sie-

[10] Demandt-Rublack /wie Anm. 1/ Quellen Nr. 8, S. 127.

[11] R.Metz /wie Anm. 8/ S. 161-204.

[12] Bátori-Weyrauch /wie Anm. 4/ S. 313-879. Vier Weinhändler sind dort nicht aufgenommen. Für sie wurde nur der Besitz nach den Angaben der jeweiligen Steuerbücher herangezogen. Es sind: Steffan Reichardt /Stadtarchiv Kitzingen, Steuerbuch 1515 fol. 5/, Hans Eber /ebd. fol. 4v/, Leonhard Necker /ebd. Steuerbuch 1590 fol. 17v/ und Hans Melber /ebd. fol. 6v/.

ben der zwölf größten Weinhändler auch zu den 24 höchsten Steuerzahlern. Bestätigt wird dies auch durch die Korrelation zwischen Weinlagerung und Steuerleistung, die sich mit einem Korrelationskoeffizienten von knapp unter +0,9 als besonders hoch erweist und nur noch von der Korrelation zwischen Steuerleistung und Barvermögen übertroffen wird.

Es überrascht auch nicht, daß die Mehrzahl der 36 großen Weinhändler mehr oder weniger eng miteinander verwandt, besser verschwägert waren. Selbst die Ausnahmen von dieser Regel sprechen für sich. Fünf der auberhalb des Konnubiums stehenden Weinhändler gehören dem Stichjahr 1515 an, es sind Hans Schorr, Urban Vendt, Endres Marckart, Steffan Reichardt und Hans Eber. Es dürfte sich daher wenigstens zum Teil um "unechte" Fälle handeln, da die prosopographischen Daten für dieses früheste Jahr noch sehr lückenhaft sind. Im Jahr 1546 sind alle Weinhändler untereinander oder mit anderen Angehörigen der bürgerlichen Elite verschwägert. 1590 schließlich sind zwei der zwölf größten Weinhändler mit keinem Angehörigen der bürgerlichen Elite verwandt. Immerhin hat der eine von ihnen, Leonhard Necker, bei seiner Heirat mit Barbara Wirsing 1588 den Ratsherren Georg Conradt zum Trauzeugen. Möglicherweise kommt es nach dem Stichjahr 1590 noch zu weiteren Einbindungen in die bürgerlichen Elite. Bastian Mergler, der zweite gehört selbst zu den 24 reichsten Bürgern des Jahres 1590. Seine Herkunft aus Karlstadt und die Struktur seines Besitzes – er hat zwar ein Haus und einen Garten, der 80 Gulden wert ist, darüber hinaus aber kaum Grundbesitz, wohl aber Kapitalvermögen, lassen vermuten, daß es sich bei ihm um einen der von Bischof Julius Echter vertriebenen Protestanten handelt. Insofern sind auch diese beiden Ausnahmefalle begründet.

Trotz diesem engen Familiengefüge finden wir unter den großen Weinhändlern aber nur zweimal Vater und Sohn. Es sind dies der 1515 reichste Mann Kitzingens, Sebastian Bernbeck, und sein Sohn Friedrich, der Bedeutendes als Stadtpolitiker und Verwaltungsreformer geleistet und eine Chronik der Stadt verfaßt hat und zweifellos zu Recht als die hervorragende Persönlichkeit der Stadt im 16. Jahrhundert gilt. Das andere Paar sind Matthes Vierling, der als Metzger und Gastwirt den beim Rathaus gelegenen sogenannten Bauernhof betrieb, und dem sein Sohn Lorenz darin nachfolgt, soweit sie die Gastwirtschaft nicht schon vor dem Tode des Vaters 1589 gemeinsam betrieben haben. Anhand des Beispiels dieser beiden Familien läßt sich besonders gut die Einbindung in bzw. Isolation von der bürgerlichen Elite darlegen. Sebastian Bernbeck, 1481 als Sohn eines Ratsherrn in der Reichsstadt Windsheim geboren, wandert, offensichlich bereits vorher vermögend, als erster seiner Familie in Kitzingen ein. Er heiratet die Tochter des Ratsherrn Jobst Verlieser und gelangt 1517, also mit 36 Jahren, in den Rat. Über seine Frau ist er mit den bedeutenden Kitzinger Familien verschwägert;

so heiratet seine Schwiegermutter in zweiter Ehe Hans Besserer, 1515 drittreichster Kitzinger Bürger und größter Weinhändler. Er war als Stadtschreiber nach Kitzingen gekommen und entstammte der Ulmer Geschlechterfamilie der Besserer. Friedrich Bernbeck, der Sohn des Sebastian, heiratet zweimal, keine der beiden Frauen kam allerdings aus Kitzingen. Anna Eilfart war die Tochter des Schultheißen des benachbarten Klosters Schwarzach, Anna Hagen, seine zweite Frau, stammte aus Würzburg, jedoch gab es auch in Kitzingen einen Zweig dieser Familie. Johann Hagen gehört 1515 zu den zwölf reichsten Weinhändlern, Christoph Hagen, dessen Bruder fürstbischöflicher Sekretär in Würzburg war, zählt 1546 zu ihnen. Eine Verwandschaft der Anna Bernbeck geb. Hagen mit dieser Familie ist nicht nachweisbar, aber wohl anzunehmen. Als 1534 Magdalena, Tochter des neben Bernbeck reichsten Kitzinger Bürgers, des Kaufmanns Martin Mangolt, kinderlos verwitwet, wandert ein Florian Bernbeck aus Windsheim ein um sie zu ehelichen. Er versteuert 1536 32 Fuder Wein und gehört damit in diesem Jahr zu den großen Weinhändlern, verläßt allerdings nach dem Tode seiner Frau wieder die Stadt. Friedrich Bernbeck ist auch als Trauzeuge mehrfach mit den anderen Familien der Elite verbunden. Seine Patenkinder dagegen gehören mehr Vätern der intellektuellen Elite der Stadt an, die zum Teil natürlich auch Ratsherren waren. Er stand Gevatter bei dem Sohn des Stadtschreibers, des Schulmeisters und eines Kaplans, allerdings auch bei einem Sohn von Christoph Hagen, dem Weinhändler und bereits erwähnten mutmaßlichen Verwandten seiner späteren zweiten Frau Anna Hagen.

Matthes Vierling, der ältere in unserem zweiten Beispiel, stieg durch Einheirat in die Kitzinger Elite auf, er heiratete in zweiter Ehe Anna Nußholz, Tochter des Bauernwirts Anton Nußholz. Vierlings Kinder aus dieser Ehe haben Angehörige der Elitefamilien zu Paten. Sein Sohn Lorenz aus erster Ehe folgt zwar seinem Vater nach dessen Tod in den Rat, für ihn sind jedoch weder durch Heirat noch sonst - mit Ausnahme einer Vormundschaft - Verbindungen zur Elite nachweisbar. Seine politische Karriere endet mit einer persönlichen Katastrophe: 1597 bleibt er bei der Rechnungslegung als Kirchenpfleger 239 fl. schuldig. Obwohl er innerhalb weniger Monate einen Teil zurückzahlt und für die Restsumme einen Bürgen stellt, erfolgt seine Verstoßung aus dem Rat, Vermögensentzug und Versteigerung seiner Güter. Er verläßt noch im selben Jahr die Stadt. Es wirkt so, als habe man nicht ungern die Gelegenheit genutzt, sich seiner zu entledigen. In ähnlichen Fallen lassen sich gleich harte Reaktionen des Rats nachweisen.

Es war oben bereits davon die Rede, daß der Weinhandel in Kitzingen im Laufe des 16. Jahrhunderts immer mehr an Bedeutung gewann. Zunächst wurde dieser aufblühende Wirtschaftszweig offensichtlich von der ansässigen Bürgerschaft selbst aufgegriffen. Es konnte aber nicht ausbleiben, daß Kitzingen als Weinhandelsplatz eine erhebliche Attraktivität auch für Zuwanderer gewann. Dies ist auch unter den großen

Weinhändlern zu beobachten. Während 1515 und 1546 nur zwei bzw. einer von ihnen neu in der Stadt ist, sind 1590 fünf, also fast die Hälfte, Kitzinger Bürger der ersten Generation. Es kam trotzdem, wie wir gesehen haben, fast ausnahmslos zu ihrer völligen Einbindung in die bürgerliche Elite der Stadt.

Wir können also sagen: die großen Kitzinger Weinhändler sind weitgehend identisch mit der bürgerlichen Elite der Stadt, als solche ein geschlossener, wenn auch nicht abgeschlossener Kreis, für Neukömmlinge jederzeit offen, aber ebenso schnell bereit, nicht eingliederungsfähige Individuen abzustoßen.

Im folgenden soll uns nun noch interessieren, auf welcher ökonomischen Grundlage die Kitzinger Bürger ihre Hinwendung zum Weinhandel in großem Stil vollzogen. Aus dem Vergleich der Verteilung von Weinbaufläche und gelagertem Wein konnte bereits geschlossen werden, daß Weinbau und Weinhandel in Kitzingen nicht in den gleichen Händen lagen. In die gleiche Richtung weist die Beobachtung, daß nur jeweils die Hälfte der großen Weinhändler, also sechs - nur 1546 sind es acht - auch die größten Weinbauflächen besaßen. Ihre wirtschaftliche Leistungsfähigkeit mußte also aus anderen Ressourcen herrühren.

Ein Blick auf den Gesamtbesitz der Weinhändler von 1515 zeigt, daß nur einer, es ist der schon erwähnte Sebastian Bernbeck, ein ansehnliches Kapital von 1700 Gulden versteuert, dazu Zinseinnahmen, die auf weiteres Kapital in mindestens derselben Höhe schließen lassen. Unter den anderen befinden sich aber drei, die aufgrund ihrer Ackerfläche auf über hundert Morgen landwirtschaftliche Nutzfläche kommen und damit nach Abel zu den Großgrundbesitzern zu zählen sind. Erheblich sind auch Getreidegülteinnahmen von vier Weinhändlern in Höhe zwischen 10 und 35 Maltern, zwei geben außerdem Getreidevorräte von 100 bzw. 105 Maltern an, besonders bemerkenswert, da 30 Malter Getreide steuerfrei waren und deshalb in unserer Quelle nicht erfaßt werden. Für 1515 kann also ein sicherer Hintergrund im Ackerbau und Getreidegülteinnahmen für die großen Weinhändler konstatiert werden.

1546 hat sich das Bild einigermaßen verschoben: nur noch ein Großgrundbesitzer ist unter den Weinhändlern, zwei weitere haben Getreidegülteinnahmen von 25 bzw. 30 Maltern. Dafür melden jetz fast alle erhebliches Kapital in die Steuer: alle zwölf großen Weinhändler, etwa 2 % der Bürgerschaft, repräsentieren mit knapp 15000 fl. Kapital über 25 % des Gesamtkapitals der Bürgerschaft, im Durchschnitt meldet jeder von ihnen 1350 fl. Kapital in die Steuer. Zwei sind ausdrücklich als Kaufleute ausgewiesen, es ist anzunehmen, daß sie neben Wein auch mit anderen Gütern handelten. 1590 schließlich ist der Weinhandel weitgehend in Händen der Gastwirte. Fünf der großen Weinhändler sind Angehörige dieses für Kitzingen typischen Aufsteigerberufes, aber auch drei Großgrundbesitzer sind wiederum zu verzeichnen, von denen einer auch zu den Wirten gehört. Größeres Kapital haben ebenfalls vor allem

TABELLE 1: Versteuerter Besitz der Kitzinger Bürger mit den größten Weinvorräten im Jahre 1515

Name	Beruf	Ratszugehörigkeit	Steuerrang	Weinvorrat-Fuder	Getreide Malter
Besserer, Hans I Aus Ulm	Stadtschreiber	IR	3	42,00	105,00
Schorr, Hans	Rentier	IR	10	33,00	–
Vendt, Urban	Großgrundbesitzer	IR	11	32,00	8,00
Marckart, Endres	Landwirt	--	16	31,80	–
Vock, Barthel	Landwirt	IR	21	31,75	–
Scholl, Veit	Gerber	/IR/	13	29,50	–
Bernbeck, Sebastian aus Windsheim	Rentier	/IR/	1	28,00	–
Reichardt, Steffan	Weinhändler	--	46	27,75	–
Heerling, Hans	Weinbauer	AR	14	27,00	–
Berbing, Michel	Landwirt	IR	12	25,00	100,00
Hagen, Johann	Großgrundbesitzer	IR	15	24,6	10,00
Eber, Hans	Hofschneider	--	33	22,17	–

Zu den Tabellen: IR = Innerer Rat; AR = Äußerer Rat.
Die Klammern bedeuten, daß der betreffende in diesem Jahr /noch/ nicht im Rat war. Die Tabellen enthalten nur die wichtigsten Besitzarten.

Grundbesitz Morgen	Weingarten Morgen	Acker Morgen	Kapital Gulden	Geldzinseinnahmen Gulden	Getreidzinseinnahmen Malter
117,00	32,00	69,00	489,00	34,00	35,00
28,87	19,00	1,50	278,00	38,30	24,00
112,00	30,00	62,00	–	–	10,00
81,96	32,50	41,00	–	0,18	–
26,80	21,00	–	115,00	–	–
21,12	5,63	4,50	345,00	20,00	–
68,05	28,50	29,50	1716,50	74,48	30,00
35,75	19,50	11,00	–	–	–
28,70	23,00.	–	189,00	–	–
81,88	37,50	31,00	150,00	5,12	–
123,98	39,00	73,00	65,00	–	–
18,00	18,00	–	121,00	–	–

TABELLE 2: Versteuerter Besitz der Kitzinger Bürger mit den größten Weinvorräten im Jahre 1546

Name	Beruf	Ratszugehörigkeit	Steuerrang	Weinvorrat-Fuder	Getreide Malter
Schröter, Valentin	Kaufmann	AR	1	62,00	-
Scherpfer, Hans	Landwirt	IR	3	55,50	1,25
Besserer, Michel	Kaufmann	/IR/	2	52,50	-
Tüngersheim, Joseph	Landwirt	/IR/	5	47,50	-
Bernbeck, Friedrich	Rentier	IR	10	38,00	-
Dachsbach, Heinrich	Weinbauer	AR	17	37,00	-
Engelhart, Wolf aus Iphofen	Weinbauer	AR	27	36,00	-
Hagen, Christof aus Würzburg ?	Notar Kaufmann	/IR/	15	35,00	-
Tettelbachin, Margareta	Landwirt	- *	12	34,06	-
Scherb, Kilian	Gastwirt	-	4	34,00	-
Holtzschuherin, Anna	Landwirt	- **	16	33,00	-
Hoffmann, Hans II	Landwirt	/IR/	34	32,71	-

* Ihr mutmaßlicher Ehemann Paul ist im Inneren Rat bis 1538

** Ihr Ehemann Hans ist Mitglied des Äußeren Rats bis 1541

Grundbesitz Morgen	Weingarten Morgen	Acker Morgen	Kapital Gulden	Geldzinseinnahmen Gulden	Getreidzinseinnahmen Malter
69,40	31,00	14,25	3877,00	1,48	–
47,90	20,75	9,00	1524,00	10,53	–
32,25	24,25	3,00	4030,00	8,62	–
42,37	24,00	1,50	935,00	–	–
73,55	24,75	31,00	–	40,87	30,00
41,81	17,62	9,50	651,00	–	–
35,12	28,00	1,00	150,00	–	–
19,06	13,00	3,25	421,00	0,07	–
80,05	21,00	22,00	625,50	5,14	–
125.63	18,00	92,00	1500,00	–	–
37,40	14,50	8,00	935,00	–	0,38
42,12	16,00	11,00	290,00	0,42	–

TABELLE 3: Versteuerter Besitz der Kitzinger Bürger mit den größten Weinvorräten im Jahre 1590

Name	Beruf	Ratszugehörigkeit	Steuerrang	Weinvorrat-Fuder	Getreide Malter
Gleßmüller, Georg aus Obernbreit	Gastwirt	IR	1	41,00	-
Necker, Leonhard	Rentier	-	91	30,00	-
Vierling, Lorenz	Gastwirt	AR	110	25,5	-
Scherpfer, Conrad	Landwirt	IR	62	21,00	-
Billing, Valentin aus Winterhausen	Großgrundbesitzer	/AR/	4	19,00	-
Neeß, Kilian	Gastwirt	IR	13	19,00	-
Mergler, Bastian aus Karlstadt	unbekannt	-	22	18,00	-
Melber, Hans	unbekannt	-	151	16,00	-
Lutt, Balthasar aus Mainbernheim	unbekannt	IR	37	14,00	-
Vierling, Matthes	Gastwirt Metzger	/AR/	6	13,00	-
Krauß, Conrad aus Dettelbach	Gastwirt	AR	3	12,50	185,00
Hartung, Martin	Kaufmann	-	9	12,00	-

Grundbesitz Morgen	Weingarten Morgen	Acker Morgen	Kapital Gulden	Geldzinseinnahmen Gulden	Getreidzinseinnahmen Malter
175,25	44,00	105,00	–	291,50	12,19
9,00	8,00	–	80,00	61,66	–
8,70	7,00	0,75	130,00	–	–
29,37	17,50	–	–	1,61	–
126,90	23,00	67,50	600,00	36,00	–
46,17	31,00	7,00	402,50	2,03	–
7,50	7,13	–	1150,00	–	–
15,17	5,5	6,5	–	0,05	–
19,68	12,00	4,00	936,00	–	–
77,38	37,00	14,50	600,00	–	–
90,13	22,50	59,00	1000,00	67,50	–
154,18	19,75	106,00	400,00	–	0,17

die Wirte aufzuweisen. In diesem Beruf hat die Verkehrsgünstige Lage der Stadt mitten im Weinbaugebiet sich besonders günstig ausgewirkt.

Werfen wir zum Schluß noch einen kurzen Blick auf die Aktivitäten der Weinhändler, die mit Wein nur wenig oder nichts zu tun haben.

Hans Besserer, das hatten wir schon erwähnt, war als Stadtschreiber nach Kitzingen gekommen, er übte diesen Beruf später auch einige Zeit in Rothenburg ob der Tauber aus. Josef Tüngersheim, viertgrößter Weinhändler 1546, war Mönch gewesen, bevor er in Kitzingen mit Wein handelte und Ratsherr wurde. Sebastian Bernbeck, 1515 reichster Mann in Kitzingen, wendete sich nach dem Tode seiner Frau und nachdem die Stadt reformatorisch geworden war, dem geistlichen Leben zu; 1533 feiert er Primiz in Würzburg und wird Vikar am Domstift. Sein Sohn Friedrich wurde deshalb von seinem Jurastudium in Wittenberg zurückgerufen, er mußte die väterlichen Güter übernehmen. Friedrich Bernbeck wurde nicht nur zum Chronist seiner Vaterstadt, er hinterließ ihr auch eine umfangreiche Bibliothek. Ebenfalls eine Chronik schrieb Michel Berbing, Weinhändler der Generation von 1515. Zu ihr gehört auch der Gerber Veit Scholl, in dessen Nachlaß sich drei theologische Werke finden, und Johann Hagen, den Friedrich Bernbeck einen "feinen, sanften und gelehrten Mann" nennt. Christof Hagen, unter den reichen Weinhändlern von 1546, war Notar, es ist anzunehmen, daß er studiert hatte. Unter den Weinhändlern von 1590 schließlich findet sich der Gastwirt und Ratsherr Konrad Krauß, für den eine Bibliothek von mindestens 65 Titeln nachweisbar ist, darunter theologische, klassische und medizinische Werke.[13]

[13] Dazu demnächst E.Weyrauch: Bürger und Bücher.

James B. Collins /Easton, USA/:

TRADE AND CONSUMPTION OF WINE IN SEVENTEENTH CENTURY FRANCE

It is by no means a simple task to discuss French consumption of wine from 1500 to 1789. While we have a large number of sources for the eighteenth century, we are less fortunate for the earlier period. The primary problem is the lack of immediately verifiable information. We must content ourselves with indirect soundings, such as hospital records, prison rations, army issue, and, most importantly, wine tax records. There are some significant problems with such sources, as we shall see /for wine tax records/ in a few moments, but first a few general remarks on the issue of wine consumption in France might be in order.

Daily diet has been investigated for some time, but the information thusfar unearthed has not been understood by many historians. We have only recently come to understand that, at least in France, wine has a beverage of common consumption in the sixteenth and seventeenth centuries. In the past, one so often read that wine was a luxury commodity, drunk by the nobility, the clergy, and the upper bourgeoisie. The only admitted exception to this picture was the Mediterranean, where the immediate accessibility of wine made it a common drink, even for day laborers. Le Roy Ladurie cities a ration of one muid of Beziers /625 liters/ of red wine and 0,4 muids of picquette /cheap 'wine' made from the dregs of the regular wine pressing/ in 1482, with a shift to 0,8 muids of red wine and 0.65 muids of picquette by 1580.[1] While he sees the laborer changing from a drinker of wine to a drinker of picquette, one must remember that in 1580, the wine ration still exceeds that of picquette. The day laborer of Languedoc remained a substantial wine drinker in the seventeenth century.

The few statistical sources for French wine consumption invariably date from the eighteenth century. After Colbert and Vauban, one finds the government taking an interest in statistics of his nature, and the superior records of the General Tax Farm of the eighteenth century also make such reconstructions much easier. Unfortunately, as Braudel points out, the eighteenth century was the great period of change in European taste.[2]

In France, as elsewhere in Europe, coffee, tea, hard liquor /distilled/, and even brandy were quite rare in the seventeenth century, particularly before 1660. We must immediately ask ourselves

[1] E.Le Roy Ladurie: Les Paysans de Languedoc. Paris, 1966, 1969. p.48.

[2] F.Braudel: The Structures of Everyday Life. New York, 1979. ch. 2, 3.

the alternative stimulans/depressants available to the general population. The obvious answer is the local alcoholic beverages, of which there were five important ones in France: wine, picquette, cider, perry and beer. Of these five, cider and beer were quite localized as major beverages, with beer on the Flemish and German border areas, and cider in Lower Normandy and Upper Britanny. Picquette does not seem to have been shipped, so it would have been important only in wine-producing areas. Perry, pear cider, was a major medieval beverage in the Loire valley, but its following seems to have declined sharply after 1500.

Taken from another angle, the role of wine was also quite important: it was the only safe potable beverage for adults. Water was often very unhealthy, and milk was given only to children, pregnant women, and the sick. In many cases, one comes across the phrase "ils ne boivent que de l'eau" as a description of those in the most horrible poverty. If only the utterly indigent drank solely water, what did everyone else drink? The answer quite obviously, is wine /outside of the special beer and cider areas/.

Fernand Braudel has recently renewed our understanding of this entire problem with his Sructures du Quotidien.[3] Drawing on recent research, he puts forth the thesis that wine was a beverage of daily consumption throughout much of the Mediterranean basin. He points out that the late eighteenth-century Parisians drank over 100 liters of wine annually. Yet he cites no figures for earlier periods. Given the dramatic shift in consumables in the eighteenth century, which he himself points out, can we rely on figures from the 1770s to tell us anything about sixteenth or even seventeenth-century consumption?

There are some interesting figures available for Paris in the seventeenth century. The first difficulty is estimating the city's population. In the middle of the sixteenth century, it certainly seems to have been 200,000, rising to 300,000 by 1610, and reaching 400,000 just before the Fronde.[4] Our wine figures are from 1607-13 and 1640, and I will use the estimates of 300,000 for the earlier period and 400,000 for 1640. Both of these estimates, if they do err, would more likely be too high, thus figures for per capita wine consumption would be even higher than those I am about to cite.

[3] Ibid, ch. 3.

[4] J.Jacquart, et al.: Paris et l'Ile de France. Paris, 1974., J.De Vries: The Economy of Europe in an Age of Crisis. Cambridge, 1974, gives figures of 150,000 for 1550, clearly too low, and 400,000 for 1650. R.Mandrou: Introduction to Modern France. New York, 1975, says 300,000 at the end of the sixteenth century and 400,000 at the end of the seventeenth.

Among the indirect taxes levied by the king, was an impost of 30 sous/muid on wine entering Paris, another of 5s/muid, and, later in the seventeenth century, further taxes of the same nature. By the mid-1640s, wine entering Paris paid a total of 9 l. 10s/muid for various levies.[5] In some cases, we know the lease price for the farms of these taxes. In 1607, for example, the farm of the 30 s/muid of wine entering Paris was leased for 220,000 l. per year. In 1609, it was 230,000.l.[6] The 5s/muid, which was part of a general lease - the Cinq Grosses Fermes - was leased, in 1605, for 52,000 l. /While this would indicate a higher level of consumption, on a pro rata basis the 30 s/muid should have been worth 312,000 l., one must be careful here because, prior to 1630, a higher duty brought in a lower pro rata return for a given area. This has to do with administrative costs, as well as actual consumption rates, as we shall see below./ The muid of Paris was about 270 liters, so we are talking about wine consumption of 414-562,000 hectoliters. This works out, with a population of 300,000, to between 138 and 187 liters annual per capita consumption of wine.

This is a rather substantial consumption rate, but we must first make three adjustments upwards and one possible one downward. In the downward sense, some of this wine may have been exported from Paris. While 200,000 muids of wine entered Paris each year, how much was then shipped to nearby towns? One would suspect that such activity was rather limited, because the heavy duties, such as the 30 s/muid, were levied only wine entering Paris. If the wine simply passed through along the Seine, it did not have to pay these duties. In many cases, such as that of Rouen /cited below/, the farm for such entry duties specifically stated that the levy was only on wine entering the city to be consumed there.

The upward adjustments begin with the farm price. The indirect taxes were all farmed, leased to a private individual. The collection costs /clerks, armed guards, barges, writing costs, rentals, etc/ and profits of the farmers were at least 25 percent on every indirect tax farm, and, in most cases, they were much higher. Some areas, such as Brittany, also had apurements, spoilage allowances: in Brittany, 10 percent. Thirdly, one has the question of exemptions. Many nobles, all religious institutions, and some royal officials were exempt from such taxes. Anyone who owned vineyards was exempt for wine brought into the city from those vineyards, provided it was for household consumption.

[5] A. de St.-Julien et G.Blenaymé: Histoire des droits d'entrée et d'octroi à Paris. Paris, 1887.

[6] For 1605: Bibliothèque Nationale /BN/, Ms Français 10839, ff. 191-95; for 1607: BN, 500 Colbert, 109; for 1609: BN, Ms Français 16626, ff. 73- 82.

Such vineyards were very widespread around Paris in the sixteenth and seventeenth centuries.[7] The religious exemptions could be quite important; in Brittany, we have examples of monasteries using 20-25 tons /tx/ of wine in a year. The royal officials were also a sizeable group at Paris, with the Parlement, Chambre des Comptes, Cour des Aides, and others. The court nobles, with their townhouses in Paris, would have received household exemptions. The total of exemptions in Paris during the first half of the seventeenth century was probably 10-15 percent of the total consumption of the city.

In the 1640s, if we take the population as 400,000, we find similar per capita consumption levels. The lease of the 30 s/muid brought in 353,000 l., and that of the new 60 s/muid 750,000 l., in 1640.[8] The old 10 s/muid were worth 114,000 l., the new 10 s/muid 115,000 l. If we took a figure of 630,000 hectoliters /233,000 muids/ consumed each year, we would get 158 liters annual per capita consumption. Once again, this calculation excludes re-exports /if any/, farmers' costs and profits, wastage allowances, and privileged exemptions. It also excludes another factor, one more likely to have been important in 1640 than 1613 because of the intervening tax increases: the guingettes, the taverns outside the ring of tax barriers. These taverns sold wine that had not paid the entry duties, and was thus much cheaper.

The problem of exemptions was recognized in the sixteenth century. The Assembly of Notables of 1583 told the king that most merchants of Paris believed that 300-400,000 muids of wine entered the city each year, rather than the 200,000 muids on which the lease price of the 5s/muid was than based.[9] If we took a 10 percent increase for exemptions, 10 percent for wastage, and 25 percent for farmers' costs and profits, we would be up to 300,000 muids or 225 liters a year per capita.

The other major towns seem to have had very high levels of consumption. Rouen, a city of some 70,000 people in 1600, paid 18-20,000 l. per year for a farm of 20s/muid of wine entering the city for its own use.[10] That would work out to about 80 liters a year per

[7] R.Dion: Histoire de la vigne et du vin en France. Paris, 1959. BN, Ms Français 10839, f 175v, shows Champagne, Picardy, and Soissonais exported some 10,000 tx of wine in 1605.

[8] BN. Ms Français 18490; Ms Français 7736.

[9] A.Karch: "L'assemblée des notables de St. Germain-en-Laye /1583/," Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 1956. 115-162.

[10] BN, Ms Français 16626, ff. 73-82; BN, 500 Colbert 109. The levy on cider, wine, and perry in Rouen, Le Havre and Dieppe produced 108,432 l. in 1610.

capita, plus exemptions and the other exclusions noted above, perhaps a total of 120 liters per capita. Rouen was also on the edge of the Norman cider belt, in which cider rather than wine was the beverage of the lower classes. It is very likely that cider consumption in Rouen was significant, and, in fact, the city had a special beverage tax on cider, perry, and wine.

The original 5s/muid, created in 1561, provides some general figures for France as a whole. According to the budget of 1567, the king expected to get 562,392 l. for the kingdom as a whole /excluding certain towns, which bought exemption for 8,371 l./.[11] This figure of 562,000 l. is difficult to asses. The breakdown of the budget shows that the areas in central France in which the aides /indirect taxes/ were actually levied, paid only a bit more than 200,000 l. This would indicate the king based his assessment on the whole kingdom, including those areas, such as Burgundy and Brittany, which in fact bought exemption. The figure of 562,000 l. means that we are dealing with 2,25 million muids, but we must not take this to be a total consumption. The 5s/muid was levied only on wine entering walled towns. Yet even if we take the 2.25 million muids as a figure for total consumption, it is still 40 liters a year per capita.

The figure becomes even more impressive when one considers that this is a general farm. General farms were undervalued by 100 percent or more. For example, the Aides Generales farm of 1611 brought the king 1.1 million l. a year, while the sub-farmers paid about 1.4 million l. to the general farmer. In the one case we know, the sub-farmer turned a profit of 33 percent, and there were at least two more levels beneath him. One is quickly up to a differential of more than 100 percent, with respect to figures drawn from the general farm. I might add that the general wine duties of the Estates of Brittany show a similar pattern of profit levels and differentials between actual consumption and lease prices. If the 100 percent figure is accurate, per capita consumption would be 85 liters a year, and this based only on wine entering the towns.

In the seventeenth and eighteenth centuries, we find similar levels of consumption. At Lyon, we know from the work of Georges Durand that per capita consumption was 200 liters a year in 1680 and 150 liters in 1785.[12] I would estimate it at from 150-225 liters a year

[11] R.Doucet: "L'état des finances de 1576", Bulletin philologique et historique 1926/27. 3.32. On the Aides Générales, P.Heumann: "Un traitant sous Louis XIII: Antoine Feydeau", Revue d'Histoire Moderne, n. 31. 5-45.

[12] G.Durand: Vin, vigne et vignerons en Lyonnais et Beaujolais. Paris, 1977.

in the 1630s, based on the local wine tax records.[13] Durand cites a figure of just under 100 liters a year for Parisians in the 1780s, but he seems to exclude the guingettes. At Caen, in lower Normandy, we find per capita consumption of wine at 25-33 liters a year in 1700, but Caen is in the very heart of Norman cider country. Per capita consumption of cider was 425 liters a year. Normal rations at the local hospital were one-half liter a day for children, one liter for the sick, the insane, prisoners-of-war, and women, and 1 1/2 liters a day for the guards. The guards also got a daily ration of calvados.

Switching from Normandy to Brittany, we find a long tradition of considerable alcoholic consumption.[14] In the city of Nantes, at the end of the fifteenth century, per capita consumption of wine was over 100 liters a year.[15] One gets a similar figure from calculations based on a duty receipts of 1517.[16] In 1838, slightly after our period, we have accurate official statistics, which place consumption at 148 liters per capita.[17] The intervening period confirms these figures.

Jean Tanguy estimates total Breton consumption of wine at 75-80,000 tx in the 1580s, which would work out to close to 50 liters per capita. Yet this figure does not cover total alcoholic consumption because one must add in the large quantities of cider drunk in Upper Brittany and the beer quaffed in such towns as Morlaix, Quimper, and Nantes.[18]

Let us turn to some of the tax farms of the seventeenth century for an idea of total wine consumption in Brittany. The duties of the Estates of Brittany are the most accessible source for the province as a whole, but they do not provide the most accurate information. The problem of exemptions was considerable, as certain monasteries were taking 25 tx or more of Nantais and Loire wines from Nantes in 1631 and members of Parlement sought exemptions for personal consumption as

[13] P.Charléty: "Lyon sous le ministère de Richelieu", Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine 1901/02, p. 502. On Caen J.-P.Perrot: Genese d'une ville moderne: Caen au XVIIIè siècle. Paris, 1975.

[14] J.Tanguy: Histoire de la Bretagne et des Pays Celtiques. Morlaix, 1980, discusses this tradition in its real and literary aspects.

[15] H.Touchard: "La consommation et l'approvisionement en vin de la Bretagne médievale", Mémoires de la Société Historique et Archeologique de la Bretagne., 1960, 29-76.

[16] Archives Municipales de Nantes, série CC.

[17] P.Jeulin: L'evolution du port de Nantes. Paris, 1929.

[18] Tanguy: Histoire de la Bretagne. Tanguy is, of course, well aware of the cider problem.

high as 42 tx.[19] There were also certain tax privileges, such as the 'free' taverns of Rennes /one of them owned by a President of the Parlement/, and the problem of fraud was overhelming. Wine raised for personal consumption, and there were vineyards all over the province at this time, was exempt from wine duties. The greatest problem, however, was in the farming itself.

As noted above, there was an apurement of 10 percent. More importantly, we must figure in the profits of the farmers. The farmer of the provost duties of Nantes, basically an import-export duty paid primarily by wine and salt, received about 82,000 l. in 1631, for a farm he leased at 70,000 l. per year. He asked for and received a rebate on his price, for an amount unknown. Costs and profits cannot have been less than 25 percent, based on the figure from various Breton farms. In 1631, the duties of the Estates seem to have produced 250 percent of the actual lease price.[20]

The nature of the tax farms, leased, sub-leased, sub-sub-leased, ad nauseum, means that the farther away the source of authority for the farm, the less accurate the figures. A combination of the records of the provost of Nantes for 1631 and a bishopric-by-bishopric breakdown in the lease of the wine duty of the Estates of Brittany, together with information for other years about shipments of wine out of Bordeaux, enables us to get some picture of the actual consumption of the whole province in 1631. Some 35,000 tx of wine were shipped from Bordeaux, La Rochelle and Poitou to Brittany, with a small additional amount from Spain and Portugal. Nantes exported about 9,000 tx local wine and 14,000 tx of Loire wine to other Breton bishoprics. A further 4,000 tx of Loire wine was drunk in the bishopric Nantes.

Consumption of locally produced wine is much more difficult to trace. One must estimate Nantais consumption of local wine at 12,000 tx or more, while a further 25,000 tx of Breton wine /grown in the bishoprics of Vannes, Rennes, Treguier, possibly St. Brieuc / was consumed in the bishopric in which it grew.

This would be per capita consumption of only 50 liters a year, but we must factor in cider and wine. A comparison of the relationship between the price of the bishopric's wine duty lease and the actual receipts /based on known shipments of wine/ shows the receipts of Upper Brittany /Rennes, St. Malo, Dol, and St. Brieuc/ to be far too low. If one assumes cider makes up the difference, we must add in at least 30,000 tx of that beverage. Total Breton consumption of wine and cider, drunk in taverns /excluding exempt consumption, such as that of

[19] Archives Departementales /AD/ de la Loire-Atlantique, B 2976.

[20] AD Ille-et Vilaine, C 2650.

cultivators and privileged groups/, would therefore be over 60 liters per capita a year.[21]

Let us compare this figure with information from local sources. The duty of one sou/pot of wine sold in Vannes was leased for 9,000 l. per year in 1662 and 11,500 l. per year in 1634. The second figure would indicate annual consumption of about 50 liters per capita. But these figures leave out the considerable consumption of the clergy and nobility; one monastery alone got 50 tx of wine from Nantes in 1631. This would raise per capita consumption for the whole town by four liters.

The figure for Vannes also excludes the profits and costs of the farmers. While we have given the figure of 25 percent as a minimum for these sums, it is likely they were larger. One must also add in the 10 percent wastage allowance. One is bound to estimate real consumption at 50-100 percent more than any figure based on the duty receipts. This would raise us into the 75-100 liters per capita category.[22]

Other Breton towns show a similar range. At Quimper, in the period 1640-70, the local wine import duty indicates 1300 tx of wine entering the city each year, which would give us 140 liters per capita per year.[23] Some of this wine was re-exported, but Quimper also drank considerable amounts of cider and some beer. At Hennebont, the wine import and export duties and the consumption tax indicate a rate of 100 liters a year.[24] At Morlaix, in the 1670s, the receipts show combined consumption of wine and cider of around 100 liters per capita as well.[25]

When we get to the most specific data of all, actual lists of wine sold, the figures rise still higher. At Croisic, from 1554-57, per capita consumption averaged 170 liters a year.[26] In the village and parish of Bac, which Alain Croix estimates to have had a population of 2400 people in 1660, we have a list of wine sellers and wine sold for 1612. There are 65 tavernkeepers, selling 1174 pipes of wine; this is 2.7 tavernowners per 100 people, and per capita consumption of 189 liters a year, excluding the 10 percent spoilage discount.[27] In nearby

[21] Ibid and AD Loire-Atlantique, B 2976. For Bordeaux, AD Gironde, series 6 B. For example, 6 B 213, entries, 1640; 6 B 283, exits, 1651.

[22] Archives Municipales de Vannes, CC 9.

[23] Archives Municipales de Quimper.

[24] Archives Communales de Hennebont, CC 2.

[25] Archives Municipales de Morlaix; AD Finisterre.

[26] Tanguy: Histoire de la Bretagne.

[27] AD Loire-Atlantique, B 9230.

Guerande, the same investigation lists 43 tavernkeepers and total sales of 728 pipes, or 115 liters a head. It should be emphasized that Le Croisic, Bac, and Guerande are all on the salt marshes at the mouth of the Loire, and some of this drinking may have been by ships' crews.

Elsewhere in the bishopric of Nantes, we find the city of Nantes itself consumed 100-120 liters a head in the early seventeenth century.[28] We know from the city archives that Spanish prisoners-of-war received one-half pot, 0.9 liters, of wine as part of their daily ration.[29] We also know that the profession of tavernkeeper was quite prominent in the entire Nantais area. In a list of 1625, we find 202 taverns in Nantes, for a population of 20-25,000 people. In the rural areas, the average seems to have been one per 100 inhabitants or slightly less: Masserac, four for 500 people, St. Mars du Desert, 10 for 1000. In small towns, like Ancenis and St. Philibert de Grandlieu, the ratios are higher: Ancenis, 39 for just under 2000 people; St Philibert, 26 for a like number of inhabitants.[30]

One interesting element in these lists of wine sellers is the large number of women inwolved in this profession. At Nantes, 14 of the 202 are women, while at Hennebont in the 1630s it is two of 19. At Guerande, we have lists of 1612, where 5 percent are women, 1636, where 30 percent are, and 1638, where the figure is 43 percent. At Bac, 42 percent of the tavernkeepers are women in 1612. They sold 34 percent of wine, and one finds them most common among the smallest scale taverns, those selling less than 10 pipes, where they are 12 of 21 owners.[31]

A look at the registers of the provost of Nantes re-inforces this important female role. One finds constant reference to women tavernkeepers, both operating the establishment on their own, and running it in conjunction with their husbands. In 1652, a list of 24 wine sellers includes two widows and 16 wife-husband teams. In a list of those illegally selling wine during high mass on 13 February 1633, one finds four women /three of them widows/ among the 16 accused. On 12 March 1634, two of the eight accused are widows.[32]

[28] Archives Municipales /AM/ de Nantes, CC 150-169.

[29] AM de Nantes, CC 169. Hospital workers /construction/ also got wine, bread and other food as part of their wages. /AD Loire-Atlantique, HH 31/.

[30] AD Loire-Atlantique, B 6782, piece 149. Population figures from A.Croix: La Bretagne aux XVIè et XVIIè siècles. Paris, 1981.

[31] AD Loire-Atlantique, B 9230.

[32] AD Loire-Atlantique, B 6782, piece 72 /list of 1652/; B 6655, investigations of 1633, 1634.

The investigation of 12 March 1634 is quite interesting. It is the second Sunday of Lent, between 10 and 11:30 am. The provost's men find, "chez Jan Maurat, cordonnier et cabarettier", the house is filled with eaters and drinkers. At the widow Mortain's, it is just like a "working day", with everyone drinking in the back and upstairs. Guillaume Bourjon has more than 25 people at his establishment, Mathurin Dencie only three. At the widow Meneust's place, one finds more than 30, while three other taverns have five to 10 people each.

Going to the tavern was a major part of life in the sixteenth and seventeenth centuries, even if one had to go during high mass. All of the figures for France in the priod 1500-1789, confusing as they are when cited in isolation, provide us with a general framework for an estimate of the importance of wine in the daily diet. Durand demonstrates for Lyon the considerable difference in consumption rates between the rich and the poor, but even the poor drink 80 liters of wine a year. We can also well imagine that the poor drank a weaker wine, often diluted with water in times of scarcity /the same was true of cider at Caen/. When Durand cites daily rates of one-quarter to one-half liter of wine per capita in eighteenth-century Paris and Lyon, respectively, he is giving the general range for most French towns for the period 1500-1789.[33] The figure for the countryside was lower, at least in wine-importing areas, but fraud was easier in the outlying districts and our figures come primarily from wine duty receipts. One must estimate a per capita consumption of 60 or 70 liters a year for even the peasants, putting them just below the Parisians of the 1780s.

Wine was not a luxury commodity; it was not drunk exclusively in cities and towns; peasant wine consumption was not confined to wine-growing regions. We must come to accept these facts, and to accept the presence of wine as an important part of French daily diet in the last three centuries of the Monarchy.

[33] Perrot: Caen; Durand: Lyonnais et Beaujolais.

Éva H. Balázs /Budapest, Ungarn/:

PORTO UND TOKAJ

Porto und Tokaj, die beiden Weingegenden sind Namengeber von Weinen, die sich regen Zuspruchs erfreuen und gut exportierbar sind. Die folgenden Komparation soll im Thema des Weinbaus mit einigen sozialgeschichtlichen Lehren dienen.

Vom lusitanischen Wein hatte ich aufgrund der englischen und französischen Fachliteratur nur einige allgemeine Kenntnisse gehabt, die zu meinen Vorlesungen über die Universalgeschichte unentbehrlich waren. Ich wußte vom Methuen-Vertrag und von seiner Wirkung, infolge deren die wirtschaftliche Abhängigkeit Portugals von England noch größer wurde. Mein Interesse erweckte aber vor allem der Gedanke, daß Portugal als ein eigenartiges Pendant der Abhängigkeit Ungarns von Österreich aufgefaßt werden kann. Genauer gesagt möchte ich die Probleme des Weinvertriebes zweier voneinander weitliegenden, aber gleichermaßen - wie man es heute mit Vorliebe sagt - zur Peripherie gehörenden Länder, während der Entfaltung der industriellen Revolution skizzieren. Gábor Nyáry, der bei mir promoviert und István Rákóczi, Assistent des Lehrstuhls für portugiesische Sprache hatten sich gefälligst in der portugiesischen Fachliteratur informiert, und halfen mir bei der Fragestellung. Ich habe nämlich keine weitere Absichten, als einige Fragen über die sozialgeschichtlichen Bezüge des Weinvertriebs im 18. Jahrhundert zu stellen, vorläufig ohne alle Ansprüche ihrer Beantwortung.

Eine grundlegende Ähnlichkeit ist es zwischen Porto und Tokaj, daß sie jahrhundertelang quasi Symbol ihres Landes waren. Das eine, Porto, war organischer Teil des nationalen Marktes, wurde von dessen Krisen berührt, und die jeweilige Regierung bemühte sich, es aus diesen Krisen herauszugreifen. Das andere, Tokaj, war eine der Weingegenden der Monarchie, obwohl die werteste - die aber die Wiener Regierung trotzdem nicht unterstützen wollte, sogar, wie der strenge Schulmeister, vom Platz des Besten in die Reihe der Bestraften wies.

Beginnen wir es mit der frühen Geschichte der Portweine. Lusitanien war, wie auch Pannonien, eine Provinz des römischen Reiches, gehörte in seinen wirtschaftlichen Kreislauf. Aufgrund ihrer antiken Vorgeschichte können also bei uns die von der Gegend des Plattensees oder die von den westlichen Teilen Transdanubiens stammenden Weine neben die von Trajan geregelten spanischen und französischen Weine gestellt werden. Tokaj, das jenseits des Limes lag, gehört nicht in diese Gruppe.

Einen großen Unterschied bedeutet zwischen den beiden Gebieten auch die Tatsache, daß Portugal die erste Kolonialmacht war, und im Hintergrund seiner Wirtschaft konnte sie mit Brasilien rechnen. Die

Produkte von Brasilien beeinflußten sowohl die portugiesische Landwirtschaft, als auch ihre beschränkte Industrie. Der 1668 geschlossene Lissaboner Frieden befreite zwar Portugal von der spanischen Herrschaft, diese Periode bedeutete aber zugleich den Anfang des Verfalls. Die Holländer, die - man könnte sagen - von ihnen die Technik der Kolonialisierung erlernten, verdrängten sie immer mehr aus ihren asiatischen Interessen. Brasilien blieb in ihrem Besitz, es folgte aber die Tabak- und die Zuckerkrise, die portugiesische Wirtschaft wurde stark erschüttert. Dieses peripherische Land, das aber zugleich eine Kolonialmacht war /sein Fall scheint besonders für uns, Mitteleuropäer außerordentlich widersprüchlich zu sein/, bemühte sich, seine Beziehungen statt der Nachbaren mit dem Inselland zu vertiefen. Der Vertrag, der seinen Namen von dem des englischen Gesandten in Lissabon bekam, und der für den Vertrieb der Portweine ein Meilenstein scheint, bedeutet nur den Höhepunkt eines Prozesses. 1642, 1654, 1661, sind Jahre solcher Wirtschaftsverträge zwischen England und Portugal, in denen die Portugiesen ihre Industrie und Handelsbilanz noch zu verteidigen versuchten - im Mai 1703 hörte aber diese Possibilität endgültig auf. Während die Regierung noch vor der Jahrhundertwende gegen den Luxusimport auftrat, und heimische Textilmanufakturen gründen wollte, stellte Methuen 1703 den berühmten Antrag "Kleiden Sie sich in unsere Tücher, und wir werden Ihren Wein trinken!".

Auch der Methuen-Vertrag bezeugt es, wie sehr der Handel, bzw. die ihm unterworfenen Produkte von der großen Politik abhängen. Die Karriere der Portweine in England war nämlich eine unmittelbare Folge des englisch-französischen Gegensatzes. Nach dem Methuen-Vertrag belastete England den portugiesischen Import nur mit dem Drittel des üblichen Zolles, und die gesammte portugiesische Gesellschaft unterstützte die auf diese Weise entstandenen Möglichkeiten mit besonderer Ambition. Der mit Branntwein verstärkte, angeblich aus 77 Weinsorten hergestellte Dessertwein verdrängte zwar nicht den Gin, das Lieblingsgetränk der Engländer, erwies sich aber als unbesiegbarer Rivale der Weine aus Mitteleuropa oder eventuell aus dem Karpatenbecken. Die Trauben der auf beiden Seiten des Flusses Douro, auf wertvollem Granitboden reifenden Weinstöcke mußten im vergleich zu den normalen Tafelweinen dreimal so lange gestampft werden, und der Wein, der auf diese Weise entstand, wurde sogar mit Branntwein "eingeimpft". Dadurch bewahrten die Portweine ihr Zuckergehalt auch nach der Gärung. Die dreijährige Gärung war verbindlich, damit die englischen Faktoren - ihre Rolle ist sehr wichtig - , die in Portugal auch schon im vorangehenden Jahrhundert tätig waren, und sich mit Zucker- und Tabakexport beschäftigten, für die eingeführten Textil- und Eisenwaren bzw. gewisse Lebensmittelarten die Portweine, als Exportwaren annehmen. Die Tabakpflanzungen in Virginien und die Zuckerplantagen von Westindien verdrängten den portugiesischen Import.

Im Jahre 1739 fiel der spanische Wein als ernster Rivale infolge der außenpolitischen Spannung aus. Die Nachfrage nahm immer mehr zu, auch die Preise stiegen, und der Wein eroberte immer größere, ursprünglich zu Getreidebau bestimmte Gebiete. Hier meldeten sich aber die Spannungen der Gesellschaft: die bisherige Überlegenheit der kirchlichen und weltlichen Großbesitzer hörte um 1750 auf, und die Zahl der Wein produzierenden Kleinbesitzer wurde größer. Die englischen Faktoren kauften den billigeren Wein der Kleinproduzenten auf. Marquis Pombal, dem allmächtigen Minister wurden zwei Petitionen eingereicht. Die Händler von Porto beantragen die Gründung einer Handelsgesellschaft und die Eröffnung neuer Märkte im Baltikum und in der Levante. Die adeligen Besitzer reichten eine andere Petition ein. Auch sie wollten eine Handelsgesellschaft gründen, aber auf einem demarkierten Gebiet. Prinzipiell stellten sie ihren Vorschlag im Interesse der Qualität, eigentlich aber gegenüber der Konkurrenz der kleinen Leute. Pombal, von dem lange der Gemeinplatz in der Historiographie lebte, daß er der Niederbrecher der Privilegien des Adels war, nahm den Antrag der Großbesitzer an. /Hier geht es übrigens um keine Großbesitze im mitteleuropäischen Sinne des Wortes, sondern um Besitze, die größer als die Kleinbesitze waren./ 1756 wurde die Gesellschaft der Weinzüchter in Alto-Douro gegründet. Von da an durfte man nur den Wein von einem 60 Quadratmeilen großen Gebiet durch den Portoer Hafen exportieren. Der Rest mußte sich mit dem heimischen Markt befriedigen. Die Gesellschaft fing mit einer Summe von 168000 Pfund an. Die Zahl der Aktionäre war 195, sie konnten ihre Aktien halb in Wein, halb in Geld übernehmen. Den chronischen Geldmangel versuchte die Regierung durch günstige Kredite zu heilen. Von den 195 Aktionären kann die gesellschaftliche Zugehörigkeit im Falle von 43 Personen nicht eindeutig bestimmt werden, die Hälfte der übrigen 152 waren Besitzer /vier die Verwandten von Pombal/, und die Hälfte der Besitzer hatte einen Adelsbrief. Der Rest bestand aus Kaufleuten. Die Gesellschaft verfügte über eine ansonsten nur für Konsulate zugestimmte Rechtssphäre. In den Angelegenheiten, die innerhalb dieser Sphäre fielen, durfte sie ihre eigene Gerichtsbarkeit anwenden. Ihr gehörte das Monopol des Wein-, Branntwein- und Essigexports nach Brasilien, des Weinhandels in der Stadt Porto und der Herstellung des Branntweins samt seines Verkaufs in drei Komitaten.

Durch die Tätigkeit der Gesellschaft, vermehrte sich die Bevölkerung der Umgebung. Die Zunahme des Exports kann aber nur verhältnismäßig eingeschätzt werden. Und da die Proportionen des englischen Imports ungünstig waren, ist letzten Endes der ganze Prozeß als negativ zu betrachten. /Infolge des Methuen-Vertrags nahm der portugiesische Export um 4 % zu, das war aber gegenüber dem 12 % englischen Importzuwachs sehr wenig. Der portugiesische Anteil im Gesamtimport stieg von 3,5 % auf 5,6 %, aus dem völligen Umfang des englischen Exports richtete sich vor Methuen 9 %, bald aber 15 % nach Portugal./

Zusammenfassend kann man feststellen, daß die Maßnahmen um den Portwein Mitte des 18. Jahrhunderts einige ungesunde Wandlungen in der Struktur der Gesellschaft verursachten. Infolge der Zurückdrängung der Mittelklasse geriet auf dem Gebiet der Weinproduktion eine kleine Schicht der herrschenden Klasse in Monopollage. All das verminderte aber kaum die Anziehungskraft des Weinbaus und die Hoffnung großer Einkommen. Der Weinbau verbreitete sich außer den ausgesprochen ihm geeigneten Gebieten selbst auf die seit Jahrhunderten zu Getreideproduktion gebrauchten Niederungen. Der Export des Weins lief wirklich an - der Lebensmittelimport wurde aber noch mehr notwendig. Die wirtschaftliche Abhängigkeit des Landes paarte sich mit einer offenen politischen Abhängigkeit. Die Kolonialmacht Portugal war also kaum in günstigerer Lage, als das von den Zeitgenossen - denken wir an die großen Ökonomen, Miklós Skerlecz oder Gergely Berzeviczy - als österreichische Kolonie bezeichnete Ungarn.

Ich werde jetzt auf denjenigen Teil des Themas übergehen, den ich unter dem Schlagwort Tokaj zusammengefaßt habe - auf den Wein einer Gegend, der seinen Namen, wie es ein in Ungarn reisender schottischer Mineraloge bemerkte, nicht einmal von der vorzüglichsten Stadt bekam. Tokaj blickt auf keine tausendjährige Geschichte zurück, wie die Weingegenden Transdanubiens - wird aber bereits von den Autoren der Renaissance begeistert erwähnt. "Oppida vini optimi feracia." In der Anerkennung der außergewöhnlichen Eigenschaften des Tokajer Weins herrschte bald im ganzen Europa ein völliges Einverständnis. Er wurde das Lieblingsgetränk von Herrschern und Dichterfürsten. So schrieb Voltaire Briefe nach Ungarn dem Grafen János Fekete, der mit seinen übrigens schlechten Gedichten auch einige Flaschen Tokajer nach Ferney sandte. Im Pariser Archiv ist der Briefwechsel zwischen Königin Marie Antoinette und dem französischen Geschäftsträger in Wien, Barthelémy zu finden. Die Königin forderte um jeden Preis Tokajer Wein, und sah nur schwer ein, daß Barthelémy wegen Transportschwierigkeiten sehr vorsichtig vorgehen mußte. Der Tokajer hatte im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts einen Rang, aber keinen Markt. Am Beispiel Portugals sahen wir die Versetzung der Proportionen der Landwirtschaft zugunsten des Weinbaus. In den Weingegenden Ungarns erfolgte das Gegenteil /das bezieht sich nicht auf die Tokajer Zone/, man stellte sich auf den Getreidebau um. Auch hier, wie in Portugal wurden die Alltage der Kleinproduzenten von der großen Politik bestimmt. Der erste Schlag, der den Weinbau traf, war die Aufteilung Polens, der Verlust des guten polnischen Marktes. Darauf folgte der zweite, die übrigens positive Getreidekonjunktur infolge der napoleonischen Kriege. Mit diesen Problemen wird sich aber sicherlich Professor Orosz beschäftigen. Ich möchte mein Referat auf die Porto-Tokaj Parallele reduzieren. Dem Theiß entlang gestalteten sich die Besitzverhältnisse, wenn man allein die Weingegend vor Augen hält, der Portoer Zone ähnlich. Es gab da Weingärten von Aristokraten, Adeligen und Bürgern - Bauern des Markt-

fleckens. Porto gegenüber stand aber das Latifundium im Hintergrund der adeligen Weingärten, eventuell in einer Entfernung von zwei - drei Komitaten. Die Unterschiede in der gesellschaftlichen Lage und der Möglichkeiten der Weinproduzenten waren viel größer als in Portugal. Positiv war es aber jedenfalls, daß der Weinbau innerhalb des feudalen Systems den Unternehmern eine günstigere Lage, ein bewegteres Leben, im allgemeinen bessere Möglichkeiten bot.

Mann könnte auch sagen, daß die Weingegenden eine erzieherische Kraft ausstrahlten - es war allemal kein Zufall, daß sich für die moderne Ökonomie sehr ernst interessierende Menschen, manchmal - wie im Falle des ersten ungarischen Ökonomen, Gergely Berzeviczy - schaffende Geiste in die Gruppe der adeligen Besitzer der Tokajer Weingegend gehörten. Am Ende des 18. Jahrhunderts war die nordöstliche Zone des Landes in Hinsicht der Bewußtheit der Wirtschaftspolitik neben dem Bezirk von Fiume das wichtigste Gebiet Ungarns, wo das andere Zentrum des ungarischen Außenhandels sich entfaltete.

Die gegenüber Ungarn systematisch ungünstige Wiener Wirtschaftspolitik gilt als Gemeinplatz in der Historiographie. Die Fachliteratur diskutiert nur über einzelne Fragen der Auslegung. Ursache und Wirkung, d. h. die Aufrechterhaltung der unzeitgemäßen Steuerfreiheit des ungarischen Adels als Ursache, die Entwicklung der zurückgebliebenen Industrie der österreichischen Erbländer zum Schaden Ungarns als andere Ursache; oder umgekehrt /ein defensiver ungarischer Standpunkt und eine ebenfalls defensive österreichische Wirtschaftspolitik/ - die Reihenfolge ändert nichts an der historischen Tatsache: die Wirtschaft Ungarns entwickelte sich in der Lage der Abhängigkeit von Österreich ungleichmäßig. Der oben angeführte Berzeviczy äußerte sich über das Problem folgendermaßen: wenn Joseph II. "einen Montesquieu, Stuart, Smith mehr als Tactic studiert /hätte/, er wäre in Staats Sachen weniger Commandant ... Mein Herz blutet, wenn ich bedencke, was Ungarn in diesen drithalbhundert Jahren, seitdem er unter Habsburgs-Szepter steht hätte werden können, wenn es nach seinen wahre Vorteil regiert worden wäre..."

20 Jahre nach der portugiesischen Gründung brachte man auch in Tokaj - gegen die seit 1694 bestehende Gesellschaft der nicht unierten Griechen - eine adelige Handelsgesellschaft zustande. Das Schriftenmaterial der ungarisch-polnischen Weinhandelsgesellschaft stammt aus 1774/75, und zeugt wieder vom Zusammenhang der Politik und der Wirtschaft. Sie wurden von der Familie Berzeviczy bewahrt, und erklären die Auswirkung der Lage nach der ersten Aufteilung Polens auf Ungarn. Es ist bekannt, daß Sigismund von Luxemburg die Städte der Zips dem polnischen König verpfändete - sie gelangten erst unter Maria Theresia zu Ungarn zurück. Es gab also ein Gebiet, wo Ungarn und Polen wie in einer Symbiose lebten: die Zips, die lange Starostie der Familie Lubomirski, und vom Jahre 1764 der Familie Poniatowski war. Als Verbindungsgebiet förderte sie in großem Maße den Weinexport nach Po-

len. Nach der Aufteilung Polens und der Besetzung Galiziens zog der Wiener Hof eine schwere Zollgrenze, die für den Export des Tokajer Weines äußerst ungünstig war. Im Grunde genommen war das eine pure wirtschaftliche Unmöglichkeit, da die Nutznießer der Maßnahme nicht die österreichischen, sondern vom Anfang an die französischen und spanischen Weine waren, die in den letzten zwei Jahrzehnten des Jahrhunderts außer dem polnischen Markt sogar den sich immer mehr erweiternden russischen eroberten. Jenen russischen Markt, der früher vor dem ungarischen Wein offen stand, sogar den Bau Tokajer Weines veranlaßte.

Die 1793 entstandene, 1800 auch ins Französische übersetzte Reisebeschreibung von Robert Townson "Travels in Hungary" stellt aufgrund unmittelbarer Erlebnisse die Lage der Tokajer Weingegend dar. Der Schotte geht selbst auf die einzelnen Arbeitsphasen ein, so z. B. auf die Quantität des "Troken-beeres" bei der Herstellung des Ausbruchs oder Maschlasses. Er berichtet auch über die Rolle des Tokajer Weines auf dem inneren Markt, erwähnt unter anderem das Problem der in den Kellern verlegenden Weine, die kaum mehr auf polnischen Export rechnen konnten. Townson begegnet denselben Besitzern, die im Interesse des fides und creditus 1775 die Gesellschaft halb mit ungarischem, halb mit polnischem Kapital ins Leben riefen. Sie beharrten auch in der veränderten politischen Lage bei dem Wassertransport bis Danzig. Die Ware wurde selten von Händlern transportiert, die ungarischen adeligen Besitzer wollten eben den Gewinn der Krakauer Händler verhindern: den Wein transportierten sie selbst, oder ihre Beauftragten. Mehrere Beschreibungen abenteuerlicher Floßfahrten erhielten sich im Tagebuch des Gelehrten Berzeviczy und seiner Kameraden. Die Richtung war die Popper und die Weichsel. Die Einnahme dieser Unternehmen kann aber im Vergleich zur verbrauchten Energie als jämmerlich bezeichnet werden.

Im Gegensatz zur portugiesischen Alto-Douro-Gesellschaft erlaubten es die ungarischen adeligen Gesellschaften nicht, daß die Händler ihre gleichrangige Partner werden. Sie klagten die armenischen und jüdischen Händler immer wieder der Verfälschung des Weins und der Gefährdung seines internationalen Ruhmes an. So kam in der Reformproposition des Landtages 1790/91, eine Zeit am stärksten die Verteidigung des adeligen Besitzes und das Mißtrauen gegen alle bürgerliche Tätigkeiten zum Ausdruck.

Das erfährt man auch am Beispiel der nach Jahrhundertwende gegründeten großen Aktiengesellschaft. Der Direktor dieser Gesellschaft, die nicht mehr aus Tokajer Besitzern, sondern aus nur im Vertrieb interessierten, vor allem österreichischen Personalitäten und aus einer ungarischen adeligen Minorität bestand, war Alois Ritter von Schwieckhart. Die 300 000 Gulden zeichnenden Aktionäre unterbrachten ihre Aktien in der K. k. Octroyierten Bank zu Wien, oder im Kammerzahlamt des Palatins, der das Land im Rang eines Statthalters regierte. Die "octroyierte hungarisch-nordische Handlungsgesellschaft" blickte schon jenseits des polnischen Marktes, sie wollte Schweden erobern. Bedauer-

licherweise erwies sich der Direktor in diesem Fall, wo selbst die Regierung ein Risiko auf sich nahm, als Schwindler, und die Aktiengesellschaft wurde nach einigen Jahren mit einer 25 % Kapitalverlust aufgelöst.

Zusammenfassend können wir feststellen, daß in Portugal, das trotz der Nähe des Ozeans zur Peripherie Europas gehörte, die merkantile Wirtschaftspolitik, die die Wirtschaft des Landes ausgleichen wollte, wirkungsvoll war. Sie bestimmte einen vornehmen Platz für den Export des Weins, bemühte sich aber auch für die Entwicklung der heimischen Industrie. Trotzdem kam es zum für die portugiesische Industrie verhängnisvollen Methuen-Vertrag, der übrigens den Prozeß der Krise nicht eröffnete, bloß diejenigen Erscheinungen kulminieren ließ, die aus der Inflation, welche die Einströmung des brasilianischen Goldes auslöste, sowieso gefolgt hätten. Die Alto-Douro-Gesellschaft, der Vertreter der portugiesischen Weine blieb aber auf dem internationalen Markt bis zum Ende aktionsfähig.

Im Gegensatz zu diesem Gebilde geriet Ungarn infolge der merkantilen Wirtschaftspolitik in eine unterworfene Lage. Der am Ende des 17. Jahrhunderts ausgearbeitete Merkantilismus, alias Kameralismus erhob die Interessen der österreichischen Erbländer über die der ungarischen Produzenten. Das ungerechte Zollsystem verstärkte die Positon der mittelmäßigen österreichischen Weine, und degradierte den in hohem Ansehen stehenden Tokajer Wein zu einer Rarität, zur Delikatesse der Feinschmecker und Luxuskonsumenten. Die Produktion und der Vertrieb des Weines förderten noch im 17. Jahrhundert die Mobilität der Gesellschaft, am Ende des 18. Jahrhunderts trugen aber die Schwierigkeiten und Hindernisse nur noch zur Klassenabgrenzung der Besitzer bei.

Bibliographische Anmerkungen

Außer der Fachliteratur angegeben von G.Nyáry und I.Rákóczi /Werke von Virginia Rau, A.H.Oliveira Marques, Jorge B. de Macedo/ konnte ich vom genannten Marques seinen History of Portugal I-II. New York - London, 1972, und im New Cambridge Modern History VI. V.Magalhaes Godinho lesen, so wie C.A.Hanson's Economy and Society in Baroque Portugal, London,1981. Susanna Schneider: O Marques de Pombal e o vinho do Porto, Lisboa, 1980. gab auch wichtige Ansatzpünkte. Von ungarischer Seite ist man bestrebt, mehr sagen zu können als György Komoróczy: Borkivitelünk Észak felé, Kassa 1944. Seine fundamentale Arbeit bleibt in den 70-er Jahren des 18. Jahrhunderts stehen, s. noch Lajos Tardy: A tokaji magyar borkereskedelmi társaság /Die ungarische Weinhändler Gesellschaft/. Bp. 1960, Éva H. Balázs: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus /B.G. der Reformpolitiker/ Bp. 1967. Im Staatsarchiv in Budapest, OL. S. A. Archivum Regni, KKK. Fasc. 3. beschäftigt sich die Kommerziale Komission mit Fragen des Weinhandels. Man soll aber

auch auf die in Ungarn in dieser Hinsicht noch nicht durchgeforschten Familienarchiven hinweisen, die, so wie das Archiv der Familie Széchényi /S.A. P.623/ oder der Familie Berzeviczy /S.A. P.53./ reichliches Material bieten.

Imre Wellmann /Budapest, Ungarn/:

DIE BEDEUTUNG DES WEINBAUS IN UNGARNS SPÄTFEUDALEM AGRARLEBEN

Der Weinbau, wofür die Naturgegebenheiten des Karpatenbeckens größtenteils günstige Gelegenheit boten, stellte seit dem frühen Mittelalter einen wichtigen Zweig der ungarischen Landwirtschaft dar. Da es im Lande vielerorts kein gutes Trinkwasser gab, galt der Wein häufig als tägliches Nahrungsmittel. Außerdem wurden die Bauern durch die Ansprüche von Kirche und Grundherrn, nicht zuletzt aber durch den Umstand, daß der Ertrag ihrer Weingärten auch in der näheren Umgebung Abnehmer fand, zum Weinbau angespornt. Daneben bezogen viele Stadtbürger einen beträchtlichen Teil ihres Einkommens aus eigenen Weingärten, insbesondere wenn diese Weine von guter Qualität erzeugten, die auch im Ausland abgesetzt werden konnten.

Der Weingarten der Hörigen war kein Bestandteil der Bauernhufe, die ja außer der Hofstelle lediglich die zum Getreidebau und zur Viehhaltung dienenden Acker- und Wiesenflächen umfaßte, deren Anbau zur Deckung von elementaren Lebensbedürfnissen /Brot, Fleisch, Kleidung/ berufen war. Der bäuerliche Weingartenbesitz war deshalb den üblichen Hörigenlasten, mit Ausnahme des zehnten Teils oder der entsprechenden Quantität vom erzeugten Wein, nicht unterworfen. Während sonst der Hufenbauer, insbesondere wo die günstigen Marktverhältnisse eine bedeutende Entfaltung der Gutswirtschaft zur Folge hatten, nicht selten unbeschränkt mit unentgeltlicher Arbeit und mit Abgaben belastet wurde, hatte der Weinbauer bloß ein Fünftel der Weinfechsung - Neuntel oder statt dessen eine ständig festgesetzte Quantität vom Wein dem Grundherrn und Zehnt der Kirche - abzuliefern, weitere Natural- und Geldabgaben sowie Arbeitsrente war er dem Eigentümer des Weinbergs nicht schuldig; nur dann wurde er Entrichtung einer gewissen Summe zur Anerkennung des Obereigentums verpflichtet, falls er auf dem Besitz eines anderen Grundherrn Weingarten erwarb.

Nicht nur die relativ mäßige grundherrliche Belastung, vor allem der Umstand , daß der Bauer nach seinem Weingartenbesitz keinen Frondienst zu leisten hatte, übte eine erhebliche Anziehungskraft auf die Hörigen aus. Noch mehr, als bezüglich der herrschaftlichen Ausbeutung, waren sie in Hinsicht auf Enteignung durch den Grundbesitzer in einer verhältnismäßig günstigen Lage. Die Ausbreitung der Grundherrschaft, insbesondere seit dem 16. Jahrhundert, erfolgte vorerst auf Kosten der ungeteilt benutzten gemeinschaftlichen Dorfgemarkungsteile /Gewässer, Röhricht, Wald, überhaupt unbebautes Land/, auf Kosten von Arealen also, in denen kein beträchtlicher individueller bäuerlicher Arbeitsaufwand steckte. /Holzung mußte aber den Hörigen auch weiterhin gestattet werden, und auf der Weide durften ihre Herden mit Rücksicht auf deren

grundlegende Bedeutung für die bäuerliche Viehhaltung neben den herrschaftlichen grasen./ Folglich legte dann der Grundherr auf die verlassenen, unbebauten Hufenbestandteile seine Hand. Auf der fruchtbringenden Wiesen- und Ackeranteile der einzelnen Hufenbauern wurde bereits individuelle Arbeit aufgewendet, aber lediglich in bescheidenem Maße, da sie sich in Gemengelage befanden und dem gemeinschaftlichen Flurzwang unterworfen waren, also von der Einbringung des Heuschlags bis Ende April im nächsten Jahr bzw. von der Einheimsung der Ernte bis zum Umbruch der Brache den Gemeinherden zur Verfügung stehen mußten; kein Wunder, daß es sich als erforderlich erwies, anläßlich Maria Theresias Urbarialregulierung den Hufenbestand im Interesse der Bewahrung des Steuereinkommens unter staatlichen Schutz zu nehmen. Viel mehr an individueller Arbeit wurde in Rodeäcker und - Wiesen investiert, so daß der Grundherr sie rechtmäßig nur gegen Bezahlung ihres Schätzungswertes aneignen durfte. Die meiste individuelle, zugleich spezielle Fachkenntnis erfordernde Arbeit mußte auf Anlegung und, während der Vegetationszeit fortlaufend, auf Anbau der Weingärten aufgewendet werden; der Weinbau stellte also den intensivsten Anbauzweig der herkömmlichen Landwirtschaft dar. So ist es zu erklären, daß obwohl laut dem "Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae" /1514/, das bei dem Adel unerschütterliche Autorität genoß, der Hörige kein Recht auf Grund und Boden hatte, ihm bezüglich seines Weingartens ein fast vollständiges, dem Eigentum nahekommendes Besitzrecht gebührte. Man könnte diesen Besitz mit dem Erbpacht vergleichen, er war aber für den Bauern vorteilhafter, da das dafür zu leistende Neuntel an Wert weit hinter der üblichen Pachtsumme zurückblieb. Darüber hinaus konnte der Hörige seinen Weingarten frei vermachen, verpfänden oder verkaufen, und der Grundherr durfte diesen von Rechts wegen nur beim Besitzwechsel, vom neuen Besitzer und zwar gegen Entrichtung des Vollwertes, wie dieser von seiten der dortigen Bauern geschätzt wurde, aneignen. Laut dem traditionellen Gewohnheitsrecht hatte der Bauer die Übertragung seines Weingartens dem Grundherrn lediglich anzuzeigen - damit er weiß, von wem er nachher Neuntel fordern sollte -, nicht aber diesen ihm anzubieten. Zu einer grundherrlichen Aneignung von bäuerlichen Weingärten kam es übrigens ziemlich selten, einmal wegen des zu zahlenden hohen Vollwertes, zum anderen, weil der Herrschaft auch der Weinbau viel Geld kostete. Bei dessen Fachkenntnis erheischenden Arbeitsphasen erwuchsen nämlich aus der Anwendung der unentgeltlichen Robot der Erfahrung nach oft mehr Schaden, als Nutzen. So lohnte sich ein Eigenbetrieb dem Grundherrn nur auf berühmten Weinbergen, wo der zu erwartende hohe Preis des erzeugten Weins die Ausgaben auf Anstellung von Winzer, gedungenen Arbeitskräften bzw. Tagelöhnern übertraf. Es waren demnach vor allem die Bauern, die die am meisten intensive Agrarkultur der Feudalzeit betrieben und dadurch auf verhältnismäßig schmalen Bodenflächen wertvolle Produkte hervorbrachten. An Quantität stammte der im Lande er-

zeugte Wein größtenteils aus ihren Weingärten; nur an Qualität blieb ihr Produkt hinter dem grundherrlichen und städtischen oft zurück, weil sie nicht imstande waren, sich auf entwickelte Kellerwirtschaft einzurichten, um so weniger, als sie zumeist gezwungen waren, zur Entrichtung ihrer Geldlasten den Jungwein bald zu Geld zu machen.

Da die Rebenpflege größtenteils fachkundige Arbeit erforderte, war vor allem der Weinbau jener Anbauzweig, in welchem zur feudalen Zeit die Lohnarbeit zur Geltung kam. Besitzlosen Dorfarmen war damit die Chance geboten, in grundherrlichen und städtischen Weingärten als Hauer Geld verdienen und so ihr Leben fristen zu können. Diese beträchtliche soziale Bedeutung des Weinbaus wurde dadurch noch erhöht, daß er, vom Transport des Düngers und zum Teil auch des erzeugten Weins abgesehen, lediglich handarbeit erforderte, was zu leisten auch Häusler und Insten imstande waren. In der Tat schonten sie oft keine Anstrengung, kleine Flächen auf dem Weinberg durch Rodung und Rebenpflanzung weintragend zu gestalten, folglich zu Grundbesitz zu kommen und parallel mit der Erhöhung der Produktion auch in sozialer Hinsicht emporzusteigen.

Der Weinbau brachte zugleich eine Einschaltung des bäuerlichen Erzeugers in die Produktion auf den Markt mit sich. Während die Erzeugnisse des Ackerbaus bis zur großen Agrarkonjunktur an der Wende des 18. zum 19. Jahrhundert auf großen Gebieten des Landes fast keine Abnehmer fanden, so daß dort ein Teil der Ernte meistens abhanden kam, konnte Wein sozusagen jederzeit verkauft werden. Den Dorfbewohnern gebührte Weinschank vom Michaelis- bis zum Georgitag, bzw. bis Weihnachten, wenn es in der Ortschaft keinen Weinberg gab; der Grundherr machte hinwiederum seit Mitte des 16. Jahrhunderts während des übrigen Teils des Jahres /wenn er dort ein Einkehrgasthaus hatte, sogar das ganze Jahr hindurch/ von seinem Schankrecht Gebrauch, d.h. die Bauern mußten dann in seinem Wirtshaus - größtenteils ihren der Herrschaft als Neuntel abgelieferten eigenen - Wein für Geld verzehren. Diese Geltendmachung der Ansprüche des Grundherrn auf bäuerlichen Ankauf seiner Überschüsse löste auf der anderen Seite - gerade im Gegensatz zur allgemeinen herrschaftlichen Tendenz, die Konkurrenz seitens der Marktproduktion der Hörigen zurückzudrängen - eine fördernde Wirkung auf diese aus. Es mußten nämlich die Bauern, die bis dahin bloß auf eigene Rechnung ihren Wein in der Dorfkneipe oder von Haus zu Haus verkauft hatten, schon in gesteigertem Maße ihre Erzeugnisse zu Markte zu bringen, um das nötige Geld für den Konsum des herrschaftlich ausgeschenkten Weins auftreiben zu können. Und die Tatsache, daß vom Geldeinkommen des Grundherrn oft der größte Teil aus der Ausübung seines Schankrechts stammte, zeugte deutlich davon, daß diese eine starke Veranlassung zu einer zusätzlichen bäuerlichen Warenproduktion in sich barg.

Die großen Vorteile, die im Weinbau die Bauern von der Beschränktheit der grundherrlichen Last und vom weitgehenden Besitzrecht ziehen konnten, wurden durch die Begrenztheit der herrschaftlichen Unterdrückung auf dem Weinberg noch vervollständigt. Mit Ausnahme von insbesondere über günstige Absatzmöglichkeiten verfügenden Großgrundbesitzen, wo die ursprünglich freie Wahl des Dorfvorstandes durch die Überhandnahme der Gutsherrschaft häufig beeinträchtigt wurde, hatte der Hörige bereits an der Dorfgemeinschaft einen nicht zu unterschätzenden Rückhalt, die die lokale Verwaltung und Rechtssprechung dem althergebrachten Gewohnheitsrecht entsprechend ausübte /wobei sich die Gerichtsbarkeit des Dorfrichters-Schulzen nicht selten auch auf die im Dorf lebenden Adeligen von Kleinbesitz erstreckte/. Unabhängig aber von den betreffenden Dorfgemeinschaften entwickelten sich, vor allem in Weingegenden von gutem Ruf, auf den einzelnen Weinbergen selbständige Berggemeinden mit im allgemeinen frei erwählten Vorstehern: Bergrichtern und Bergmeistern. Dieser Vorstand hatte nicht nur für den richtigen und ungestörten Ablauf der unterschiedlichen Arbeitsphasen des Weinbaus zu sorgen. Es fiel ihm angesichts dessen, daß auf namhaften Weinbergen aufgrund des umfassenden bäuerlichen Besitzrechts ein reger Besitzwechsel stattfand, auch die Entscheidung in Erbschaftssachen bzw. -Prozessen sowie die glaubwürdige Abwicklung von Besitzübertragungen zu. Der Grundherr konnte weder eine Beschränkung dieses selbständigen Wirkungkreises durchsetzen, noch die Berggemeinde in eine enge Abhängigkeit bringen, vor allem nicht auf Weinbergen von gutem Ruf, wo auch entfernt wohnende Stadtbürger, Geistliche, Klein- und sogar Hochadligen nach Weingartenbesitz trachteten. Oft besaßen dort tatsächlich Vertreter von verschiedenen Gesellschaftsschichten Rebstöcke in dichtem Nebeneinander; sie waren gleichberechtigte Mitglieder der Berggemeinschaft, an deren Wahlversammlungen die Stimme eines Häuslers ebenso wie die des Beauftragten eines Hochadligen in die Waagschale fiel. Wegen der Gemengelage der einzelnen Weingartenbesitze konnte der Anbau ungestört nur in gutem Einvernehmen vor sich gehen; aus der gegenseitigen Angewiesenheit kam eine friedliche Interessengemeinschaft unter Vertretern von abweichenden Klassen zustande, über welche Herrschaftsansprüche des Grundbesitzers vom Weinberg kaum zur Geltung gebracht werden konnten. Außenstehende Gläubiger durften ohne Wissen und Willen des Vorstandes der Berggemeinde dort keine Schuld eintreiben, kein Pfand nehmen; überhaupt durften Fremde das Gebiet des Weinbergs erst betreten, nachdem sie den vom Bergmeister angestellten Feldhütern mit lauter Stimme dreimal zugerufen hatten. Der den Weinberg umgebende, gemeinsam errichtete Zaun, für dessen Instandhaltung der Vorstand der Berggemeinde achtsam Sorge trug, umschloß eine eigenartige Insel, die nicht nur der Lage nach aus der Umgebung emporragte. Innerhalb deren kamen charakteristische Wesenszüge - intensiver und sachkundiger Anbau, bedeutende Anwendung der Lohnarbeit, große Rolle der Produktion auf den Markt, umfassendes und festes

bäuerliches Besitzrecht, beschränkte Belastung, lockeres Verhältnis zum Grundherrn, im großen und ganzen unabhängige Berggemeinde mit weitem Wirkungskreis, die oft auf enger Gemeinschaft von Weingartenbesitzern aus verschiedenen Gesellschaftsschichten beruhte, wobei sich die sozialen Gegensätze mehr oder weniger verwischten – zur Geltung, die sich auch bezüglich des dort vollziehenden Wirtschafts- und Gesellschaftslebens klar gegen die außenstehende übrige feudale Welt abhoben.

János Buza /Budapest, Ungarn/:

BEITRAG ZUR GESCHICHTE DES WEINHANDELS VON SYRMIEN IM XVII. JAHRHUNDERT

Syrmien war eines der berühmten Weingebiete des mittelalterlichen Ungarns. Der Wein von Syrmien wurde damals als König der ungarischen Weine betrachtet, er war nicht nur in Ungarn beliebt, sondern auch war es möglich, ihn z.B. nach Polen zu exportieren.[1] Aber in Folge der Türkenherrschaft hatte der Wein von Syrmien seine Bedeutung verloren, bzw. ist die Meinung der ungarischen Geschichtsschreibung allgemein, daß der Weinbau in Syrmien fast spurlos verschwunden war.

Zweifelsohne hinderte die türkische Eroberung Ungarn bei der wirtschaftlichen Entwicklung, in Folge deren fiel die Warenproduktion zurück. Der Rückgang des Weinbaus könnte dadurch auch begründet sein, daß der Weinkonsum vom Islam verboten worden war. Aber es ist empfehlenswert in Betracht zu ziehen, daß dieses Verbot für die christliche Bevölkerung nicht gültig war, und die Türken das Religionsgesetz mehrmals verletzt haben.[2]

In neuerer Zeit ist nach den wertvollen Quellenausgaben der Turkologen bekannt, daß der Rückfall des Weinbaus in den von den Türken eroberten Gebieten gar nicht allgemein gewesen war, z.B. die Bevölke-

[1] István Sinkovics: Mezőgazdasági viszonyok. Magyar művelődéstörténet /Landwirtschaftliche Verhältnisse. Ungarische Kulturgeschichte, red.: Sándor Domanovszky/ Bd. II. S. 156-157.

[2] Im Jahre 1640 haben die türkischen und ungarischen Soldaten, bzw. die Gäste, sowie die Ortsvorstände des Marktfleckens 2056,5 Pinten Firneweine in Nagykőrös getrunken. Rechnungsbuch des Marktfleckens Nagykőrös 1640 S. 239. Magyar Országos Levéltár /Ungarisches Landesarchiv/, Filmarchiv: 3412. Spule. /Im weiteren: Rechnungsbuch ...Jahr.../. Ziemlich viele Weine haben die Türken auch im Jahre 1643 in Nagykőrös getrunken. Áron Szilády-Sándor Szilágyi: Okmánytár a török hódoltság történetéhez Magyarországon /Quellensammlung zur Geschichte der Türkenherrschaft in Ungarn/ Pest, 1863. Bd. I. S. 103-105. et passim. /Im weiteren: Szilády-Szilágyi:/ Im Jahre 1647 wurden 5083 Pinten, bzw. im Jahre 1671 4091,5 Pinten Wein von den Türken in Kecskemét getrunken. János Hornyik: Kecskemét város története oklevéltárral /Die Geschichte der Stadt Kecskemét mit Urkundensammlung/ Kecskemét, 1861. Bd. II. S. 205. /Im weiteren: Hornyik:/.

rung des Marktfleckens Tolna und des Sancaks von Szekszárd,[3] sowie Simontornya[4] produzierte soviel Weine in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts, daß sie nicht nur den eigenen Bedarf decken konnte, sondern es war auch möglich, einen bedeutenden Überschuß zu verkaufen. Im Komitat Baranya,[5] südlich von den jetzt erwähnten Gebieten, gab es einige Ortschaften, deren Bewohner im Laufe des XVII. Jahrhunderts Wein oftmals verkauften.

Einige Marktflecken des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes, Cegléd, Kecskemét und Nagykőrös,[6] die sogenannten "drei Städte", hatten eine verhältnismäßig günstigere Lage während der Türkenzeit in Ungarn, weil sie als Khasbesitze unmittelbar unter der Oberhoheit des jeweiligen Sultans standen. Die Rechnungsbücher des Marktfleckens Nagykőrös haben sich seit der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts erhalten, und ähnliche Quellen des Marktfleckens Kecskemét stehen zu unserer Verfügung aus der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts.

Nach den städtischen Protokollen von Kecskemét wurde schon am Anfang unseres Jahrhunderts u. a. bekanntgegeben, daß einige "Karomer Holz" Weine[7] verschenkt worden waren. "Karomer Holz" bedeutete damals "Karomer Faß", d.H. eine bestimmte Sorte der verbreiteten ehemaligen Weinfässer. Die Rauminhalte der Karomer Fässer konnten näher einander stehen, also das "Karomer Faß" diente als eine mehr oder weniger be-

[3] Gyula Káldy-Nagy: Magyarországi török adóösszeírások /Türkische Steuerlisten in Ungarn/ Budapest, 1970. S. 76. 79-80. 83-84.

[4] Géza Dávid: A Simontornyai szandzsák a XVI. században /Der Sancak von Simontornya im XVI. Jahrhundert/ Budapest, 1982. S. 101. 106-107.

[5] Im Laufe des XVII. Jahrhunderts gab es mehrere Siedlungen des Komitats Baranya, deren Bewohner Weine in Nagykőrös verkauften; z.B.: Harkány, Hosszúhetény, Lovászhetény, Pécsvárad, Siklós, Szenterzsébet, Vörösmart /Popovac - Jugoslawien/. Rechnungsbücher passim. Über die Bevölkerung dieser Ortschaften im XVI. Jahrhundert: Gyula Káldy-Nagy: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 103. /Türkische Steuerlisten des Komitats Baranya im XVI. Jahrhundert. Veröffentlichungen der Ungarischen Sprachwissenschaftlichen Gesellschaft/ Budapest, 1960. S. 71. 74-75. 79-80. 114.

[6] László Makkai: Pest megye története. Pest megye müemlékei /Die Geschichte des Komitats Pest. Die Kunstdenkmäler des Komitats Pest, red.: Dezső Dercsényi /Budapest, 1958. S. 105-106. 109-112.

[7] Sándor Takáts: A régi magyar borkötők. Rajzok a török világból /Die einstigen ungarischen Faßbinder. Darstellungen aus der Türkenzeit/ Budapest, 1917. Bd. III. S. 256.

kannte Maßeinheit der Weine einer Landschaft. Am Anfang der 1640-er Jahre wurde in Kecskémét auch erwähnt, daß ein karomer Faß zu 161 Pinte, das andere karomer Faß zu 173 Pinte waren.[8] Diese Sorte der Weinfässer war in Nagykőrös auch bekannt. Ein Bewohner dieses Marktfleckens frachtete im Jahre 1631 insgesamt 6 karomer Weinfässer.[9] Nach dem mehrmaligen Vorkommen des karomer Fasses, oder karomer Holzes ist es möglich darauf zu folgern, daß sich eine Ortschaft "Karom" irgendwo in Ungarn befunden hätte, und das karomer Faß nach dieser Siedlung benannt wurde. Wenn wir die ehemalige Ortschaft Karom identifizieren könnten, hätte sich bloß die Frage gestellt, war Karom eine ausgestorbene oder wiederbevölkertete[10] Siedlung?

Die Daten der Rechnungsbücher helfen uns die Frage zu beantworten. Im Jahre 1631 verkaufte ein Mann mit Namen Kolo, Bewohner Karoms,[11] zwei Weinfässer in Nagykőrös. Also war Karom eine bewohnte Ortschaft, und weil der Ortsansässige als "Racz", d.h. südslawischer Mensch bezeichnet wurde, ist es zweckmäßig, die Ortschaft Karom in südliche Richtung zu suchen. Die südliche Richtung wird auch dadurch bestätigt, daß die karomer Weinfässer nicht selten in der nähe Csongrád und Szeged, d.h. südlich von Nagykőrös gekauft worden sind. In die südliche Richtung gehend befindet sich Karom am rechten Ufer der Donau, nordwestlich von der Mündung der Save. Im Donau-Save-Zwischenstromland lag auch Syrmien, dessen eine Ortschaft Karom gewesen war. Die historischen Ortsnamen des ehemaligen ungarischen Komitats "Szerém" wurden in der neueren Vergangenheit bearbeitet, und die Verfasser der Ortsnamensammlung hatten mit großen Schwierigkeiten im XVI-XVII. Jahrhundert zu kämpfen, weil der "Comitatus Sirmiensis" wegen der Türkenherrschaft seine eigenen Archivsquellen verloren hatte.[12] Es gibt

[8] Ebenda S. 251.

[9] Rechnungsbuch 1631. S. 163.

[10] Vgl. István Sinkovics: Élő és halott falvak /Ausgestorbene und wieder besiedelte Dörfer. Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien/ Budapest, 1934. Bd. IV. S. 267-282.

[11] Rechnungsbuch 1631. S. 163.

[12] Georg Heller - Karl Nehring: Comitatus Sirmiensis. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen in Ungarn, Bd. 1. München, 1973. S. X-XI. 173-174.

mehrere Landkarten, auf denen Karom angegeben wurde,[13] aber es wäre möglich auch daran zu denken, daß die Geographen die Bezeichnungen der Ortschaften von einander übernommen hatten.

Im Mittelalter, besser gesagt in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts war Karom ein Marktflecken,[14] dessen Bewohner sich in erster Linie mit dem Weinbau beschäftigten. Im Licht der Verbreitung der Benennung des karomer Fasses, die mehr als hundert Jahre später vom Beginn der Türkenherrschaft beweisbar war, ist es möglich die Bedeutung des Weinbaues dieser Ortschaft auch nachträglich zu bekräftigen. Es ist kein Zufall, daß die Bewohner von Nagykőrös die karomer Weine manchmal in Szeged kauften. Die Bevölkerung Szegeds stand in einer lebhaften Handelsverbindung mit Syrmien, wo sie ausgedehnte Weingärten hatten.[15] Vor der Türkenherrschaft[16] hatten 19, nach den neueren Forschungen 21 Bürger der freien königlichen Stadt Szeged Weingartenbesitze[17] auch im Marktflecken Karom. Es ist mehr als wahrscheinlich, daß die Bewohner Szegeds ihre früheren Wirtschaftsbeziehungen mit dem traditionellen Weingebiet Syrmien im Zeitalter der Türkenherrschaft auch bewahren konnten.

Im Jahre 1521 fiel auch Karom der türkischen Eroberung zum Opfer. Nach der türkischen Besetzung wurde die Ortschaft Karom nicht verwüstet, die Zusammenschreibung des Sancaks von Syrmien aus dem Jahre 1546 beurkundet, daß Karom eine ziemlich bedeutende Siedlung war, die in der türkischen Steuerliste /Defter/ mit dem ungarischen Wort "város" - d.h. eine Stadt - festgehalten wurde. Im Jahre 1546 wurden 456 Steuerzahler und 86 Witwen, sowie 5 Ziguenerfamilien zusammengeschrieben. Eine Generation später im Jahre 1576 fanden die Steuereinnehmer in Karom 498 steuerzahlende Familien und 15 Witwen. Diese Zahlen zeigen eine geringe Vermehrung der Bevölkerung, aber die Produktionskräfte von Karom könnten bedeutender gestiegen sein. Von unserem Standpunkt

[13] Klára Nemes: Cartographia Hungarica I. Magyar Helikon/Cartographia, 1972. Die Karten 2-3. 5-8.

[14] Erik Fügedi: Kapisztranói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. /Die Wunder des Johannes Capistranus. Die gesellschaftsgeschichtlichen Lehren aus den Protokollen/. Századok Bd. CXI. /1977/ S. 864. und die Karte 1. S. 876-877.

[15] Hornyik: Bd. I. S. 165.

[16] János Reizner: Szeged története /Die Geschichte von Szegedin/ Szeged, 1900. Bd. III. S. 441.

[17] György Székely: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században /Ländliche Produktionszweige und der Warenhandel in Ungarn im XV-XVI. Jahrhundert/ Agrártörténeti Szemle, 1961. S. 335-336.

aus ist es wichtig zu erwähnen, daß die Weinproduktion zwischen den Jahren 1546 und 1566 um etwa 50 % zugenommen hatte. Der Weinbau von Karom beruhte auf den umliegenden Weinbergen, und neben der Wassermühle der Donau stammten die wichtigsten Einkommen des Marktfleckens Karom aus den traditionellen Weingärten.[18] Die Gliederung der Industriezweige hatte einen ähnlichen Charakter, wie man sie in den Marktflecken des mittelalterlichen Ungarns beobachten kann.[19] Unter den Handwerkern gab es auch einige Wagner, besser gesagt Faßbinder,[20] sicherlich waren sie die Meister der "karomer Hölzer". Die Reisenden, die unterwegs nach Belgrad oder nach Buda in Karom rasteten, erinnerten sich dessen, daß sie in Karom viele Weine erhalten haben.[21]

Im Zusammenhang mit den Daten des XVI. Jahrhunderts ist es möglich vorauszusetzen, daß die erwähnten Beispiele über den karomer Wein im Jahre 1631 in Nagykőrös keine Einzeldaten waren. Im Jahre 1635 hat Gergely Szabó aus Nagykőrös in Csongrád karomer Wein gekauft. In diesem Fall kennen wir nicht nur den Ankaufspreis der Weine, sondern auch die Nebenkosten:

Ankaufspreis des karomer Weins in Csongrád	110 Florin	00 Denar
Zollgebühr /Dreißigst/	3 Florin	00 Denar
Löschegebühr	1 Florin	40 Denare
Frachtkosten	7 Florin	00 Denar
Insgesamt:	121 Florin	40 Denare

Wie es aus der Tabelle ersichtlich ist, beliefen sich die Nebenkosten auf 11 Florin und 40 Denare, d.h. machten etwa 10,4 % des Ankaufspreises aus. Mit Rücksicht auf den Verkaufspreis, der 153 Florin 16,75 Denare betrug, ist der Handelsgewinn offenbar, der karomer Wein wurde in Nagykőrös mit 26,2 % Nutzen verkauft.[22] Im gleichen Jahr kaufte auch

[18] Olga Zirojevic: Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI. i XVII. veku. /Die konstantinapolitanische Landstraße von Belgrad bis Buda während der türkischen Herrschaft/ Novi Sad, 1976. S. V. 96-99. /Im weiteren: Zirojevic:/

[19] Vera Bácskai: Magyar mezővárosok a 15. században /Die Marktflecken in Ungarn im XV. Jahrhundert/ Budapest, 1965.

[20] Zirojevic: S. 98.

[21] Ebenda. S. 35.

[22] Rechnungsbuch 1635. S. 139.

Nagykőrös zwei kleinere karomer Weinfässer, deren Gesamtkosten 132 Florin 70 Denare betragen haben. Diese Weine hatten wahrscheinlich bessere Qualität, weil der Reingewinn 42,6 % betrug. Obwohl die Menge der verkauften Weine unbekannt sei, ist der Qualitätsunterschied einiger Sorten der karomer Weine nicht ausgeschlossen.[23] Größere Mengen der karomer Weine wurden von Kolo /wäre es derselbe Mensch, der früher auch erwähnt wurde?/ und "Giuricza" im Jahre 1635 verkauft. Für 7 karomer Weinfässer haben sie 923 Florin und 49 Denare erhalten.[24] Um diese Summe bewerten zu können, ist es zu erwähnen, daß die Summe der drei wichtigeren Steuereinkommen des Marktfleckens Nagykőrös in diesem Jahr 2355 Florin und 10 Denare betragen haben.[25] Als dieser karomer Wein vom Zapfen ausgeschenkt wurde, konnte der Notar von Nagykőrös fast 24 % Nutzen verbuchen.

Im Jahre 1636 frachteten "Giuricza" und Mikola"[26] erneut 7 karomer Weinfässer nach Csongrád, deren Preis 715 Florin 50 Denare machte. Es ist interessant darauf hinzuweisen, daß die Rauminhalte von 2 Weinfässern festgestellt wurden:

		Ankaufspreis		Verkaufspreis	
		Florin	Denare	Florin	Denare
1. Ein größeres längeres Faß	609 Pinte	109	68	143	74
2. Ein anderes Faß ohne Benennung	515 Pinte	92	70	113	70

Nach den Daten kann man feststellen, daß die Ankaufspreise gleich gewesen waren, weil eine Pinte der beiden Weine 18 Denare kostete. Aber die Verkaufspreise zeigen einen geringen Unterschied, eine Pinte des größeren Weinfasses kostete 23,6 Denare und eine Pinte des kleineren Fasses machte 22,5 Denare. Trotz des offenbaren Unterschieds ist es fraglich, ob es eine tatsächliche Preisabweichung gegeben hat, war es nämlich in dieser Zeit alltäglich, ihn den hin und her marschierenden türkischen und ungarischen Soldaten vorzusetzen, also es ist gar nicht ausgeschlossen, daß der Durchschnittspreis in Folge des von den Solda-

[23] Ebenda. S. 140.

[24] Ebenda. S. 166.

[25] Szilády - Szilágyi: Bd. I. S. 35.

[26] Rechnungsbuch 1636. S. 188-189. In diesem Jahr verkaufte "Racz Abraham" drei Fässer karomer Weine. Eine Pinte kostete auch 18 Denare. Rechnungsbuch 1636. S. 190.

ten verursachten Verlustes unterschiedlich gewesen war. Wie auch immer die Sache sich gestaltete, war der Weinhandel von Syrmien für Nagykőrös ein gewinnbringendes Geschäft. Ungeachtet des Handelsgewinns gibt es in den Rechnungsbücher keine Daten einige Jahre lang über den sirmischen Wein. Aber im Jahre 1642 haben die Beauftragten von Nagykőrös karomer Weine im Wert von 816 Taler und 75 Denare in Szeged gekauft.[27] Die Verkäufer der 8 karomer Weinfässer waren "János Görög" und "Pál Rácz", die für den Wein umgerechnet 1306 Florin und 35 Denare eingestrichen haben.[28] Die Beauftragten von Nagykőrös haben noch in Szeged 80 Pinten Wein verkauft, und eine Pinte kostete in diesem Jahr ebenfalls soviel - d.h. 18 Denare - wie wir es früher gesehen haben. Später in Nagykőrös trunken die ungarischen Soldaten, bzw. von Szolnok hingeratenen Türken 329,5 Pinten von diesem Wein. Abgesehen von dem unleugbaren Verlust, der von den Soldaten verursacht wurde, war das Geschäft in diesem Fall auch gewinnbringend. Aber es kommt aus diesem Beispiel auch heraus, daß einige Sorten der sirmischen Weine ziemlich einheitliche Qualität gehabt hatten, weil der Preis einer Pinte des Weines in Csongrád, bzw. in Szeged - also dort wo die mutmaßlichen sirmischen Weinhändler oder Weinzüchter ihren Wein verkauften - mehrmals 18 Denare betrug.

Die letzte Angabe über das karomer "Holz" ist zu finden im Rechnungsbuch von Nagykőrös im Jahre 1648, als die Beauftragten des Marktfleckens in Pest 9 Weinfässer gekauft hatten.[29] Aber die zwei karomer Holze waren in diesem Fall vermutlich Maßeinheiten, da nämlich eine Pinte der Weine nicht mehr als nur 7 Denare kostete. Der Preisunterschied ist so groß, daß keine Rede vom sirmischen Wein gewesen sein kann.

Trotz des Mangels der weiteren Anhalte über die karomer, bzw. sirmischen Weine können wir den Standpunkt nicht annehmen, daß der Weinhandel von Syrmien um die Mitte des XVII. Jahrhunderts zu Ende gegangen war, bzw. wäre es ein größerer Fehler daran zu denken, daß der Weinbau in Syrmien erlöscht wäre. Es muß unbedingt in Betracht gezogen

[27] Rechnungsbuch 1642. S. 223.

[28] Der Florin /=Gulden/ war ein Rechnungsgeld, das immer 100 Denare ausgemacht hatte. Vgl. János Buza: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században. /Kurswert des Talers und des Goldguldens sowie ihre Rolle im Geldumlauf in dem unter türkischer Herrschaft stehenden Teil Ungarns im XVII. Jahrhundert/ Történelmi Szemle, Bd. XX /1977/. S. 73- 106.

[29] Rechnungsbuch 1642. S. 223.

werden, daß der berühmte türkische Reisende, Evliya Celebi, um die Mitte der 1660-er Jahre über Karlofdsa /Karom!/ u.a. das Folgende schrieb: "Die Stadt hat sehr viele Gärten und Weingärten...[30] von hier aus weiterfahrend zwischen Bergen und Weingärten reisend, herrliche Wiesen passierend, erreichten wir in Richtung Westen am Donauufer Pétervárad" /Peterwardein; Petrovaradin - Jugoslawien/. Vor dem Ende der Türkenherrschaft haben zwei Beschreibungen "Carlowitz"[31] /ung. Karlóca; Sremski Karlovci - Jugoslawien/, bzw. "Comitato Sirmiense" als solches Gebiet erwähnt, wo nicht nur gute, sondern auch viele Weine angebaut wurden.[32] Also nach den oben zitierten Daten und den zeitgenössischen Beschreibungen ist es möglich, die Kontinuität des Weinbaues von Syrmien im Laufe des XVII. Jahrhunderts festzustellen. Einzig und allein offen bleibt die folgende Frage: Warum können wir den sirmischen Weinhandel nach den 1640-er Jahren im Donau-Theiß-Zwischenstromland nicht mehr dokumentieren? Unter den gegenwärtigen Umständen der Forschung ist es mir unmöglich, diese Frage zu beantworten, bzw. es scheint mir nur möglich, einige Hypothesen aufzustellen.

1. Der Weinhandel besaß eine Kontinuität auch während der 40-er und 50-er Jahre, aber die lebhafte Handelstätigkeit treibenden Großbauern des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes hatten sich in den Zwischenhandel der Weine eingeschaltet. Im Zusammenhang damit ist zu erwähnen, daß der Beauftragte von Nagykőrös, ein steinreicher Bauer mit Namen Dömötör Godan[33] "iudex primarius" im Jahre 1643 und 1648 für seinen Marktflecken 8 karomer Weinfässer gekauft hatte. Ein anderer,

[30] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1666. Ford.: Karácson Imre. Török-magyarkori történelmi emlékek. Török történetírók IV. /Die Reisen der türkischen Weltreisende, Evliya Celebi, in Ungarn 1660-1666/ Budapest, 1908. S. 101. Vgl. Zirojevic: S. 99.

[31] "Carlowitz ist ein grosser Flecken zwischen Scherwich und Griechisch - Weissenburg an der Donau allda guter Wein wächst und die Inwohner mehrentells Christen seyn sollen." Georg Krekwitz: Totius Regni Hungariae superioris et inferioris accurata Descriptio. Das ist richtige Beschreibung das gantzen Königreichs Hungarn. Franckfurt und Nürnberg, 1686. S. 62.

[32] "Tutta questa regione produce copia grande di Vini pregiatissimi, onde và in Prouerbio il Vino di Sirmio, per una dilicata beuanda." Sempliciano Bizozeri: Notizia particolare dello stato passato e presente de Regni d'Ungheria, Croazia e Principato di Transilvania. Bologna, 1687. S. 229. Karom wurde in diesem Buch unter den kleineren Ortschaften erwähnt. S. 233.

[33] Rechnungsbuch 1642. S. 223. bzw. Szilády-Szilágyi: Bd. I. S. 102. S. 142.

noch reicherer Bauer, János Tallas[34] frachtete im Jahre 1640 insgesamt 9 Weinfässer nach Nagykőrös, und von ihm kaufte der Marktflecken im Jahre 1645 Weine im Wert von 882 Florin. Unter den ähnlichen Ankäufen der Weine, deren Herkünfte unbekannt sind, könnten die Weine von Syrmien auch vorkommen.

2. Es ist unerläßlich auch in Betracht zu ziehen, daß der eigene Weinbau der Bevölkerung der Marktflecken des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes sich im Laufe des XVII. Jahrhunderts steigerte. Woraus ist es zu folgern?

a/ Das Weinzehnt z.B. in Nagykőrös zeigt abgesehen von den kurzfristigen Schwankungen eine zunehmende Tendenz.

b/ Unter den Ortsansässigen steigerte sich die Zahl der Steuerzahlenden, die sich ihrer Steuerpflicht in naturaler Form mit Wein entledigte.

c/ In der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts ist es möglich, unter den Großbauern mehrere solche Wirte zu finden, die "Weinhirten" angestellt hatten. /Die Benennung "Weinhirt" ist kein Wunder, weil die Viehzucht in der Landwirtschaft eine entscheidende Rolle spielte/.

3. Endlich ist es möglich u.a. auch daran zu denken, daß die politische und wirtschaftliche Lage sich in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts verschlechterte.

a/ Die Feldzüge und der Krieg, die sich mit dem Frieden von Vasvár /1664/ beendet haben, hätten die Wirtschaftsbeziehungen ungünstig beeinflußt.

b/ Der Wein von Syrmien könnte zu teuer gewesen sein, und so konnte er die Konkurrenz der billigeren lokalen Weine, die ohne Nebenkosten zur Verfügung standen, nicht bestehen.

c/ Schließlich ist es auch möglich, mit der Veränderung des Konsumgebrauchs der Bevölkerung zu rechnen.

Es ist die Aufgabe der späteren Forschungen, die Gültigkeit der hier angeführten Hypothesen zu bekräftigen oder zu widerlegen. Auf alle Fälle ist es notwendig, in der Zukunft die Daten über den Weinbau und Weinhandel, sowie die Preise der Weine und nicht zuletzt die verschiedenartigen Maßeinheiten der Weine langfristig zu sammeln und danach sorgfältig auszuwerten. Im Licht dieser ermüdenden wirtschaftshistorischen Forschugen wird es möglich sein, u.a. die Bedeutung des Weinhandels von Syrmien zu bewerten. Übrigens können wir uns auf den

[34] Rechnungsbuch 1640. S. 259; 1645. S. 245. János Tallas war auch der Schulze des Marktfleckens im Jahre 1645. Szilády-Szilágyi: Bd. I. S. 116. Über die Wirtschaftsverhältnisse der wohlhabenden Bauern s. János Buza: Die großbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im XVII. Jahrhundert. /Abhandlung im Druck/.

bequemen Standpunkt stellen, daß der Weinbau im Zeitalter der Türkenherrschaft in Folge des Verbotes des Korans zurückgefallen war. Ist es möglich, auf dieser Behauptung trotzdem zu beharren, daß die Türken selbst an dem Weinhandel des Eroberungsgebiets[35] in Ungarn teilgenommen haben?

Auf längere Zeit können wir das Sinken der Weinproduktion des türkischen Eroberungsgebiets natürlich nicht ausschließen, doch der Rückgang ergab sich allerdings nicht aus dem religiösen Verbot, sondern kann auch auf das Sinken der Bevölkerung und der sich daraus ergebenden Einengung des Verbrauchermarkts zurückgeführt werden.

35 Es gab mehrere türkischen Offiziere, z.B. "Odabaschi" /Ali, Amhat, Ibrahim, Zlato/, bzw. "Sipahi" /Amhat, Mehemet,/ und "Ali Tschaus", von denen die Beauftragten von Nagykőrös Wein gekauft hatten. Rechnungsbücher 1640 - 1653. passim.

István N. Kiss /Budapest, Ungarn/:

DAS WEINBAUGEBIET DER DOMÄNE MUHRINSEL, 1720. /PRODUKTION, SOZIALSTRUKTUR, GEWINN/

Am Beginn des 18. Jahrhunderts hatte die Domäne von Csáktornya /Muhrinsel/ ca 2700 Familien, davon Zweidrittel auch Weinbauern! Die Ausdehnung der Weingarten machte ungefähr 1354 ha aus, bei einer Gesamtfläche der Domäne von ca 80 tausend ha. Das Weingebiet umfasste 5,0 % des bebauten Areals - Acker, Wiese, Garten und Weinberg, - das 27 000 ha groß war. Die Muhrinsel-Domäne lag in der südwestlicher Ekke des Königreichs, an der österreichischen und kroatischen Grenze.

Der Wein stellte den größten Posten des domänialen Einkommens dar. Zweidrittel der Hörigen verfügte über Weinparzellen und die Weinlese sicherte die Hälfte des von den Bauern produzierten Warenwertes. Letzthin garantierte das Weingebiet, - wegen ihrer halbfreien bzw. freien Lage - den wichtigsten Faktor des wirtschaftlichen und sozialen Aufstieges für die wohlhabenden Bauern.

Die Hauptergebnisse der Weinmonokultur in der Muhrinsel sind durch die konkreten Angaben folgend chararakterisiert.

Weingebiet, Ertrag und Wert, 1720

Typ von Besitz	Besitzer	Ertrag	Gebiet	Marktpreis
		hl	ha	Florin
Bäuerlicher Besitz	1565	17 060	1024	71 652
Adeliger Besitz	84	1 813	109	7 615
Freier Besitz	32	1 100	66	4 620
Dom. Eigenwirtschaft	1	1 197	72	5 027
	1682	21 170	1271	88 914

Vierfünftel so der Nutzfläche, wie des Ertrages fiel auf die Bauern, während den Adeligen nur 8 % zuteil wurde. Freie Weingärten besassen Adeligen und Bauern gemischt, und von diesen völlig steuerfreien Parzellen kam etwa mehr als 5 % der Weinlese, während die ca 12 allodialen Weingärten 5,7 % des Ertrages produzierten.

Die Vermögensstruktur der Weinbauern in der Muhrinsel scheint ausgeglichen zu sein. So z.B. das unmittelbar allodiale Weingebiet, bzw. das Volumen der freien, d.h. der Domäne entfremdeten Parzellen, sind durch fast gleich große Daten kennzeichnet: 5,7 % bzw. 5,2 % des Gesamtareals. Beachtenswert ist der Umstand, daß auch der vereinte

Druck im Weinankauf der lokalen Adeligen und der fremden Weinbesitzer /extranei/ kaum das Bauernweingebiet vermindern konnte: 1720 blieb mehr, als 80 % der Gesamtfläche in bäuerlichem Besitz.

Die Domäne nahm am Gewinn der Weinproduktion natürlich nicht nur durch ihre allodialen Weingärten, sondern auch durch den Zehnten, das Bergrecht und das Schankrecht teil. Das 3 Florin hohe Ablösungsgeld umfasste den Wert der drei obigen Steuern. Im Sinne des Zehnten wurde nach jeden zehnten Hektoliter Wein 6,3 Florin Ablösung gezahlt. Das jährliche Weineinkommen in Florin gestaltete sich, wie folgt:

der allodiale Ertrag	5 027
Ablösung für 1887 hl Steuerwein	11 890
	16 917

Das reine Einkommen der Domane machte 19 % der gesamten Weinproduktion der Muhrinsel aus und verkörperte zwischen den Geldeinkünften den größten Posten.

Versuchen wir jetzt die Rolle der Weinproduktion in dem Einkommen der steuerpflichtigen bäuerlichen und adeligen Weinbesitzer zu erklären.

Das Durchschnittseinkommen aus Wein

Weinbesitzer	Durchschnitts-ertrag, hl	Wert Florin	Steuerloser Ertrag, Florin
bäuerlicher	10,9	46,0	39,0
adeliger	21,6	90,0	76,0

Nach der Erfüllung der domänialen Steuer fiel 39 Florin auf einen hörigen und 76 Florin auf einen adeligen Weinbauer. Die Kaufkraft dieser Summen zeigt das folgende Marktverhältnis: für 39 Florin konnte man fünf, oder für 76 Florin acht-neun Kühe auf dem Lokalmarkt kaufen. Man sollte diese Ertragswerte den Schlüsselzahlen der bäuerlichen Steuerung gegenüberstellen. Die Durchschnittshufe war seit der Mitte des 17. Jahrhunderts die Viertelhufe, demgemäß bestimmten die dominikalen Offiziere nach der Einheit von einer Viertelhufe die grundherrlichen und staatlichen Lasten. Die gesamte Steuerlast, die Fron und andere Leistungen inbegriffen, hatte 1672 den Wert von 32,2, 1692 den von 38,1 und 1720 den von 32,8 Florin, dabei ist es ersichtlich, daß ein Durchschnittsbauer allein aus dem 39 Florin hohen Weineinkommen seine ganze Steuerlast begleichen konnte. Und es soll zugefügt werden, daß 1720 von jeden drei Hörigen zwei gleichzeitig auch Weinbauern waren.

Der Weinbauer war in der Muhrinsel, so wie überall in dem feudalen ungarischen Königreich, ein ständiger und bedeutender Faktor der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung. Durch seine bekannte Eigenschaften wurde der Weinbau das Hauptmittel der bäuerlichen Akkumulation, das wegen der sehr starken Marktnachfrage den Weinbesitzern eine ständige Bareinnahme zusicherte. Zur gleichen Zeit verkörperte das Weingut beim Verkaufen einen hohen Kapitalwert. Das Weingut, als Produktions- und Besitzform, war außerordentlich widerstandsfähig und der Ausmaß der Verwüstung von Ackern war immer schneller und häufiger, als der von Weingärten. Hinsichtlich dessen, daß der Verkehr der Weingärten frei war und der An- und Verkauf der Parzellen wegen der Vorteile einen ständigen Prozess darstellte, verschluckte dieser Prozeß auch einen beträchtlichen Teil des Geldkapitals, das bei den wohlhabenden Bauern akkumuliert wurde. Der sichere und wichtige Weg der de facto Befreiung und Bereicherung der Hörigen, der Überwindung der feudalen Schranken war in Ungarn jahrhundertelang der Weinbau.

Zbigniew Kwasny /Wroclaw, Polska/:

DER WEINIMPORT NACH SCHLESIEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 18. UND AM ANFANG DES 19. JAHRHUNDERTS

Der vorliegende Referat Dr. István Orosz regt an, um das Wort zu ergreifen und sich mit dem Weinimport nach Schlesien in der zweiten Hälfte des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts zu befassen. Schlesien nahm in der Weinherstellung auf dem Gebiet Preussens eine sehr zweitrangige Stelle ein. Im Jahre 1836 nahmen die schlesischen Weinberge nur 8,5 % der Weinbergenfläche des ganzen preussischen Staates ein, und im Jahre 1834 stellte man dagegen in Schlesien nur 4,4 % der Weingesammtmenge her, die im ganzen Staat produziert wurde. Der schlesische Wein besaß keine gute Qualität. Die Weineinlieferung nach Schlesien nahm immer mehr an Bedeutung zu. In Betracht kam also vor allem der Weinimport.

Nach den Angaben aus den Jahren 1751/52–1753/54, die die Struktur des Handelsumsatzes Schlesiens darstellen, vorwiegend mit den Ländern der Habsburgischen Monarchie, nahm der Wein in der ganzen Wareneinlieferung eine Hauptstelle ein. In der Zusammenstellung von ein- und ausgelieferten Waren hebte man einzeln die Angaben des schlesischen Handelsumsatzes mit Ungarn, Siebenbürgen und der Türkei hervor. Die Handelsbeziehungen mit der Türkei spielten keine bedeutende Rolle. Die Angaben, die wir hier anführen, betreffen vor allem den Handelsumsatz mit Ungarn. Der durchschnittliche Jahreswert von Waren, die aus diesen Ländern nach Schlesien eingeliefert wurden, beträgt in den obengenannten Jahren die Summe von 304142 Taler. Aus diesem Betrag fiel 57,5 % dem Wein zu. So war der Wein der Hauptware, die nach Schlesien importiert wurde. Sein Wert überwog den Gesamtwert von allen schlesischen Waren /156016 Taler/, die nach Ungarn, Siebenbürgen und in die Türkei ausgeliefert wurden. Der Wein sicherte Ungarn die günstige Bilanz in Handelsbeziehungen mit Schlesien; aus diesem Lande importierte Ungarn vor allem Textilwaren.

Sehr ähnlich stellt sich die Importstruktur von Wein in den Jahren 1803/04. In diesem Zeitabschnitt beträgt der Wert des aus den Ländern der habsburgischen Krone eingelieferten Weines 306070 Taler und er überwog vorwiegend den Wert der schlesischen Waren /115697 Taler/, die in diese Länder ausgeliefert wurden. In der Gesamtstruktur des Werts vom in diesem Jahr nach Schlesien eingelieferten Wein fällt dem ungarischen Wein 49,2 % zu. Der Wert vom ungarischen Wein nahm 23 % des Gesamtwerts des ganzen Imports aus den Ländern der Habsburgischen Monarchie ein.

Auch in den Jahren 1810 und 1811 überwog in der Weinimportstruktur nach Schlesien der ungarische Wein /42,5 %/ und der Wein aus den anderen Teilen der Habsburgischen Krone /26,4 %/. Aus der Habsburgischen Monarchie stammte also fast 69 % der Gesamtmenge des nach

Schlesien eingelieferten Weines. Den verbliebenen Teil importierte man aus den Westländern. Den größten Anteil an ihnen hatten die französischen und weiter die spanischen Weine. Der Anteil des französischen Weines erreichte manchmal 30 %, und des spanischen 14 % des Gesamtwerts des nach Schlesien eingeführten Weines.

Der Wein aus den Westländern gelangte nach Schlesien vor allem über den Hafen in Szczecin /Stettin/. In einem geringeren Grade wurde er über den Hafen in Hamburg eingeführt.

Aus Frankreich lieferte man nicht nur gewöhnliche Weinsorten ein, aber auch die besten, es überwogen aber die gewöhnlichen Weinsorten.

Ein geringerer Teil des nach Schlesien importierten Weines, verließ später seine Grenzen. Z.B. im Jahre 1810 wurde 7,6 % des in diesem Jahr eingeführten Weines später exportiert.

István Orosz /Debrecen, Ungarn/:

WEINBAU UND WEINEXPORT IN UNGARN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

In Ungarn genossen im Zeitalter des Feudalismus die Weinberge und Weingärten eine große Achtung. Neben dem Rindvieh zählte der Wein in Ungarn im 16-18. Jahrhundert als Hauptexportartikel, aber auch sein Binnenmarkt war bedeutend. Deshalb wurde er als eine Haupteinkommensquelle betrachtet.

Doch die berühmtesten Weinbauern der Zeit behaupteten, daß der ungarische Weinbau seit Ende des 18. Jahrhunderts im Niedergehen begriffen war. Zu den Gründen des angenommenen Niedergangs gehörte unter anderem der falsche Pflege. In den Produktionsmethoden gab es zwischen Ost- und Westungarn einen merklichen Unterschied. In Transdanubien lebten auch die Traditionen des römischen Weinbaus, während diese Tradition im Osten nur von angesiedelten wallonischen Weingärtnern verbreitet wurde. Unter den Arbeiten im Weingarten wurde auch schon von den Zeitgenossen der Schnitt für die wichtigste gehalten. Auch bei der Form der Schneidemesser gab es zwischen Ost- und Westungarn Unterschiede. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts war der niedere Bockschnitt allgemein verbreitet: er sicherte zwar wenig Ertrag, dafür aber gute Qualität. Der Wein wurde neben dem Frühlingshacken und dem Zuhacken im Herbst dreimal gehackt. Das wichtigste Gerät für den Anbau war neben dem Schneidemesser die Hacke. Wo der Weinboden steinig war, wurden eigenartige Körtschel gebraucht. Die in den Weingärten angewendeten Hakken und Spaten hatten sehr viele Varianten, die landschaftlichen Unterschiede können gut nachgewiesen werden. Die Quellen berichten von Spaten aus Szeged, Győr und Hacken aus Torockó, Meggyes, Debrecen, Kecskemét, Miskolc, Hegyalja, Pécs, Buda, Somogy usw. Diese bedeuteten jede für sich eine Formvariante. Die Hacken, Spaten und anderen Bodenbearbeitungsgeräte wurden in den Eisenhammerwerken von Oberungarn, Siebenbürgen und der Steiermark angefertigt. Der Großteil Ostungarns wurde z.B. durch das Eisenwerk von Mecenzéf mit Hacken, Sensen und Spaten versorgt. Die Bewohner von Transdanubien kauften sich die geräte aus der Steiermark. Die Hersteller paßten die Geräte in ihrer Form den Landschaftsansprüchen an.

Also die "falsche Pflege" war eben die traditionelle Pflege. Franz Schams, der größte Winzer seiner Zeit sagte: der größte Teil der Weinkulturen war in den Händen der Bauern und diese "bauten ihn nach eigener Erfahrung und altem Brauch". Sie beriefen sich darauf, daß sich der Bestand der Weinberge aus den verschiedensten Sorten zusammensetzte und daher der ausgegorene Wein keinen typischen Charakter habe. István Széchenyi verwies darauf, daß sich die Produzenten nicht an die gewandelten Ansprüche des Marktes anpassen könnten, der Markt

bevorzugte eher die leichten Weine. Da die ungarischen Weine nicht gepflegt wurden, konnten sie nicht transportiert werden, verdarben schnell. Franz Schams faßte die allgemeine Meinung folgendermaßen zusammen: "im Weinbau können wir nur sehr wenig, in der Weinbereitung jedoch so gut wie keine Verbesserung aufzeigen".

Bei der Beurteilung der allgemeinen Lage darf man jedoch nicht von diesen niederschmetternden Meinungen ausgehen. In einer Zeit des Umbruchs gehen die Ansprüche des Neuen immer mit der Verleugnung des Alten einher und die Unrichtigkeit der vernichtenden Ansichten spielte auch für die ungünstige Lage des ungarischen Weinexports in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts eine Rolle. Es stimmte, daß der Export der schweren ungarischen Weine nach dem Westen durch ihre mangelnde Pflege, mehr aber noch durch ihren abweichenden Geschmack behindert wurde. Hauptgrund jedoch war der Ausfall des früheren Hauptmarktes, Polens, das geteilt wurde und seine politische Unabhängigkeit verlor.

Der Rückgang des Weinexports begann im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts, und hing von der österreichischen Zollpolitik ab, sowie von der politischen und wirtschaftlichen Lage der wichtigsten ungarischen Weinimporteurs, Polen.

Die 1754 durch Maria Theresia eingeführte Zollvorschrift schloß das durch Preußen erworbene Schlesien aus der Reihe der Käufer des ungarischen Weins aus, und die Verordnung im Jahre 1775 auch die sonstigen Länder des Reiches. Die letztere schrieb nämlich den ungarischen Weinexporteuren gewisse Einschränkungen vor: Wenn sie ins Reich Wein lieferten, waren sie verpflichtet, mindestens auch genausoviel österreichischen Wein auszuführen. Die zwischen den Erbländern und Ungarn 1754 zustande gebrachte Zollgrenze verteidigte durch die hohen Zollsätze die Interessen der österreichischen Weinproduzenten, und dadurch wurden auch die schwachen österreichischen Weine gegenüber den ungarischen Qualitätsweinen geschützt. Das prohibitive Zollsystem wurde zwar von Joseph II. für kurze Zeit aufgehoben, nach seinem Tode wurden aber die im Jahre 1754 eingeführten Vorschriften wieder rechtskräftig. In den 20er Jahren des 19. Jahrhunderts war zum Beispiel der Durchschnittspreis von 1 Eimer Wein /das sind 56 Liter/ 8 Forint, der Ausfuhrzoll aber betrug 2 Forint; so erreichte er 25 % des inländischen Umsatzpreises. Nach dem Jahre 1833 wurden die ungarischen Weinbauern auch durch das Schutzzollsystem des deutschen Zollvereins - von welchem Österreich ausgeschlossen wurde - getroffen. Im Interesse der Rheinweine hat diese Vorschrift nämlich die ungarische Weinausfuhr nach Westeuropa praktisch unmöglich gemacht.

Die Erwerbung neuer Märkte wäre aber für Ungarn sehr wichtig gewesen. Nach Polens erster Aufteilung, nach dem Jahre 1772, kam nämlich Ost-Galizien in den Status der Erbländer und dadurch konnte man dorthin unter genauso schweren Bedingungen ungarischen Wein exportieren, wie in die anderen Erbländer. Nach Polens zweiter Aufteilung /1793/ wurde in den polnischen Gebieten, die unter preußische und russische

Herrschaft kamen, wegen der hohen preußischen und russischen Zölle kein ungarischer Wein gekauft. Das im Zuge der napoleonischen Kriege entstandene Warschauer Großherzogtum bedeutete, daß Ungarn einen zusätzlichen Absatzmarkt verlor, es wurden nämlich den ungarischen Weinen die leichten französischen bevorzugt.

Nach der späteren russischen Machtausdehnung nach Polen schützten die hohen russischen Zölle das Polnische Königreich vor den ungarischen Weinen. Polen schied so in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts aus dem Wirkungsbereich der ungarischen Ausfuhr aus und man trank dort überwiegend französische Weine.

In Anbetracht der obengenannten Situation ist es nicht überraschend, daß die ungarische Weinausfuhr in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts einen stufenweisen Rückgang erlitt. 1790 betrug noch der Getränkeanteil des ungarischen Gesamtexports 10,2 % /davon waren mehr als 90 % Weine/. 1802 ist diese Proportion 9,7 %, zwischen den Jahren 1819 und 1828 ist es 8,35 %, zwischen 1834 und 1837 bloß 2,96 % und zwischen 1841 und 1847 nur noch 1,5 %. Während der Wert des ungarischen Exports zwischen den Jahren 1790 und 1847 beinahe um das fünffache zunahm, ging jener der Weinausfuhr um ein Drittel zurück. Darin spielte auch eine Rolle, daß die Weinpreise weder zur Zeit der Konjunktur durch die napoleonischen Kriege, noch zur Zeit des neuen Aufschwungs, der um 1830 begann, so schnell stiegen, wie die Preise der Getreidesorten oder der Wolle, sowie die von anderen Tierproduktionen. Neben der Wolle und dem Getreide verlor der Wein in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts im ungarischen Export immer mehr an Bedeutung.

Der Rückgang der Weinausfuhr verursachte in der Gesamtproduktion große Rückschläge, aber er setzte auch gewisse Änderungen in Gang, die die Zeitgenossen nicht immer richtig eingeschätzt haben, da sie die daraus entstehenden Folgen noch nicht abschätzen konnten. Eine der neuen Erscheinungen war der Anbau von Wein in Gebieten, die später zum Hauptanbaugebiet des ungarischen Weines wurden. Zu dieser Zeit beginnen die Weingegenden in der Ungarischen Tiefebene zu entstehen. Schams spricht von einer "erschreckenden Vermehrung in der Ebene" und aus der Statistik kann man ersehen, daß es in der Ungarischen Tiefebene neben den früher nur wenige Katastraljoch großen Weingärten bereits ausgedehnte Weinkulturen gibt, vor allem auf den sandigen Flächen. Von den 1,4 Millionen Katastraljoch /0,8 Millionen Hektar/ Weinbaufläche befanden sich im Jahre 1847 beinahe 300 000 Katastraljoch in der Tiefebene, das sind 21,4 % des gesamten Weinbaugebietes. Veränderungen ergaben sich auch innerhalb des bepflanzten Gebietes, bei den Weinkulturen im Hügelland. Während sich früher die Weinreben von unten nach oben gezogen hatten, war die Richtung jetzt umgekehrt, zum Fuß des Berges hin.

Beide Veränderungen brachten gewisse qualitative Einbußen, vergrößerten aber die produzierte Weinmenge. Schams dachte sicher an die-

se Erscheinung, als er sagte: "neuerdings hat der größte Teil der Winzer und Weinbauer die Güte gegen die Menge vertauscht". Neben der guten Qualität auffallend ist der sehr niedrige Ertragsdurchschnitt einiger alten Weingegenden. Demgegenüber bedeuteten die Anpflanzungen in der Tiefebene nicht nur eine Ausweitung der Anbaufläche, sondern auch eine Ertragssteigerung.

Die Ausdehnung des Weinbaugebietes und der relativ hohe Ertrag der neuen Anpflanzungen waren jedoch nur eine Seite der Veränderungen. Die traditionelle Technik des Weinbaus wurde auch durch neue Elemente erweitert. So zum Beispiel durch die Reihenpflanzung, den langen Schnitt, das Anbinden der Rebe und die Grünpfropfung.

Im überlieferten Weinbau standen die Rebstöcke nicht in einer Reihe, sie wurden auch nicht überall angebunden. Das erklärt sich aus der am meisten verbreiteten Vermehrungsmethode, aus dem Umbiegen oder Einstecken, denn der umgebogene Stock oder die in die Erde gesteckte Rebe konnte nicht nach der Reihe ausgerichtet werden, sondern erfolgte dahin, wo ein Rebstock eingegangen war oder Platz in der Kultur war. Die Reihenpflanzung, die die Arbeiten in der Weinkultur erleichterte, verbreitete sich zuerst in den Budaer /Ofener/ Kulturen, in der Umgebung des Plattensees und in Westtransdanubien.

In diesen Gegenden wandte man zuerst den langen Schnitt und die Weiterbenutzung der oberen Rebe an, gegenüber der überlieferten Schnittmethoden, dem allgemein üblichen kurzen Schnitt und dem in Tokaj-Hegyalja und auch in anderen Gegenden gebräuchlichen Kahlschnitt. Die Zeitgenossen waren der Ansicht, daß bei dem ungarischen Klima und den Bodenverhältnissen "das starke Zurückschneiden des Stammes am zweckmäßigsten und nützlichsten sei". In den steinigen Berggegenden mit dem schlechten Boden konnte man nur wenige Zapfen belassen, im Gegensatz zu den Kulturen in der Ebene. Schams empfiehlt, auf den Bergen auf eine Auge, in der Ebene auf 2 Augen zurückzuschneiden, was allein schon den unterschiedlichen Ertrag motiviert. Der Schnitt, der eine reichere oder geringere Ernte sichern sollte, richtete sich auch nach dem Zustand des Rebstockes. Der lange Schnitt und das Anbinden der Bogrebe machte die Düngung zum zentralen Problem. Im Gebiet Tokaj-Hegyalja zum Beispiel wurden die Ackerfelder nicht gedüngt, weil der Dung den Weinkulturen vorbehalten blieb. Allgemein aber war es üblich, die Weinkulturen nur beim Absenken oder bei der Neuanpflanzung zu düngen. Das ungenügende Düngen könnte ein Grund dafür gewesen sein, daß die neuen Schnittmethoden nicht immer und überall höhere Erträge zur Folge hatten.

Das dritte neue Element in der Weinbautechnik war die Grünpfropfung. Von dieser in den Weinkulturen in der Umgebung von Pécs angewandten Methode schrieb János Jankó, daß damit ein neues Zeitalter im Weinbau eingeleitet worden sei, denn zur Vermehrung der geeignetsten Sorten war keine Neuanpflanzung erforderlich. Zwischen der neuen Methode und den auffallend hohen Durchschnittserträgen der Weinkulturen

MTA Könyvtára
Példány: 89/4942.

von Baranya bestand ohne Zweifel ein Zusammenhang. Neben den Vermehrungsmethoden durch Absenken war in Ungarn auch die Methode der Pfropfung nicht unbekannt. Sie wurde im allgemeinen dann angewandt, wenn man zu neuen Arten übergehen wollte. Gepfropft wurde in den Hals des Stamms durch Spalten oder Bohren. Allerdings war das Pfropfen in den Stamm sehr riskant, mißlang das, so ging jedenfalls der ganze Stamm zugrunde. Die Grünpfropfung gefährdete den Ertrag selbst im Falle des Mißlingens nicht, von Erfolg konnte man sprechen, wenn der neue Zweig schon im Jahr der Pfropfung trug.

In den Methoden der Weinherstellung gab es nicht nur zwischen Ost- und Westungarn Unterschiede. Der Weißwein und der Rotwein, der sich während der Türkenherrschaft vom Balkan aus verbreitet hatte, wurden mit unterschiedlichen Methoden hergestellt. In den westlichen Weinanbaugebieten standen die Gebäude, der Weinkeller und das Weinhaus im allgemeinen in der Weinkultur, hier erfolgte die Weinbereitung und das Pressen. Die weißen Trauben wurden sofort gepreßt und der Rebensaft in Fässer abgefüllt, die roten Trauben ließ man in Bottichen, an der freien Luft gären. Im Osten waren die Gebäude, wenn es sie überhaupt gab, nicht in der Weinkultur, sondern bei den Wohnhäusern und die Weinherstellung, das Austreten erfolgte unter freiem Himmel. Man gewann den Most in den Bauernbetrieben von Ostungarn zumeist auf die Weise, daß man die Trauben mit den Füssen stampfte, während dies in Transdanubien durch Keltern geschah. In den gutsherrlichen Betrieben war aber die Traubenpresse auch im Osten verbreitet.

Die Weinsorten wurden nicht sortiert, so wurde typischer Wein nur in einigen, mit der gleichen Weinsorte bestandenen Gegenden produziert /Tokaj: Furmint, Érmellék: Rosentraube, Ménes, Sopron, Szentgyörgy: Schafsschwanz, Schwarzer Kadarka usw./ Der ausgegorene Wein wurde gefärbt, mit Hausenblase, Eiweiß oder Milch entfärbt.

Im Weinanbau gab es also bereits neue Elemente, die Technik der Weinherstellung jedoch blieb unverändert. Das größte Hindernis für die Rückständigkeit des Weinbaus und die anderen landwirtschaftlichen Produktionszweige in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts war das überholte Gesellschaftsgefüge, das Verhältnis Höriger-Grundherr. Zu dieser Schlußfolgerung mußten auch jene gelangen, die nur die Produktion und nicht die sozialen Fragen untersucht haben.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISSN 0418 - 4556 Acta Univ. Debr, L. Kossuth Nom.
Ser. Historica
ISSN 0324 - 5152 Egyetemes Tört. Tanulmányok

Felelős kiadó: Dr. Daróczy Zoltán
Felelős szerkesztő: Dr. Orosz István
Készült a Kossuth Lajos Tudományegyetem
Könyvtárának sokszorosító üzemében
rotaprint eljárással, 600 példányban
Engedélyszám: 15433
89-1210